

№2 (30) 2024

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY OF
INNOVATION AND TECHNOLOGY**

SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE AND TECHNOLOGICAL
UNIVERSITY**

Scientific journal

№2 (30) 2024

**Тарих ғылымдары
Филология ғылымдары
Техника ғылымдары**

2018 жылдан бастап шығады
Мерзімділігі:
жылына 4 рет
Орал, 2024

**Исторические науки
Филологические науки
Технические науки**

Издается с 2018 года
Периодичность:
4 раза в год
Уральск, 2024

**Historical sciences
Philological sciences
Technical sciences**

Founded in 2018
Frequency:
4 times a year
Uralsk, 2024

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЛАР

Шакешев Бекбулат Темержанович – бас редактор, техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің ректоры (Орал, Қазақстан);

Жубантаев Изимгали Нурымович – бас редактордың орынбасары – шығарушы редактор, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор (Орал, Қазақстан);

Тасмағанбетов Асет Сембаевич – жауапты редактор (Тарих ғылымдары), тарих ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – жауапты редактор (Филология ғылымдары), филология ғылымдарының докторы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Билашев Бауыржан Акимжанович – жауапты редактор (Техника ғылымдары), техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Нурлан Кенжеахмет – PhD, профессор, Гарвард университетінің Хэрбэнк зерттеу орталығының қызметкері (Кембридж, АҚШ);

Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – тарих ғылымдарының кандидаты, Моңғолия Ғылым академиясының Археология институтының қола дәуірі және ерте темір дәуірі бөлімінің меңгерушісі (Ұлан-Батор, Моңғолия);

Құрманалин Самат Бахытжанович – тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Максудов Фарход Алижонович – PhD, Өзбекстан Ғылым академиясының ұлттық археология орталығының директоры (Ташкент, Өзбекстан);

Калменов Мурат Дабылович – PhD, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – филология ғылымдарының докторы, Түркияның Фырат университетінің профессоры (Элязыг, Түркия);

Самситова Луиза Хамзиновна – филология ғылымдарының докторы, профессор. Башқұртстан Республикасы Стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Уфа, Башқұртстан Республикасы, РФ);

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Ақтөбе, Қазақстан);

Ажғалиев Марат Қайыржанович – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Тихомирова Елена Ивановна – биология ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің профессоры (Саратов, Ресей);

Ширванов Рашид Булатович – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Громов Юрий Юрьевич – техника ғылымдарының докторы, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің профессоры (Тамбов, Ресей);

Кажиақпарова Жадыра Сериковна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Артюхов Иван Иванович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің "Электротехнология мәселелері" ғылыми-техникалық журналының бас редакторы (Саратов, Ресей);

Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Ведищев Сергей Михайлович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің агроинженерия кафедрасының меңгерушісі (Томбов, Ресей);

Бақыт Ғабит Бақытұлы – PhD, Көлік логистикасы Академиясының қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан);

Монастырев Павел Владиславович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей сәулет және құрылыс ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің сәулет, құрылыс және көлік институтының директоры (Томбов, Ресей);

Монтаев Сарсенбек Алякбарович – ҚР Ұлттық Инженерлік академиясының корреспондент-мүшесі, техника ғылымдарының докторы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Осипова Наталия Николаевна – техника ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің доценті; (Саратов, Ресей);

Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, С. Өтебаева атындағы Атырау Мұнай және газ университеті (Атырау, Қазақстан);

Джуланов Мардан Нурмуханбетович – ветеринария ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан).

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОРЛАР

Мұхтар Зинур Ғафурұлы – педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің БжМИ Цифрландыру және инновация департаментінің басшысы (Орал, Қазақстан);

Серікбай Елнур Байғабылұлы – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің СТИ ақпараттық қамтамасыз ету бөлімінің маманы (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЫ

Шакешев Бекбулат Темержанович – главный редактор, кандидат технических наук, ассоциированный профессор, ректор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Жубантаев Изимгали Нурымович – заместитель главного редактора – выпускающий редактор, кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор, проректор по научной работе и международным связям Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Тасмаганбетов Асет Сембаевич – ответственный редактор (Исторические науки), доктор исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Сабыр Мурат Букенбаевич – ответственный редактор (Филологические науки), доктор филологических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Билашев Бауыржан Акимжанович – ответственный редактор (Технические науки), кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Нурлан Кенжехмет – PhD, профессор, сотрудник исследовательского центра Хэрбэнка Гарвардского университета (Кембридж, США);

Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – кандидат исторических наук, заведующий отделом бронзового века и раннего железного века Института археологии Монгольской академии наук (Улан-Батор, Монголия);

Құрманалин Самат Бахытжанович – кандидат исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Максудов Фарход Алижонович – PhD, директор Национального центра археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан);

Калменов Мурат Дабылович – PhD, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – доктор филологических наук, профессор Университета Фирата в Турции (Элязыг, Турция);

Самситова Луиза Хамзиновна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института стратегических исследований Республики Башкортостан (Уфа, Республика Башкортостан, РФ);

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Актобе, Казахстан);

Ажғалиев Марат Қайыржанович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Тихомирова Елена Ивановна – доктор биологических наук, профессор Саратовского государственного технического университета им. Ю. А. Гагарина (Саратов, Россия);

Ширванов Рашид Булатович – кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Громов Юрий Юрьевич – доктор технических наук, профессор Тамбовского государственного технического университета (Тамбов, Россия);

Кажиякпарова Жадыра Сериковна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Артюхов Иван Иванович – доктор технических наук, профессор, главный редактор научно-технического журнала «Вопросы электротехнологии» Саратовского государственного технического университета им. Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);

Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – кандидат технических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Ведищев Сергей Михайлович – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой агроинженерия Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);

Бакыт Ғабит Бакытұлы – PhD, ассоциированный профессор Академии транспортной логистики (Алматы, Казахстан);

Монастырев Павел Владиславович – доктор технических наук, профессор, Член-корреспондент Российской академии архитектуры и строительных наук, Директор Института архитектуры, строительства и транспорта Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);

Монтаев Сарсенбек Алякбарович – Член-корреспондент Национальной инженерной академии РК доктор технических наук, профессор Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан);

Осипова Наталия Николаевна – доктор технических наук, профессор Саратовского государственного технического университета имени Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);

Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, Атырауского университета нефти и газа им. С.Утебаева (Атырау, Казахстан);

Джуланов Мардан Нурмуханбетович – доктор ветеринарных наук, профессор Казахского национального аграрного исследовательского университета (Алматы, Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЕ РЕДАКТОРЫ

Мухтар Зинур Гафурович – магистр педагогических наук, руководитель департамента цифровизации и инноваций ИОМ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Серикбай Елнур Байгабылович – специалист отдела информационного обеспечения СТИ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

EDITORIAL TEAM

EDITORIAL BOARD

Shakeshev Bekbulat Temerzhanovich – Chief editor, Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Zhubantayev Izimgali Nurymovich – Deputy to chief editor, Publishing editor, Candidate of agricultural sciences, Associate Professor, Vice-rector for Research and International relations of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Tasmaganbetov Aset Sembayevich – Executive editor (Historical sciences), Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Sabyr Murat Bokenbayuly – Executive editor (Philological sciences), Doctor of philological sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Bilashev Bauyrzhan Akimzhanovich – Executive editor (Technical sciences), Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD MEMBERS

Nurlan Kenzheakhmet – PhD, Professor, Harvard University, Research scholar of the center “Harbank”, Harvard University, (Cambridge, USA);

Tsagaan Turbat – Candidate of historical sciences, Head of the Bronze Age and Early Iron Age Department, Institute of Archeology, Mongol Academy of Sciences (Ulaan-Baatar, Mongolia);

Kurmanalin Samat Bakhytzhonovich – Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Maksudov Farkhod Alizhonovich – PhD, Director of the National Center of Archeology, Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan);

Kalmenov Murat Dabylovich – PhD, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Ercan Alkaia – Doctor of philological sciences, Professor, Firat University (Elazig, Turkey);

Samsitova Luiza Khamzinovna – Doctor of philological sciences, Professor, Leading scholar of the Strategic research institute, (Ufa, Bashkortostan, RF);

Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, Aktobe regional university named K.Zhubanov (Aktobe, Kazakhstan);

Azhgaliyev Marat Kaiyrzhanovich – Candidate of pedagogical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Tikhomirova Yelena Ivanovna – Doctor of biological sciences, Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Shirvanov Rashid Bulatovich – Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Gromov Uriy Uriyevich – Doctor of technical sciences, Professor, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Kazhiakparova Zhadyra Serikovna – Candidate of pedagogical sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Artukhov Ivan Ivanovich – Doctor of technical sciences, Professor, Chief editor of the “Issues of electro-technology” research-technical journal, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Tulegenov Kubaidolla Kalimollayevich – Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Vedischev Sergey Mikhailovich – Doctor of technical sciences, Professor, Head of the agro-engineering department, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Bakhyt Gabit Bakhytul – PhD, Associate Professor, Academy of Logistics and transport (Almaty, Kazakhstan);

Monastyrev Pavel Vladislavovich – Doctor of technical sciences, Professor, Corresponding member of the Academy of Architecture and Construction Sciences, Director of the Architecture, Construction and Transport Institute, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Montayev Sarsenbek Alyakbarovich – Corresponding member of the National Engineering Academy RK, Doctor of technical sciences, Professor, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university (Oral, Kazakhstan);

Osipova Natalya Nikolayevna – Doctor of technical sciences, Associate Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Suleimenova Raikhan Taupikhovna – PhD, S. Utebayev Atyrau oil and gas university (Atyrau, Kazakhstan);

Djulanov Mardan Nurmukhanbetovich – Doctor of veterinary sciences, Professor, Kazakh National Agrarian Research University, (Almaty, Kazakhstan).

TECHNICAL EDITORS

Mukhtar Zinur Gafuruly – Master of pedagogical sciences, Head of the digitalization and innovation department, Education and Management Institute, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Serikbay Elnur Baigabyluly - Information technical support specialist, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

**Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы.
Ғылыми журнал**

Меншік иесі: ЖМЖКББМ «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникация министрлігімен тіркелген.
07.12.2017 ж. №16782-Ж -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Редакцияның мекенжайы: 090006, Қазақстан, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

**Вестник Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета.
Научный журнал**

Собственник: ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет»

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство №16782-Ж от 07.12.2017 г.

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес редакции: 090006, Казахстан, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

**Bulletin of West Kazakhstan Innovative and Technological University.
Scientific journal**

Owner: Private Higher Educational Institution “West Kazakhstan Innovative and Technological University”

Is registered by the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan.

Registration certificate No.16782-Z dated 07.12.2017

Frequency: 4 times a year.

Editorial office address: 194 N. Nazarbayev avenue, Uralsk, 090006, Kazakhstan.

Tel.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Тарих ғылымдары
Исторические науки
Historical sciences

Петрич Л.В., Балыкова А.М. СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ КЕЛБЕТІ (1946-1989) ЖЖ Петрич Л.В., Балыкова А.М. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЛИК ГОРОДА УРАЛЬСКА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946-1989) Petrich L.M., Balykova A.M. DEMOGRAPHIC APPEARANCE OF THE URALSK CITY IN THE POST-WEAR YEARS (1946-1989)	13-22
Файзулла Ә.Б., Еспенбетова А.М. «МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ШАРАЛАРЫ Файзулла А.Б., Еспенбетова А.М. ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИОННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПАМЯТНИКОВ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ЗНАЧЕНИЯ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ Fayzulla A.B., Espenbetova A.M. RESEARCH AND RESTORATION ACTIVITIES OF MONUMENTS OF NATIONAL IMPORTANCE IN AKTOBE REGION	23-31
Курманалин С.Б. КЕНЕСАРЫ ХАН БАСТАҒАН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ Курманалин С.Б. ИСТОРИОГРАФИЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА ВО ГЛАВЕ С КЕНЕСАРЫ ХАНОМ Kurmanalin S.B. HISTORIOGRAPHY OF THE LIBERATION MOVEMENT OF THE KAZAKH PEOPLE LED BY KENESARY KHAN	32-42
Бижанова А.Е., Дауесова А.Ж., ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҮРМЫСТЫҚ САЛТ – ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ-КИЕЛІ ПАРАЛЛЕЛЬДЕР Бижанова А.Е., Дауесова А.Ж., ЭТНИКО-САКРАЛЬНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ В СЕМЕЙНО – БЫТОВЫХ ОБРЯДАХ КАЗАХОВ Bizhanova A.E., Daueshova A.J., ETHNIC AND SACRED PARALLELS IN THE FAMILY AND HOUSEHOLD RITUALS OF THE KAZAKHS	43-50
Байбулсинова А.С., Жалекенова Г.Т. ОРАЛ ӨЦІРІНДЕГІ №12 ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕТУ КОЛОНИЯСЫ Байбулсинова А.С., Жалекенова Г.Т. ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВАЯ КОЛОНИЯ №12 УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА Baibulsinova A.S., Zhalekenova G.T. CORRECTIONAL LABOR COLONY №12 OF THE URAL REGION	51-62
Тасмагамбетов А.С. ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТАРЛЫҚ САЯСАТЫНДА ДІН, ТІЛ ЖӘНЕ БІЛІМ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XIX – XX ҒАС. БАСЫ) Тасмагамбетов А.С. ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЦАРСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ В КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ В КАЗАХСТАНЕ РЕЛИГИИ, ЯЗЫКА И СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ (XIX – НАЧ. XX ВЕКА) Tasmagambetov A.S. FEATURES OF THE APPLICATION OF RELIGION, LANGUAGE AND EDUCATION SYSTEM BY THE TSARIST GOVERNMENT IN COLONIAL POLICY IN KAZAKHSTAN (XIX – BEGINNING XX CENTURY)	63-74
Мусина Ш., Тасмагамбетов А.С., Ерназаров Ж.Т., ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨЦІРІНЕ ҚОНЫСТАНҒАН ҚАНДАСТАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРҒА ҚАРАСТЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ) Мусина Ш., Тасмагамбетов А.С., Ерназаров Ж.Т., ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ КАНДАСОВ, РАССЕЛЕННЫХ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗА ГОДА НЕЗАВИСИМОСТИ) Musina Sh., Tasmagambetov A.S., Yernazarov Zh.T. FEATURES OF ADAPTATION OF KANDAS SETTLED IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN (BASED ON MATERIALS FOR THE YEARS OF INDEPENDENCE)	75-92
Мәден А.Т., Ергазы А. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ (1989-2021 ЖЖ.)	93-102

Маден А.Т., Ергазы А. ИСТОРИЯ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1989-2021 ГГ.)
Maden A.T., Yergazy A. THE HISTORY OF THE ETHNODEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF
THE URBAN POPULATION OF AKTOBE REGION (1989-2021)

Филология ғылымдары

Филологические науки

Philological sciences

Өзтүрк Г., Сабыр М.Б., Ахметов Т.Р. ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ – ҚАЗАҚ 103-111
ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Озтүрк Г., Сабыр М.Б., Ахметов Т.Р. ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ УЛУСА ДЖУЧИ –
ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Ozturk G., Sabyr M.B., Akhmetov T.R. WRITTEN MONUMENTS OF JOCHI'S ULUS –
SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE KAZAKH PEOPLE

Шаталов А.К. ИНТЕРАКТИВТІ ОНЛАЙН ОЙЫНДАРДЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒЛЫЛАРДЫ 112-120
ДАМЫТУҒА ӘСЕРІ

Шаталов А.К. ВЛИЯНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОНЛАЙН ИГР НА РАЗВИТИЕ
ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

Shatalov A.K. THE IMPACT OF INTERACTIVE ONLINE GAMES ON THE DEVELOPMENT
OF LEXICAL SKILLS

Мауленов А.А., Мамыров А.И. МҰРАТ МӨКЕҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ 121-130
АЗАТТЫҚ ОЙ: ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Мауленов А.А., Мамыров А.И. МЫСЛЬ О СВОБОДЕ В ТВОРЧЕСТВЕ МУРАТА
МОНКЕУЛЫ: НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЖИМА ЖУМАЛИЕВА

Maulenov A.A., Mamyrov A.I. THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE WORKS OF MURAT
MONKEULY: BASED ON THE RESEARCH OF KAZHIM ZHUMALIEV

Раманова А.А. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК 131-137

Раманова А.А. ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В ЛИТЕРАТУРНЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Romanova A.A. ONOMASTIC SPACE IN LITERARY WORKS

Мутиев З.Ж., Қуаныш Т.Т. ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ 138-145
ТАҒЫЛЫМ

Мутиев З.Ж., Қуаныш Т.Т. НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ В ПОЭЗИИ КАДЫРА МЫРЗЫ
АЛИ

Mutiev Z.Zh., Kuanysh T.T. NATIONAL TRADITION IN THE POETRY OF KADYR MYRZA
ALI

Сағындықұлы Б., Адамова А. СӨЙЛЕУДІҢ ТАРИХИ БАСТАУЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ 146-152
ӘРЖАҚТЫЛЫҚ

Сағындықұлы Б., Адамова А. ИСТОРИЧЕСКАЯ НАЧАЛО РЕЧИ И НАУЧНЫЕ
МНОГООБРАЗИЯ

Sagyndykuly B., Adamova A. HISTORICAL BEGINNING OF SPEECH AND SCIENTIFIC
DIVERSITY

Кайыров А.Б. СӨЙЛЕМДІ МОДЕЛЬДЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 153-163

Кайыров А.Б. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Kaууyrov A.B. THEORETICAL ISSUES OF SENTENCE MODELING

Абдульманов А.А. Р.С.ЕГИЗБАЕВ ӨЛЕНДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН 164-172
ЕРЕКШЕЛІГІ

Абдульманов А.А. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СТРУКТУРА И СПЕЦИФИКА СТИХОТВОРЕНИЙ
Р.С.ЕГИЗБАЕВА

Abdulmanov A.A. ARTISTIC STRUCTURE AND IDIOSYNCRATIC FEATURES OF POEMS BY
R. S. EGIZBAEV

Техника ғылымдары

Технические науки

Technical sciences

Шахвердиев А.Х., Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Утеева Т.Н., Акмалиева А.Б. ӨЗЕН КЕН 173-182
ОРНЫН ИГЕРУ ПРОЦЕСІН РЕТТЕУДІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Шахвердиев А.Х., Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Утеева Т.Н., Акмалиева А.Б. ОЦЕНКА
ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА РАЗРАБОТКИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ
УЗЕНЬ

Shakhverdiev A.N., Ihsanov K.A., Kalisheva G.E., Utesheva T.N., Akmalieva A.B.
ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF REGULATING THE DEVELOPMENT PROCESS
OF THE UZEN DEPOSIT

Таскалиев А.Т., Гизатулла Т.Г., Сундетбаев А.Н., Шевелев Д.Д., Широков Д.А. 183-191
ОПОКАДАН ЖЕҢІЛ КІРПІШ ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Таскалиев А.Т. Гизатулла Т.Г., Сундетбаев А.Н., Шевелев Д.Д., Широков Д.А.
ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА ЛЕГКОВЕСНОГО КИРПИЧА ИЗ ОПОКИ

Taskaliev A.T. Gizatulla T.G., Sundetbaev A.N., Shevelev D.D., Shirokov D.A. TECHNOLOGY
OF PRODUCTION OF LIGHTWEIGHT BRICKS FROM THE FLASK

Жанакоева Б.М., Мухтаров А.К. ЫСТЫҚ СУМЕН ЖАБДЫҚТАУ ҮШІН СУДЫҢ 192-199
САПАСЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР.

Жанакоева Б.М., Мухтаров А.К. ТРЕБОВАНИЕ К КАЧЕСТВУ ВОДЫ ДЛЯ ГОРЯЧЕГО
ВОДОСНАБЖЕНИЯ.

Zhanakova B.M., Mukhtarov A.K. WATER QUALITY REQUIREMENT FOR HOT WATER
SUPPLY.

Койбагарова Л.Т., Телжанов Ә.Н. ҚАЗАҚСТАННЫҢ СУ РЕСУРСТАРЫ: АНТРОПОГЕНДІК 200-208
ӘСЕР ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУ САЛДАРЫ (СЫРДАРІЯ ӨЗЕНІ БАССЕЙІНІ
МЫСАЛЫНДА)

Койбагарова Л.Т., Телжанов Ә.Н. ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ КАЗАХСТАНА: ПОСЛЕДСТВИЯ
АНТРОПОГЕННОГО ВЛИЯНИЯ И КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ
БАССЕЙНА РЕКИ СЫРДАРЬЯ

Koibagarova L.T., Telzhanov A.N. WATER RESOURCES OF KAZAKHSTAN:
CONSEQUENCES OF ANTHROPOGENIC INFLUENCE AND CLIMATE CHANGE (ON THE
EXAMPLE OF THE SYRDARYA RIVER BASIN)

Грибков А.Н., Буранова Н.Г. КЕЗДЕЙСОҚ БҰЗЫЛУЛАР БОЛҒАН КЕЗДЕ ЕКІНШІ РЕТТІ 209-216
ОБЪЕКТИНІ ОҢТАЙЛЫ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІН ТАЛДАУ

Грибков А.Н., Буранова Н.Г. АНАЛИЗ ЗАДАЧИ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ
ОБЪЕКТОМ ВТОРОГО ПОРЯДКА ПРИ НАЛИЧИИ СЛУЧАЙНЫХ ВОЗМУЩЕНИЙ

Gribkov A.N., Buranova N.G. ANALYSIS OF THE PROBLEM OF OPTIMAL CONTROL OF A
SECOND-ORDER OBJECT IN THE PRESENCE OF RANDOM DISTURBANCES

Кабдолов Т.Ж., Төлеуова Р.Н. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫС 217-225
САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК ЖАРАҚАТТАНУДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Кабдолов Т.Ж. Төлеуова Р.Н. АНАЛИЗ И ПРОГНОЗ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО
ТРАВМАТИЗМА В ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ И СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛЯХ
КАЗАХСТАНА

Kabdolov T.J. Toleuova R.N. STUDIES OF ANALYSIS AND METHODS OF PREDICTION OF
INDUSTRIAL INJURIES IN MINING AND CONSTRUCTION INDUSTRIES OF KAZAKHSTAN

Ниязбекова А.Б., Байтлесова Л.И. СУ-МҰНАЙ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТОФОСФАТТЫ КӨП 226-234
КОМПОНЕНТТІ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ИНГИБИТОРЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЗЕРТТЕУ

Ниязбекова А.Б., Байтлесова Л.И. ИССЛЕДОВАНИЯ ИНГИБИРУЮЩЕЙ
СПОСОБНОСТИ ОРТОФОСФАТНЫХ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СИСТЕМ В ВОДНО-
НЕФТЯНОЙ СРЕДЕ

Niyazbekova A.B., Baitlesova L.I. STUDIES OF THE INHIBITORY ABILITY OF
ORTHOPHOSPHATE MULTICOMPONENT SYSTEMS IN AN AQUEOUS-PETROLEUM
ENVIRONMENT

Рахимжанов М.Е., Телятов А.А. БАҚ МАЗМҰНЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМДАСТЫҚҚА 235-239
ӘСЕРІ

Рахимжанов М.Е. Телятов А.А. ВЛИЯНИЕ МЕДИАКОНТЕНТА НА
ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕСТВО

Rakhimzhanov M.E. Telyatov A.A. THE IMPACT OF MEDIA CONTENT ON THE
INFORMATION COMMUNITY

SRSTI 05.19.31

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420101>

Petrich Larisa Vladimirovna¹,

Candidate of historical sciences, Associate professor (docent), FSBEHI "Moscow international university", Russian Federation, 125040, Moscow, Leningradsky ave, 17.

lorapavlova@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-0310-5049

Balykova Akkaiyn Muratovna*²,

Associate professor, candidate of historical sciences, PHPE «West Kazakhstan Innovative-Technological University», Republic of Kazakhstan, 090006, Oral, N. Nazarbayev ave., 208,

akkain-b@yandex.ru, ORCID ID: 0000-0001-5660-694X

DEMOGRAPHIC APPEARANCE OF THE URALSK CITY IN THE POST-WEAR YEARS (1946-1989)

Abstract. The article describes the intensity of the demographic development of the city of Uralsk in the post-war years. Over the years, the socio-demographic development of the city of Uralsk, the center of West Kazakhstan, has changed. While positive changes were reflected in the indicators of population growth in the post-war years, the decline in mortality determined the nature of the population. Changes in the ethnic structure of the population during the period under review contributed to a decrease in the share of the Kazakh population in the city. In the post-war years, such cities as Karaganda, Ust-Kamenogorsk, Aktobe, Pavlodar began to develop rapidly, and some cities were emerging. The city of Uralsk was also considered one of the most powerful cities in the western region of the country, which strengthened the pace of industrial development. The city of Uralsk was distinguished from other cities of western Kazakhstan by the fact that the population growth was due to natural growth. The population growth of the neighboring cities of Atyrau and Aktobe in the period from 1946 to 1989 increased mainly due to mechanical growth. The population of Uralsk increased by 29.5% during the period under review. In the pre-war period, the population growth of Uralsk was 6.4%. These indicators prove that the direction of demographic development of the city of Uralsk in 1946-1989 was high.

Keywords. Demography, urbanization, migration, urban population, agglomeration, mechanical population growth, natural growth, ethnic structure.

Introduction. The article describes the intensity of the demographic development of the city of Uralsk in the post-war years. It was during these years that a fundamental change in the socio-demographic development of the city of Uralsk, as the center of the West Kazakhstan region, took place. These changes were positive and had a positive impact on the quantitative growth of the population in the post-war years. The improvement in the general situation of demographic development has also led to a decrease in the number of deaths of the population. However, despite the overall population growth of the city of Uralsk, there was a decrease in the share of the Kazakh population in the overall demographic structure. Another positive factor in socio-economic terms in the post-war years was the intensive growth of cities in Kazakhstan, such as Karaganda, Ust-Kamenogorsk, Aktobe, Pavlodar, and Uralsk became a powerful industrial city in the western region. The industrial development of the city of Uralsk contributed to the natural growth of the population, whereas in other cities of Western Kazakhstan, the population increase was due to mechanical growth.

Research materials and methods. These demographic changes occurred in the study period from 1946 to 1989, when the population growth was 29.5%, whereas in the pre-war period it was only 6.4%. These indicators indicate the high orientation of the demographic development of the city of Uralsk in 1946-1989.

1 Table - population of Uralsk (people)

years	1946	1954	1959	1970	1979	1989
Uralsk city	66613	79086	100864	139489	189423	225700

In 1959, the rate of urbanization in Kazakhstan as a whole was 43.6 percent, while the level of urbanization in West Kazakhstan was 41.9 percent, far from the national average. In the period 1959-1989, industrial growth rates prevailed, but among the oblasts of the western region, the level of urbanization of the West Kazakhstan region was 29.6 percent and had the lowest rate in the region [2, 262s]. The reason for this was the strong industrial development in Aktobe and Mangistau regions and the large number of immigrants from other regions of the republic.

The difference between the city of Ural and other cities of Western Kazakhstan was due to the fact that the population growth was due to natural growth. The population growth of the neighboring cities of Atyrau and Aktobe increased mainly due to mechanical growth during 1946-1989. The population of the city of Urals has increased by 29.5 percent in 40 years. In the period before the war, the growth of the population of the city of Urals was 6.4 percent. These indicators prove that the direction of demographic development of the city of Urals in 1946-1989 was high.

The nature of the population is conducted along with the analysis of changes in the national structure. In the years after the war, the ethnic structure of the people of Urals city expanded and began to take on a multi-ethnic character. In addition to the increase in the total number of people, the growth of all nationalities was observed. He was influenced by a normal, stable situation in the country and had a positive effect on the growth of the population of the city of Urals (table 2) [3, 403s; 117b].

2 Table - changes in the national structure of the population of the city of Urals (people)

	Years	Kazakhs	Russians	Ukrainians	Tatars	Germans	all the people
Uralsk city	1959 year	9962	87391	8087	4358		113381
	1970 year	19151	116134	10759	6275	923	157919
	1979 year	41041	146823	13902	7486	1591	217391
	1989 year	75488	158757	14590	8216	2003	225700

The data in the table shows the steady growth of the population of the city of Urals in the period from 1959 to 1989. In these years, there were many changes in the national structure of the population. The number of the Kazakh population increased from 9962 to 75488 people, or 7 times. The annual growth of the Kazakh population increased by 2190 people. The number of Russians increased from 87,391 to 158,757. However, the rate of growth among Russians slowed down between 1979 and 1989. If in the period of 1959-1970 the annual increase was 2378 people, then in the following years 1970-1989 the annual increase of Russians was 1645 people. This was a manifestation of the suffering of the number of Russians in the total

population. Since 1979, the number of Ukrainians and Tatars has also decreased. As a result, since 1979, the share of other small national groups has increased due to the decrease of the share of Russians in the city of Uralsk.

The 1989 census revealed many changes in population size and structure. According to the census, the increase in the number of the Kazakh population in the city of Urals was clearly observed. Although the share of the Kazakh population in the population structure was 20 percent, the growth rate was high. In 1989, Kazakhs made up 28 percent of the population in the city of Urals, and Russians made up 59 percent [4, 25s].

In terms of growth rate, Kazakhs dominated other ethnic groups. Factors such as the high rate of natural growth among the Kazakh population, the increase in life expectancy, and the development of medical services contributed to it. The growth of the share of Kazakhs was clearly visible in the period 1970-1979. The share of Kazakhs in the city of Urals was 8.7 percent in 1959, and increased to 28.2 percent in 1989. At the same time, the share of Russians, Ukrainians, Tatars and a number of other nationalities continued to decrease [4, 25s].

In the years after the war, an increase in the number of the Kazakh population was observed in all cities of Kazakhstan. In terms of the growth rate, there is no big difference in the growth of the Kazakh population in all cities of Kazakhstan. However, the high rate of growth of ethnic Russians and Ukrainians in the city of Urals remained. The reason for this is the fact that the proportion of these nations has been greater since ancient times. Russians increased by 63.5 percent between 1959 and 1989, while Ukrainians increased by 18.3 percent. Between 1959 and 1989, the total number of Russians in the city of Urals increased from 87.3 thousand to 158.7 thousand, but their share in the population structure decreased from 77 percent to 59.3 percent. The increase in the number of Russians in the city of Urals was not only due to natural growth, but also due to immigrants. In the period from 1959 to 1989, the growth of Kazakhs in the city of Urals increased by 8 times, while the growth of Russians increased by 2 times [5, 125b]. This phenomenon proves that the natural growth of Kazakhs is higher than that of Russians.

The growth of the Kazakh population in the city contributed to the decrease in the share of representatives of other nationalities in the population structure of the Urals. During the census materials, it can be observed that the majority of the Kazakh population migrated from the countryside to the city in the second half of the 70s and the 80s. During these years, the factories "Omega", "Metalist", "Hydropribor" were launched in Urals, and the products of the enterprises went to the world market. In 1979, jobs increased due to the opening of the Karashiganak oil and gas condensate field [6, 308s]. Most of the rural Kazakhs of the Ural region started coming to the city with the aim of getting a job.

Between 1946 and 1990, various ethnic groups were formed in the population structure of the city of Urals. Some of them were representatives of permanent nationalities actively involved in the life of the city, while others came to the Urals with a wave of migration at this time.

About 80 ethnic groups are listed in the data of the 1989 population census of the city of Urals [2, 269c]. Among them there are other nationalities such as Avars, Kyrgyz, Tajiks, Czechs, Nogais. Among ethnic groups, more than 2,000 Germans were registered in the city of Urals in 1989 [4, 26s]. The formation of Germans in the Ural region is connected with the event of forced deportation during the Great Patriotic War. The Germans, who were mainly moved to Zympity district, later began to move to the city of Uralsk.

Between 1959 and 1970, the number of Belarusians increased. Most of them came during the virgin development and then started to go back from the 1970s. One of the changes in the population structure of not only the city of Urals, but also the entire Western Kazakhstan after the 1970s was the increase in the number of Caucasians. They worked a lot in industries,

construction, trade and service. Especially, representatives of the Caucasus, such as Chechens and Ingush, later settled in the Uralsk.

The formation of the Korean population in the Ural region was connected with the political events in the country in the 50s. Today, more than 700 Koreans live in Uralsk, and they are actively involved in the cultural and social life of the city.

There are also Bashkirs, Mordovians, Chuvash, and Udmurts among the peoples of the Volga region in the city of Uralsk. Jews who have been living since ancient times, who were included in the census at the end of the 19th century, are also living there. But their number decreased due to the decrease in natural growth indicators and the influence of foreign migration.

The character of the ethno-demographic processes of the city of Uralsk was not influenced by the small number of national groups. In the period from 1959 to 1989, the minority ethnic groups in the city of Urals increased from 3581 to 8308 people, but their share decreased from 3.2 percent to 2.9 percent.

In conclusion, during the period 1946-1989, the population of the city of Uralsk underwent many quantitative and qualitative changes. The population has tripled to 225,700 people.

In the ethnic structure of the city of Urals, the dominant nationality was the Russians. Their number in 1989 was 158,757 people. However, the share decreased from 77 percent to 59.3 percent. According to the data of the population census, since the mid-70s, the total number of Russian residents began to decrease.

In 1989, the number of Kazakhs, the second largest ethnic group in the Urals, reached 75,488 people, and their share in the population structure increased. In 1959, the share of Kazakhs in the Urals was 8.7 percent, and in 1989 it reached 28.2 percent. The increase in the number of the Kazakh population in the city was due to positive changes in natural growth. The growth rate of the population was associated with factors such as an increase in the birth rate, an increase in life expectancy, a decrease in the death rate, and an improvement in the well-being of the population. According to the 1989 census, the level of urbanization among Kazakhs reached 38.4 percent [6, 315c].

When describing the ethnic composition of the city's population, it can be observed that the number of ethnic groups has decreased. Compared to 1926, the number of ethnic groups living in the city of Urals has halved.

The character of the current development of the population consists of two periods: the first period is the period before 1960, which was the time of the population increase in the post-war period. The second period was 1960-1989. During this period, the population increased dramatically. This period can be described as the period of ethnodemographic development of the city of Uralsk.

Although the multi-ethnic structure is preserved, the number of ethnic groups has halved. Since the 70s, the process of Russians crossing the border and emigration intensified, while the decrease in the natural growth rate among other ethnic groups was evident in these years. Although the share of Kazakhs in the city of Uralsk is small, the growth rate has started to increase.

It is known that the main characteristic of the development of the population is the social situation. The socio-economic development of the country in the 50s-80s had a positive effect on the population growth in the region. Accordingly, the population of the city of Urals has also increased. The growth of the national economy, the formation of new branches of industry made it possible to strengthen the economy of the region and strengthen the social structure. If in the censuses of the 20s and 30s, information was given about separate classes, classes, and separate groups in the society, then in the subsequent censuses, they began to be classified into three

known groups: workers, collective farmers, and servants. It is based on the process of strengthening the form of state and cooperative ownership. Such a model of social status evaluation was connected with the policy of the Soviet state aimed at strengthening the class base.

In the 1970s and 1980s, the survey documents of the population census, the formulation of questions, were socially oriented to clarify the population structure. In the published data of population censuses, all population groups were classified into manual labor and manual labor by occupation, source of livelihood, and social groups. As a result, the population was divided into workers, collective farm workers and employees depending on their social status. One of the main indicators describing the social structure of the population is the level of employment of the population (Table 3) [2, 274s].

3 Table - the level of employment of the population of the city of Uralsk in 1959-1989

Years	All people	Number of employed population	Share of the total population (percentage)
1959 year	100864	39437	39,1
1970 year	139489	61654	44,2
1979 year	189423	96037	50,7
1989 year	225700	116912	51,8

in the data of the censuses of the years, information was given about individual classes, classes, individual groups in society, and in subsequent censuses, the classification began into three well-known groups-workers, collective farmers, and servants. It is based on the process of strengthening the form of state and cooperative ownership. Such a model of social status evaluation was connected with the policy of the Soviet state aimed at strengthening the class base.

In the 1970s and 1980s, the survey documents of the population census, the formulation of questions, were socially oriented to clarify the population structure. In the published data of population censuses, all population groups were classified into manual labor and manual labor by occupation, source of livelihood, and social groups. As a result, the population was divided into workers, collective farm workers and employees depending on their social status. One of the main indicators describing the social structure of the population is the level of employment of the population (table 4) [2, 274s].

4 Table - the level of employment of the population of the city of Uralsk in 1959-1989

Years	All people	Number of employed population	Share of the total population (percentage)
1959 year	100864	39437	39,1
1970 year	139489	61654	44,2
1979 year	189423	96037	50,7
1989 year	225700	116912	51,8

The growth of the employed population in these years has exceeded the total population growth of the republic. In 1979-1989, the growth of the employed population in the republic increased by 2.1 times, while the growth of the total population increased by 1.7 times.

According to the data in the table, it can be seen that the rate of employment of the people in the city of Urals increased in 1959-1989, and after 1979 it remained at a normal level.

The level of employment of the population reflects the production and creative power of the city. And the structure of the employed population allows determining the direction and main orientations of the socio-economic development of the city.

In 1979-1989, the employment rate of the population of the city of Urals was 51.8 percent [7, 13p]. The basis of these processes is the growth of production. Between 1979 and 1989, the population of Ural city grew from 189,400 to 225,700 people. The number of workers in industry, transport, construction, trade, and catering has increased in the city. In particular, the number of people employed in the field of healthcare and education has increased. In 1989, 42,389 students studied in educational institutions of various levels in the city of Urals (table 5) [4, 39c].

5 Table - the number of students in the city of Uralsk in 1989

	All people	In higher education institutions	In special secondary education institutions	In general education schools	Secondary vocational schools	Other school, students in courses
Uralsk city	225700	5070	4439	27830	4099	951

In the period from 1959 to 1989, the level of employment of the population in the city of Uralsk is increasing. Employment of the population increased from 39.1 percent to 51.8 percent. This was higher than the national average.

Results and discussion. Social changes are closely related to economic restructuring. The determination of priority areas shows the formation of a certain social image of the population. Due to the development of defense, gas processing, construction industries and the expansion of the light and food industry in the city of Urals, many young people from the countryside started working. Due to the increase in the number of the city's population, there has been a lot of change in the structure of employment. The share of the industrial sector and social sector in the city has increased. One of the most important qualitative changes was the increase in the share of intellectual workers. In 1979, in the city of Ural, the share of people engaged in physical labor was 67.6 percent, while the share of people engaged in intellectual work was 32.4 percent, which was 0.7 percent below the national average. Ten years later, due to positive achievements in socio-economic development, the share of those engaged in physical labor decreased by 64 percent, and the share of those engaged in mental labor increased by 36 percent [7, 1-20pp].

According to the data of the 1989 population census, all sections of the population structure of the city of Urals can be observed. In 1989, the number of pensioners and low-income groups of the state in the city of Urals amounted to 43,300 people, their share was 19.2 percent, this indicator increased by 5.8 percent compared to 1979. The number of people engaged in self-employment and self-employment has also increased [4, 47s].

When describing the social appearance of the people, it is important to specify the gender structure. In the years after the war, the role of women increased and dominated all spheres of the national economy. Between 1959 and 1989, the ratio between men and women was equal. In 1959, men accounted for 45.7 percent and women for 54.3 percent in Ural, and in 1989, men accounted for 48.1 percent and women for 51.9 percent. The growth rate of men in the city was stronger than the growth rate of women [8, 50p].

6 Table - the distribution of the population of the city of Uralsk by social groups [9, 47p].

	As a percentage of the entire population					
	1979			1989		
	everything	men	women	everything	men	women
Uralsk city	100	100	100	100	100	100
Workers	68,7	71,1	66,5	69,0	73,3	63,9
Employees	27,2	24,7	29,5	29,0	24,1	33,5
Collective farmers	2,5	2,2	2,7	2,0	2,2	1,9

All details of the social characteristics of the population indicate the development of social groups. The population division between these groups in the city of Urals in the 70s and 80s was typical of the entire region. There was a large number of workers among the population structure. However, its share in the population structure decreased by 1989. This phenomenon was connected with the introduction of scientific and technical achievements and changes in the social condition of the population [9, 47p].

The general direction of the development of the working group in the city was realized through internal structural changes, in which the share of men increased and the share of women decreased. In the city of Ural, the share of working men increased by 2.2 percent, while the share of women decreased by 2.6 percent. Therefore, in the 1970s and 1980s, the production capacity of the city was strong, and the number of workers was maintained and their status increased.

The main characteristic of the sphere of social development of the city of Urals was the increase in the number of employees. The development of non-industrial infrastructure, healthcare, education, culture and science strengthened the status of this category of people in public life. During the reduction of the share of workers and collective farmers, the increase of the share of employees was connected with the general direction of socio-economic development.

Conclusion. In the years after the war, there were great processes in the social development of the country. These changes brought many changes to the subsequent political, economic and cultural life of the country. One of such phenomena was the formation of representatives of the intelligentsia of the Kazakh Soviet. In West Kazakhstan, the formation of representatives of the Kazakh intelligentsia as a social group took place in the years after the war. Since the 50s and 60s, in the cultural, scientific, political and economic life of the region, representatives of the intelligentsia began to form in the city of Urals as a social group. It was a group of intelligent citizens who had a high professional education, absorbed the national culture, and mastered the mother tongue and the Russian language, which could be considered an unparalleled social phenomenon. Heads of state and party bodies were formed from among them. This time in the city of Urals can be called a wonderful era of the formation of the regional generation of intellectual leaders.

The formation of the social structure in the city of Urals in the 1950s and 1980s was reflected by the decrease in the share of the working group and the increase in the share of employees. As a result of socio-economic development, the share of the category of people engaged in intellectual work has increased. Changes in the social structure of the people of the city of Urals took a positive character and laid the foundation for the formation of a modern social image.

In conclusion, in the post-war years, the demographic development of the city of Uralsk was strong. During this period, the population of Uralsk, the center of western Kazakhstan, increased. In the post-war years, the indicators of population growth increased, the living

conditions of the population improved, and mortality rates decreased. As a result of changes in the ethnic structure of the population during the studied period, the share of the Kazakh population in the city increased. In the post-war years, large cities were formed in all regions of the country, a large number of industrial enterprises were opened. In this regard, a large number of people from rural areas began to come to the production facilities. In this situation, the population of Uralsk also increased. Among the cities in the region of western Kazakhstan, the population of Uralsk increased due to natural growth. The population of other cities of western Kazakhstan increased due to mechanical growth, while the population of Uralsk increased as a result of an increase in birth rates.

LITERATURE

- 1 Батыс Қазақстан облысының 1989-2009 жылдардағы халқы: демографиялық жағдайы және даму үрдістері [Текст] / – Орал.: «Полиграфсервис», 2009. – 172 б.
- 2 Сдыков, М.Н. История населения Западного Казахстана [Текст] / М.Н. Сдыков. – Алматы, 2004 – 262 с.
- 3 Кесте бойынша есептелді: Сдыков, М.Н. История населения Западного Казахстана [Текст] / М.Н. Сдыков. – Алматы, 2004. – 403 с.
- 4 Балыкова, А.М. Батыс Қазақстанның қала халқы: әлеуметтік-демографиялық аспектісі (1926-1989 жж) [Текст] / А.М. Балыкова. – Орал: «Полиграфсервис», 2016. – 117 б.
- 5 О численности и составе населения по возрасту, состоянию в браке, национальности и языку, уровню образования, источнику средств существования, баланс трудовых ресурсов по районам Уральской области. Данные Всесоюзной переписи населения 1989 года. Том 3 . [Текст] / Уральск: «Уральское областное управление статистики», 1990. – 118 с.
- 6 Балыкова, А.М. Батыс Қазақстанның тарихи демографиясы [Текст] / А.М. Балыкова. – Орал: «Полиграфсервис», 2019. – 160 б.
- 7 Уральск: древний и современный. Очерки истории [Текст]/ Уральск, 2012. – 336 с.
- 8 Батыс Қазақстан облыстық архиві. 693-қор, 1-тізім, 2197 іс.
- 9 Батыс Қазақстан облыстық архиві. 850-қор, 9-тізім, 218 іс.
- 10 Батыс Қазақстан облыстық архиві. 1000-қор, 1-тізім, 72 іс.

REFERENCES

- 1 Batys Kazakhstan oblysynyn 1989-2009 zhyldardagy halky: demografijalyk zhagdajy zhane damu urdisteri [The population of West Kazakhstan region in 1989-2009: demographic situation and development trends]. Oral, (2009): 172 b. – (In Kaz)
- 2 Sdykov, M.N. Istorija naselenija Zapadnogo Kazahstana [History of the population of West Kazakhstan]. Almaty, (2004): 262 s. – (In Rus)
- 3 Keste bojynsha esepeldi: Sdykov, M.N. Istorija naselenija Zapadnogo Kazakhstana [Calculated by painting: Sdykov, M.N. History of the population of Zapadnogo Kazakhstan]. Almaty, (2004): 403 s.– (In Kaz)
- 4 Balykova, A.M. Batys Kazakhstannyn kala halhy: aleumettik-demografijalyk aspektisi (1926-1989 zhzh) [The population of West Kazakhstan: social-demographic aspects (1926-1989)]. Oral, (2016): 117 b. – (In Kaz)
- 5 О численности и составе населения по возрасту, состоянию в браке, национальности и языку, уровню образования, источнику средств существования, баланс трудовых ресурсов по районам Урал'ской области. Данные Всесоюзной переписи населения 1989 года. Том 3 . [About the number and location by age, marital status, nationality and language, level of

education, source of suffering, the balance of labor resources in the regions of the Ural region. Data from the 1989 population census.]. Ural'sk, (1990): 118 s. – (In Rus)

6 Balykova, A.M. Batys Kazakstannyn tarihi demografijasy [Historical demography of Western Kazakhstan], Oral, (2019): 160 b. – (In Kaz)

7 Ural'sk: drevnij i sovremennyy. Ocherki istorii [Uralsk: ancient and modern. Essays on history]. Ural'sk, (2012): 336 s. – (In Rus)

8 West Kazakhstan regional archive. Fund 693, list 1, case 2197.

9 West Kazakhstan regional archive. Fund 850, list 9, case 218.

10 West Kazakhstan regional archive. Fund 1000, list 1, case 72.

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ КЕЛБЕТІ (1946-1989)

Аңдатпа. Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы Орал қаласының демографиялық даму қарқындылығы сипатталады. Аталмыш жылдарда Батыс Қазақстан орталығы Орал қаласының әлеуметтік-демографиялық даму келбеті өзгерді. Соғыстан кейінгі жылдардағы халықтың өсіп-өну көрсеткіштерінде оң өзгерістер көрініс тапса, өлім-жітім құбылыстарының төмендеуі халық санының сипатын айқындады. Қарастырылып отырған кезеңде халықтың этникалық құрылымындағы өзгерістер қаладағы қазақ халқының үлес салмағының төмендеуіне ықпал етті. Соғыстан кейінгі жылдарда елімізде Қарағанды, Өскемен, Ақтөбе, Павлодар сияқты қалалар қарқынды дами бастады, кейбір қалалар жаңадан пайда болып жатты. Орал қаласы да өнеркәсіптік дамудағы қарқынын күшейте түскен еліміздің батыс аймағындағы қуатты қала қатарынан саналды. Орал қаласы Батыс Қазақстанның басқа қалаларына қарағанда ерекшелігі, халық санының өсімі табиғи өсім есебінен жүзеге асуымен байланысты еді. Көршілес Атырау, Ақтөбе қалаларының халық өсімі 1946-1989 жылдар аралығында негізінен механикалық өсім есебінен арта түсті. Орал қаласының халқы қарастырылып отырған кезеңде 29,5 пайызға артып отыр. Соғысқа дейінгі кезеңде Орал қаласы халқының өсімі 6,4 пайызды құраған еді. Бұл көрсеткіштер Орал қаласының 1946-1989 жылдардағы демографиялық даму бағытының жоғары болғанын дәлелдейді.

Кілт сөздер. Демография, урбанизация, миграция, қала халқы, агломерация, халықтың механикалық өсімі, табиғи өсім, этникалық құрылым

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЛИК ГОРОДА УРАЛЬСКА В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946-1989)

Аннотация. В статье описывается интенсивность демографического развития города Уральска в послевоенные годы. За эти годы изменился облик социально-демографического развития Западно-Казахстанского центра города Уральска. В то время как в послевоенные годы отражались положительные изменения в показателях прироста населения, снижение явлений смертности определяло характер численности населения. Изменения в этнической структуре населения в рассматриваемый период способствовали снижению удельного веса казахского населения в городе. В послевоенные годы в стране начали бурно развиваться такие города, как Караганда, Усть-Каменогорск, Актобе, Павлодар, некоторые города только зарождались. Город Уральск также считался мощным городом в западном регионе страны, который усилил темпы промышленного развития. Город Уральск отличался от других городов Западного Казахстана тем, что рост населения осуществлялся за счет естественного прироста. Рост

населения соседних городов Атырау, Актобе в период с 1946 по 1989 годы возрос в основном за счет механического роста. Население Уральска за рассматриваемый период увеличилось на 29,5%. В довоенный период прирост населения города Уральска составил 6,4 процента. Данные показатели свидетельствуют о высокой направленности демографического развития города Уральска в 1946-1989 годах.

Ключевые слова. Демография, урбанизация, миграция, городское население, агломерация, механический рост населения, естественный рост, этническая структура

ФТАХА 03.20

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420102>

Файзулла Әли Бөкенбайұлы*¹,

тарих ғылымдарының 2 курс магистранты, «Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қаласы, Әлия Молдағұлова даңғылы, 34,
admissions@zhubanov.edu.kz, ORCID ID: 0009-0008-4092-313X

Еспенбетова Айнагүл Мейрамбекқызы¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы «Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қаласы, Әлия Молдағұлова даңғылы, 34,
admissions@zhubanov.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-0026-9678

«МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ШАРАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелуі және қалпына келтіру шараларына арналған. «Мәдени мұра» бағдарламасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі республикамыздың рухани мәдениет саласын дамытуда маңызды шара болғаны белгілі. Республика бойынша көптеген тарихи және мәдени ескерткіштер реставрацияланды, ұлттық ауыз әдебиеті мен салт – дәстүрлер мен әдет ғұрыптарының біртұтас жүйесі жасалып, археологиялық зерттеулер жүргізілді. Мақалада автор «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсатын, міндетін, бағытын айқындай отырып кезеңдеріне назар аударады. Тақырыпты ашу барысында мәселе бойынша тарихи зерттеулерге шолу жасалған. Облыс бойынша республикалық маңызы бар ескерткіштердің қалыптасу тарихын қарастырады, тарихи–мәдени объектілерге бағдарлама аясында жүргізілген қайта жаңғырту жұмыстары талданады. Ескерткіштердің зерттелуі мен қалпына келтірілуі тарихи мәліметтер және аңыз деректер негізінде баяндалады. Ақтөбе облысының тарих, этнография және археология орталығының статистикалық есептері негізінде облыс бойынша жұмсалған қаржы көлеміне назар аударылып қорғау және сақтау шараларына арналған жұмыстар баяндалады. Сонымен бірге, статистикалық есеп мәліметі негізінде Ақтөбе өлкедегі мәдени мұра бағдарламасы бойынша қорғауға алынған жергілікті ескерткіштердің саны берілген.

Кілт сөздер. «Мәдени мұра» бағдарламасы, қорым, кесене, археологиялық зерттеу

Кіріспе. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы тәуелсіз Қазақстан тарихындағы ұлттық мәдени құндылықтарымызды жаңғыртатын бірден бір жоба. Жобаның бастау алуы елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2003 жылы жолдауымен байланысты. Жолдауда тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу мен қалпына келтіру, сонымен қатар сәулет өнерімен әдеби мұраларымызды зерттеуге бағытталған бағдарлама екені айтылды. Алғашқыда бағдарламаның жүзеге асыру мерзімі 2004 жылы басталып екі жылға есептелген еді. Содан соң тағы 2 кезеңге созылды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы рухани және тарих саласындағы негізгі стратегиялық жоба болып табылады. Мәдени мұра секілді бірегей бағдарлама ТМД елдерінде алғаш болып Қазақстанда жасалған еді. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсаты тарихи–мәдени зерттелмеген ескерткіштерін зерттеу, тарих пен мәдени ескерткіштерді

реставрациялау, ұлттық ауыз әдебиеті, салт-дәстүрлер мен әдет ғұрыптарының біртұтас жүйесі жасалды. Бағдарлама ерекше маңызы ие. Атап айтар болсақ, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру, археологиялық зерттеулер, қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы ғылыми жұмыстар, ұлттық әдебиет пен жазулар тәжірибесін ортақтастыру, кеңейтілген бейне және жұмыс қатарларын құру бағыттарында жүзеге асырылды. Осы орайда «Мәдени мұра» мемлекеттік мұра бағдарламасының Ақтөбе өңірінде жүзеге асырылуы мен нәтижелерін зерттеп тану өлке тарихын танытуда маңызды болып табылады. Үйінділер астында қалған көне ескерткіштерді қайта тірілту, келер ұрпаққа жеткізу қажетті іс болып қала беруде.

Зерттеу материалдар мен әдістері. Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелу және қалпына келтірілуі негізінде тарих ғылымының жүйелілік, объективтілік, принциптері басшылыққа алынды. Тарихи оқиғаларды талдауда тарихи-салыстырмалық және типологиялық әдістер кеңінен қолданылды. Мақаланы жазу барысында ел арасындағы аңыздар мен тарихи деректер пайдаланылды. Тарихи деректерді саралау, іріктеу деректанулық сын, логикалық жүйелеу, талдау әдістері негізінде жүзеге асты.

Нәтижелер және оны талқылау. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша тарих, археология және әдебиет саласында көптеген жұмыстар атқарылды. Бағдарлама 2004-2011 жылдар аралығын қамтып, үш кезеңнен тұрды: алғашқы 2004-2006 жылдар болса, екінші кезеңі 2006-2009 жылдар, ал соңғы кезеңі 2009-2011 жылдарыға жатады. Мәдени мұра бағдарламасының қаржыландыруына келер болсақ, 2004-2005 жылдары 1391 млн теңге бөлінді. Оның ішінде тарихи ескерткіштерді реставрациялауға 1381,1 млн. теңге бөлінді. Ал археологиялық зерттеулер үшін ұлттық қордан 106,0 млн теңге қарастырылды. 123,3 млн. теңге қолданбалы зерттеулерге, 262,9 млн. теңгесі кітап сериясын шығаруға жұмсалды.

Мәселе бойынша күні бүгінге дейін арнаулы ғылыми зерттеулер болған жоқ. Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектер қатарында Ақтөбе облысындағы ескерткіштер туралы жазған И.А. Кастаньені атап өтуге болады. Кастанье өз еңбегінде Хан моласы және Абат Байтақ кесенелерінің орналасқан жері туралы дерек келтіріп, кімге тиесілі екендігін жазып қалдырады [1]. Кеңестік кезеңде ескерткіштердің тарихын зерттеуге арналған еңбектер сирек кездеседі. Тәуелсіздік алғаннан кейін Отандық тарихнамада пайда болған зерттеулер арасында Ақтөбе облысының тарихи ескерткіштерін ғалым Серік Әжіғали еңбегін атауға болады. Археологтың Ақтөбе облысындағы ескерткіштеріне арналған бірнеше кітабы жарық көрді осы көлемді еңбектерде Абат-Байтақ кесенесі, Сүндет кесенесі, Тоқпан тамы, Хан моласы кесенелерін және басқа да ескерткіштерді зерттеп сипаттама береді [2]. Мәдени мұра бағдарламасын жүзеге асыру жылдарында жарияланған Р.А. Бекназаровтың еңбектерінде өлкеге қатысты ақпарат алуға болады, онда солтүстік Арал маңы мен Ақтөбе облысының ескерткіштеріне тоқталып, ескерткіш кесенелердегі тас қашау өнерін сипаттайды [3].

Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша Ақтөбе облысында кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілді. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы негізінде қазіргі таңда облыс көлемінде 9 республикалық маңызы бар ескерткіш зерттеліп, қалпына келтіріліп және жергілікті маңызы бар ескерткіштердің тізімі жасалды. Қазақстанның республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштері жеке құрылыстар, мемориалдық үйлер, кварталдар, қорымдар (ескілікті қалалардағы мазарлар) кесенелер мен жекелеген қабірлер, монументалды өнер туындылары, тас мүсіндер, жартастағы бейнелер Мемлекеттік тізіміне енгізілген және тарихи, ғылыми, сәулет, көркем мемориалдық құндылықтар болып табылатын еліміздің тарихы мен мәдениеті үшін маңызы айрықша. 1982 жылғы 26 қаңтарда Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің

Қаулысымен Республикалық маңызы бар Қазақ КСР – нің Тарихи және мәдени ескерткіштерінің Мемлекеттік тізімі бекітілді. Қаулыға 6 рет өзгерістер енгізілді. Бұл тізім 2008 жылғы 21 наурызда Қазақстан Үкіметінің Қаулысымен қайта қабылданды. Тізімге қазіргі күні 800 – ден аса жергілікті тарихи объектілер енгізілді. Мәдени мұраның сақтау, қорғау және пайдалану үшін Қазақстан Республикасының 1992 жылы 2 шілдеде № 1488–ХІІ Заңы шықты. Бұл заң бойынша тарихи және мәдени ескерткіштер Қазақстан халқы үшін бірегей құндылыққа ие деп танылып, әлемдік мәдени мұраның бір бөлігі болып табылатыны расталды. Заң құндылығы сай ұлттың қазіргі және келешек ұрпақтарының мүдделері мәдени мұра нысандары негізінде сақталуға кепілдік береді [4].

Ақтөбе облысының керемет ескерткішінің бірі – Талдысай кентінен оңтүстікке қарай 12 км шақырым жатқан Қобда ауданындағы Абат-Байтақ қорымы. Диаметрі 600 метрге дейінгі аумақтағы үлкен қорым, оның қалыптасуы орта ғасырларға дейін жетеді. Абат-Байтақ кесенесі – көрнекті сәулет ескерткіші, конустық күмбезі бар күйдірілген кірпіштен жасалған аймақта сақталған бірнеше кесенелердің бірі. Қазақстан Сәулет тарихының мамандары бұл кесенені ұзақ уақыт бойы жоғалған деп санап келді. Шын мәнінде бұл ерекше ескерткіш 1979 жылы археолог Серік Әжіғали басшылығымен жүргізілген экспедицияның арқасында қайта ашылды. Аңыздарға сүйенсек, кесене ХV ғасырдағы белгілі қазақ утопист-философы Асан қайғының ұлы Абат батырға тиесілі. Батыр әкесінің тапсырмасы бойынша көшіп-қону үшін жақсы, бос орындар іздеп жүргенінде қайғылы түрде Бесқопа шатқалында қайтыс болады. Кейін бұл кесенені халық болып жиылып қысқа мерзімде салған. Кесене атауының екінші бөлігіндегі – «байтақ» (кең) сөзінің қосылуы Абат-Байтақ жалпыхалықтық кесенесі болғандығының дәлелі. Абат-Байтақ кесенесі ХVІІІ – ХХ ғасырдың басында оңтүстікте, батыста және солтүстік-батыстағы қорымдардың қалыптасуына негіз болды. Оған дәлел ХVІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың басындағы сыр кесенелері және керемет оюланған құлпытас стелаларының ансамблі кіреді. Әдетте, олар қабір үйінділерінің немесе балшық қоршауларының батыс жағына орнатылады. Абат-Байтақтың қорымындағы құлпытастар әр түрлі түрлерімен, композициялық және сәндік шешімдерімен, ою-өрнектерімен таң қалдырады. Олардың ішінде архаикалық және ерте стела түрлері ерекшеленеді. Бұл ескерткіш қазақ құлпытастарының генезисінде ретроспекциясы шамамен 1785-1786 жылдардағы құлпытасқа жатады. Стеланың жазықтықтары діни мазмұндағы Араб эпиграфиясымен толтырылған, ол бір уақытта сәндік рөл атқарған және таңбалармен бірге кездеседі. Қазақ тілінде араб алфавитімен ойылған оюлардағы таңба белгілердің тарихи – этнографиялық маңызы зор. Таңбаға қарағанда, қорымда Кіші жүздің әр түрлі руларының өкілдері жерленген: табын, кете, алшын, байбақты және т.б. Осы тұрғыда ХІХ ғасырдың ортасындағы талғампаз тас қашау өнерінің жоғары үлгілерін көруімізге болады [5].

Жалпы, Абат – Байтақ қорымындағы құлпытастар Батыс Қазақстан үшін көркем құлпытастарды дамытуда үлкен рөл атқарды. Ескерткіштердің үлкен тобы композициялық элементтері геометриялық нақыштағы құлпытастарға жатады. Алайда, осылардың ішінде жергілікті тас қашау өнерінің дәстүрлері ерекше назар аударады. Абат – Байтақ кесенесінің көркем құлпытастарының артықшылығы – өндіріс материалы – әктас құмтасы. Бұл дәстүр Ұлы Қобда өзенінің аңғарында орналасқан ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы шағын рулық зираттарда байқалады.

Республикалық маңызы бар қорымдардың қатарына Дәуімшар қорымын жатқызуымызға болады. Қорымның кезеңделуі ХVІІІ ғ. аяғы – ХХ ғ. басы. Ескерткіш Жарқамыс аулының оңтүстік – батысында, Ембі өзені алқабының таулы бөлігінде орналасқан. Қорымның шығу тарихына тоқталар болсақ, адайдың қырықмылтық руынан

шыққан Дәуімшар батыр (1750–1810 ж.) туралы. Әкесі 1705 – 1798 жылдарда өмір сүрген, қалмақтарға қарсы шайқастарға қатысқан батыр Құттықадам Тікенекұлы. Дәуімшардың өмірі мен қызметі адай руының маусымдық қонысы болған Үстірт, Ембі және Сағыз өзендерінің алқаптарымен тығыз байланысты. Ол туралы құжаттық мәліметтер аз, бірақ батырды кіші жүз қазақтарының тәуелсіздігі үшін күрескен батыр, ержүрек адам ретінде халық аузында қалған. Халел Досмұхамедұлы Дәуімшар батырдың ерлігін жоғары бағалап, оны Атағозы, Сүйінғара, Өтен, Нарымбай, Құлбарак, Жапарберді, Мыңбай, Көктеубай секілді батырлардың қатарына жатқызған. Аңызға сүйенсек, қазақ жерін отарлауға жол бермеген Дәуімшар батыр XIX ғ. басында Ембінің сол жағалауында зерттеу жүргізген экспедициялық жасақпен болған ұрыста қаза тапқан. Батырмен бірге қаза тапқандар және қарсыластарының басым күшінен сескеніп, шайқасқа қатысудан бас тартқаны үшін Дәуімшар батырдың қолынан қаза болған Құдабай батыр сол жерге жерленген. Содан соң, ол жер «Дәуімшар қорымы» деп аталып кеткен. Батырдың бейітіне еркін қазақ нысаны ретінде қару мен жылқы бейнеленген құлпытас орнатылған. Дәуімшар батыр тектінің ұрпағы әкесі Құттықадам батыр Үстіртте, Білеулі керуен сарайынан оңтүстік–шығысқа қарай 25 км жерде жерленген. Мемориалдық кешен Ембі өзенінің жағалауында орналасқан және бұл кешенде 200 – ден астам шағын қорым бар. Алғашқыда Дәуімшар мазары жартылай кесене, әрі жартылай қоршау түрінде шикі және ішінара күйдірілген кірпіштен қаланған. Қорымның батыс қабырғасында екі құлпытас орнатылған: біріншісі қызыл қатты құмтастан ескі, ежелгі кескінде болса, екінші бетоннан құйылған жаңа құлпытас бетінде батырдың өмір сүрген жылдары жазылған. Дәуімшар қорымындағы дулыға тәрізді күмбездері бар кесілген тас блоктардан салынған, Мырза Мұрын мазары бар үш мазар ерекше көзге түседі. Ескерткішті 1881–1982 жж. халық сәулетшісі Дәулетнияз орнатқан болса керек. Бөліктері ашық түсті ою-өрнектермен безендірілген. Қорымдағы көзге түсетін тағы бір нәрсе XIX ғ. екінші жартысына жататын шикі кірпіштен салынған төрт кесене, олар «үйтам» деп аталады [6, С. 80.]. Дәуімшардағы мүсінделіп қашалған «аяқтары» бар ескерткіштерден «қойтас» түріндегі құлпытастарды көре аламыз. Ескерткіштердің эпиграфикасы мен таңбаларына қарап, бұл негізінен адай руының соның ішінде қырықмылтық ру тармағының зираты екендігін және шөмішті – табын руының құлпытастары да бар екендігі да байқалады. Дәуімшар қорымы – Байғанин ауданы мен оған іргелес аумақтардағы қазақ халқының ұзақ уақыт бойы дәріптеп келген киелі орны, халықтық сәулет ескерткіштерінің және монументалды тас қашау өнерінің айрықша ансамблі ретінде белгілі. Ол мемлекеттік маңызы бар сәулет ескерткіші және қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресі тарихымен байланысты маңызды нысан қатарына жатады. Соңғы жылдары кешен аумағында бірқатар ескерткіштерді жөндеу, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

Асан-Қожа кешені. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылының оңтүстік-батысына қарай 43 км. жерде орналасқан. Кешен туралы зерттеулер М.М. Мендикулов «К характеристике архитектуры Казахстана XIX и начала XX вв» [7], сонымен қатар С.Е. Әжіғалидің 1980 жылы Батыс Қазақстан аумағында жүргізген кешенді ғылыми зерттеу экспедициясының есебінде кездеседі [8]. Асан Қожа қорымының аумағы 200 метр жерді алып жатқан кешен. Асан-Қожа қорымы Жем өзені бойындағы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақтардың тас қашау өнерінің жаңа түрлерін сипаттайды. Олардың ішінде әсем өрнектелген сағанатамдар және құлпытастар мен қойтастар қойылған сандықтастардың оң жақ қабырғаларына садақ ұшы тәрізді ойық терезелер бар. Тастан немесе саздан жасалған қоршауларға орнатылған құлпытас – қойтастар тобы, сонымен қатар бейіт үстіндегі архаикалық түрдегі, нәзік және шебер қашалып, нақты әшекейлі бөліктерге бөлінген

стеллалар тобы таңқалдырады. Соңғы ескерткіштерге қарай отырып, XX ғ. басында тас қашау өнеріндегі жаңа кезең, бейіттерді әшекейлеуге сұраныстың өскендігін көрсетеді. Сақталған ескерткіштің бірі XX ғ. басындағы Дүйсенбай Қаражүсіпұлы шебердің қолымен салынған Нұрмағанбет сағанатамы. Асан – Қожа кешеніндегі ескерткіштерге қарай отырып, тас қашау шеберлері XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында екі мектепке бөлінгендігін көре аламыз. Халық арасындағы аңыз бойынша Асан – Қожа жетіру, табын руларының дінбасы, пірі деседі. XVIII ғасырда Жем бойына қону үшін шектілер мен табындар арасында жер дауы туындап, табын руынан шыққан 9 жасар Досым: «Табындардың төрт тірегі түгел. Бірінші тірегі дінбасы, пірі – Асан Қожа, екіншісі – Асау – Барақ батырлар, үшіншісі – жомарт, сақи Құдайсүгір, төртінші тірегі – дауды әділ шешер би де осы маңнан табылып қалар», – дейді. Кейін Досым талай даулы мәселелерді әділ шешіп, Досым би атанады.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша республикалық маңызы бар ескерткіш деп танылған кесененің бірі Сүндет кесенесі. Кесене Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылының оңтүстік батысындағы 68 шақырым жерде орналасқан. Кесененің кеңес заманында зерттеген ғалымдар Т.К. Басенов кесенеге алғаш болып сипаттап жазған [8] және С.Е. Әжіғали кесенедің археологиялық жұмысы жүргізген [9]. Сүндет кесенесі – көп қырлы қабырғаға батырдың дулығасы тәрізді шошақ ұшы бар күмбез орнатылған кесене. Сүндет кесенесіне Батыс Қазақстанда Ерғали, Сисем ата, Алып ана, Қараман ата кесенелері ұқсас келеді. Құрылыс салу барысында шебер қабырғаны қалаудың және күмбез астындағы конструкцияны орнатудың дәстүрлі әдістерін сақтаған. Кесене сыртқы құрлымының тұтастығы және алдыңғы беттегі ою–әшекейлердің геометриялық дәлдігімен ерекшеленеді. Ескерткіштің аумағында кесенеден басқа 1 сандықтас, 20 дан аса тас қабірісті қоршаулар және 6 құлпытас бар. XIX ғасырда өмір сүрген батыр туралы тарихи деректер өте аз кездеседі. Сүндет кесенесінің салыну тарихына келер болсақ, XX ғасырдың басында Меккеге қажылыққа барып келген Ағысбай шебердің туындысы болып келеді. Ағысбай шебер бес баласына аман – есен қауышып, кесенені балаларымен бірге тұрғызған деседі.

XIX ғасырдың сәулет өнерінің керемет туындыларының бірі – Тоқпан тамы. Тоқпан батыр Есет батырдың тумасы. Кеңес заманында дәулеті үшін тарих беттерінен есімі жойылған тұлға. Кесененің күмбезі сақталған. «Қазақ совет энциклопедиясының» 8-томының 416-шы бетінде И. Степанованың «Тоқпан күмбезі» атты мақаласында: «Сәулет өнері ескерткіші, Жаңақоныс кентінен солтүстік-батысқа қарай 25 шақырым жерде орналасқан. Күмбез XIX ғасыр басында тұрғызылған. Порталды күмбез бір камералық тіктөртбұрышты. Ол күйдірілген кірпіштен қаланған, мандайшасын шикі кірпіш араластырып өрген. Күмбездің мүрде жататын батыс іргесіне құлпытас қойылып, оның үстіне өмірбаяндық бағыштау сөздер жазылған. Мазардың қирамай сақталған бөлігінің биіктігі 3,5 метр. Ескерткіш ұлттық сәулет өнерінің дәстүрі негізінде салынған. Ол композициялық тұрғыдан шешімін тапқан құрылыс тобына жатады», – делінген [5]. Тоқпан батырдың ерлігі Есет батырды патша өкіметіне қарсы әрекеттері үшін 1810 жылы Орынбор генерал губернаторы Г.С. Волконский тұтқындауға жарлық берілгенде көрінеді. 1810 жылы 10 мамырда Орынбор әскери күшінің гвардия майоры С.М. Татарский Есет батырды тұтқындауға екі бөлімнен тұратын үлкен әскермен келеді. Мұны білген батыр 500 – ге тарта жасақ жинап, оны төртке бөліп, Жаман тау, Жақсы тау арасындағы таса жерлерге орналастырады. Бір бөлігін өзі басқарып, қалған үшеуін Арыстан батыр, Тоқпан батыр, Көрпебай батырларға басқартады. С.М. Татарский мен кездесіп қалған Есет батыр кері шегінеді. Бұларды қуған С.М. Татарский тосқауылға түседі. Төрт жақтан қыспаққа алынған генералдан 370 ат олжаланып, 42 солдат тұтқындалады [9]. Осы ұрыста Тоқпан батыр бастаған топ айрықша көзге түседі. Тоқпан батыр туралы ел

аузындағы аңыздардың бірі оның Тортөбел тұлпары туралы. Тортөбел атын батыр ешқашан көзінен таса қалдырмай, ыссыда өз алдына жеке үй тіктіріп, күзет қойдырып бағады екен. Қызығушылар көп болыпты, бірақ тұлпарына жан баласын жақындатпайды екен. Тұлпарға он алты – он жеті жастағы бозбала Әзберген батырдың көңілі ауады. Сонау Хиуаға сапарына Тортөбелді мініп барғысы келеді. Тоқпан батырдың аулына жиі келеді, сұрайын десе ағасы тұлпарын бермейтіні мәлім. Оның үстіне мінезі де ауыр. Теріс ыңғайын байқап, сұрауға батпайды. Не істерге білмей дағдарады. Әрі ойлап, бері ойлап ойшыл бозбала бір шешім тауып, Тоқпанның кіші әйеліне келіп ақыл сұрайды. «Қысылтаянда қатын ақыл табады» деген сөз бар еді, деп жеңгесіне қолқа салады. Текті жердің қызы есті келеді, жалындап тұрған батыр қайнысының көңілін қимай: «Ағаңның талма түсте көлге түсетіні бар еді, сол кезде сұрап көр» дейді. Содан соң Әзберген батыр Тоқпанның көлге түсуін торуылдайды. Үшінші күн дегенде, тал түсте, жұрттың бәрі көлеңке астына үйге тығылған сәтте Тоқпан жалғыз өзі көлге барып шомылады. Белден кешіп бетін, үсті – басын шаяды. Рақаттанып көл ішінде аунап – қунайды. Ештеңе аңғара алмаған Әзберген дал болады. Тоқпан біраздан соң ешкім жоқ па екен дегендей жан-жағын барлайды. Барлайды да төбетейін шешіп, шапшаң қимылдап басын суға батырып алады. Өне, сонда қыран көзді Әзберген ағасының басындағы оймақтай тазды аңдап қалады. Ол заманда адамның таздығы үлкен мінге есептелген. Тығылып жатқан жерінен қарғып тұрып, бес-алты ырғып, «Ассалаумалейкум, аға!» деп қасына жетіп барады. Тоқпан тегін бе: (Тегін болса, атағы осы уақытқа дейін сақтала ма?) Тортөбелді сұрап келдің ғой. «Әй, бар болғыр, Мұңайтпастың қу жалғызы-ай, ылғи да жүрмес жерде жүресің – ау. Тортөбелді сұрап келдің ғой. Міне ғой», – депті. Тоқпан ағасының өзінен басқа ешкімнің тақымы тимеген тұлпарын Әзберген батыр осылайша қолына түсірген екен [10, 125 б.]. Ақтөбе қаласының шығыс бөлігінде «Тоқпансай» деп аталатын елді мекен бар, ол Тоқпанның жаз жайлауы және сол жерде «Тоқпансай» деп аталатын теміржол станциясы да бар. Кеңес тұсында бай-бағылан деп жала жабылған Тоқпан батырдың есімін атау мүмкін болмағандықтан ресми қағаздарда «Тоқмансай» деп таңбаланған жер су атаулары кездеседі. Шалқарда «Тоқпан көлі» деп аталатын көл бар. «Тоқпанның тұзы» дейтін тұзды су да кездеседі. Қазақ ССР Мелекеттік Құрылыс комитетінің, Архитектуралар одағының төрағасы, СССР сәулет Академиясының мүшесі Төлеу Бәсенов, Зырянновск қорғасын-мырыш комбинатының негізін қалаушы, Социалистік Еңбек Ері, кезінде СОКП Орталық Комитетінің мүшесі болған Нәби Жақсыбаев – Тоқпанның туған немерелері. Нәби алғашында Ақтөбе облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары болып та жұмыс істеген. Осылайша тектінің ұрпақтары елге қызмет атқарып келеді

Қортынды. Қорытындылай келе, мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы – еліміздің тарихын зерттеуде рухани мәдени мұраларымызды қалыпына келтірудегі бірден бір жоба. Мәдени мұра бағдарламасының ұтымды тұстарының бірі шет елдегі архив, кітапхана, қорларынан деректерді зерттеу үшін мүмкіндіктің аясы кеңейді. «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы Ақтөбе облысынан республикалық маңызы бар 9 ескерткіш мемлекеттік қорғауға алынды, сонымен қатар жергілікті маңызы бар ескерткіштердің де тізімдемесі жасалып зерттеу мен қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Қазіргі таңда «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша «Мәдени мұра» мемлекеттік ұлт рухын ояту мен өшіп бара жатқан тарихымызды қайта жандандыруда бастама болды. Аты аталған Абат-Байтақ, Тоқпан, Сүндет, Асан-Қожаға арналған кешенді кесенелер келешек ұрпаққа берері мол тағылымдық мұра болып қалыптасты. Тарихын тереңге жайған бұл кесенелердің ерлік әрекеттері көпке үлгі. Көп көзінен таса да қалған кейбір кесене, ескерткіш, құлпытас бейнелері бүгінді беймәлім қалпында

қалды. Осыған байланысты ұмытылып бара жатқан ұлы тұлғаларымызды ұлықтау – біздің борышымыз болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кастанье, И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края [Текст] / И.А. Кастанье. – Оренбург: Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. 22., 1910. – 95 с.
- 2 Ажигали, С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона) [Текст] / С.Е. Ажигали. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 654 с.
- 3 Бекназаров, Р.А. Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері [Текст] / Р.А. Бекназаров. – Алматы: «Типография ОП», 2005. – 160 б.
- 4 Ажигали С.Е. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества [Текст] / С.Е. Ажигали // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1983. – № 2. – С. 56–63.
- 5 Ескерткіш – ел тарихы [Текст] / Ақтөбе: Ақтөбе обл. тарихи өлкетану музейі, 1992. – 142 б.
- 6 Маргулан, А.Х., Басенов, Т.К., Мендикулов, М.М. Архитектура Казахстана [Текст] / А.Х. Маргулан, Т.К. Басенов, М.М. Мендикулов. – Алма-Ата: «Казгосиздат», 1959. – 170 с.
- 7 Ажигали, С.Е. Казахские кулпытасы – аналоги якутских сэрга: ареал, типология и генезис [Текст] / С.Е. Ажигали // Северо-Восточный гуманитарный Вестник / North-Eastern Journal of Humanities. – 2023. – 4 (45). – С. 20-36 .
8. Басенов, Т.К. Архитектурные памятники в районе Сам [Текст] / Т.К. Басенов. – Алматы, 1947 г. – 100 с.
- 9 Қазақ совет энциклопедиясы [Текст] / Алматы: Қазақ Совет энцикл. бас ред., 1975 Т. 6.
- 10 Көз-Қосұйтас: энциклопедия [Текст] / ред. М. Қ. Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. бас ред., 1975. – 640 б.
- 11 Асанов, Ж. Әзберген [Текст] / Ж.Асанов // Жұлдыз журналы. – 2004 – №7 – 20 б.

REFERENCES

- 1 Castanier I.A. Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya / Trudy Orenburgskoy uchonoy arkhivnoy komissii [Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region]. Orenburg, (1910): 95 s. – (In Rus)
- 2 Azhigali S.E. Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Yevrazii (pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona [Architecture of nomads is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral–Caspian region)]. Almaty, (2022): 654 s. – (In Rus)
- 3 Beknazarov. R. A. Kazaktyn dasturli tas kashau oneri [Traditional Kazakh art of stone carving]. Almaty, (2005): 160 b. – (In Kaz)
- 4 Azhigali S.E. Abat-Baytak – vydayushchiysya kompleks pamyatnikov narodnogo zodchestva [Abat–Baytak – an outstanding complex of monuments of folk architecture]. Izv. AN KazSSR. Ser. Filol, (1983): 56-63 s. – (In Rus)
- 5 Eskertkish – el tarixi. Aqtobe [Aqtobe obl. tarixi olketanw mwzeyi [Monument-history of the country]. Aktobe (1992): 142 b.– (In Kaz)
- 6 Margulan A. H., Basenov T. K., Mendikulov M. M. Arkhitektura Kazakhstana [Architecture Of Kazakhstan]. Alma-Ata (1959): 170 s. – (In Rus)

7 Azhigali S.E. Kazakhskiye kulpytasy – analogy yakutskikh serga: areal, tipologiya i genezis [An essay on the work of architectural and art expeditions in 1980 in Western Kazakhstan]. Severo-Vostochnyy gumanitarnyy Vestnik [North-Eastern Journal of Humanities]. (2023): 4 (45). 20-36 s. – (In Rus)

8 Basenov T.K. Arkhitekturnyye pamyatniki v rayone Sam [Architectural monuments in the Sam district]. Almaty, (1947): 100 s. – (In Rus)

9 Kazakh Soviet encyclopedias [Kazakh Soviet encyclopedia]. Almaty: (1975). – (In Rus)

10 Koz–Kosuitas: entsiklopediya [encyclopedia]. Almaty: (1975): 640 b. – (In Kaz)

11 Asanov Zh. Azbergen. Zhuldyz zhurnaly. (2004): №7. 20 b. – (In Kaz)

ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИОННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПАМЯТНИКОВ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ЗНАЧЕНИЯ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Статья посвящена изучению и реставрационным мероприятиям памятников республиканского значения в Актыбинской области. Как известно, программа «Культурное наследие» стала важным событием в развитии сферы духовной культуры нашей республики после обретения независимости. По Республике отреставрировано большое количество памятников истории и культуры, разработана единая система национальной устной литературы, обычаев и традиций, проведены археологические исследования. В статье автор обращает внимание на этапы государственной программы «Культурное наследие» с определением цели, задачи, направления. В ходе раскрытия темы был проведен обзор исторических исследований по проблеме. Рассматривает историю формирования памятников республиканского значения по области, анализирует реконструкцию историко–культурных объектов, проводимую в рамках программы. Формирование и развитие памятников рассказывается на основе исторических и легендарных данных. На основании статистических отчетов Центра истории, этнографии и археологии Актыбинской области, с акцентом на объем затраченных средств по области, докладываются полученные работы. Вместе с тем, на основании данных статистической отчетности представлено количество локальных памятников, охраняемых по программе культурного наследия края.

Ключевые слова. Программа «Культурное наследие», кладбище, мавзолеев, археологические исследования

RESEARCH AND RESTORATION ACTIVITIES OF MONUMENTS OF NATIONAL IMPORTANCE IN AKTOBE REGION

Abstract. The article discusses the study and preservation of significant cultural heritage sites in the Aktobe region. As you may be aware, the "Cultural Heritage" program has played a significant role in the development of our country's cultural sphere since independence. This program has led to the restoration of a number of historical and cultural landmarks across the country, the creation of a unified system for oral literature, traditional customs, and traditions, as well as archaeological research. In this article, the author focuses on the various stages of the "Cultural Heritage" state program, highlighting its goals, objectives, and major efforts. Additionally, the article reviews historical research on this topic and examines the history of significant heritage sites in this region, analyzing the reconstruction efforts undertaken within the scope of this program. The formation and development of historical monuments is based on historical and mythological data. Using statistical reports from the Center for the History,

Ethnology, and Archaeology in the Aktobe Region, which focus on the amount of funding spent in the area, the reported works are presented. At the same time, the number of locally significant monuments protected under the regional cultural heritage program is presented using statistical report data.

Key words. Program "Cultural heritage", cemetery, mausoleum, archaeological research.

SRSTI 03.23.07

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420103>

Kurmanalin Samat Bakytzhanuly*¹,

Candidate of Historical Sciences, Professor, “West Kazakhstan Innovation and Technology University” ZhKBM, Republic of Kazakhstan, 090006, Ural, N. Nazarbayev Avenue, 194, samatbk71@mail.ru, ORCID ID 0000-0001-7670-9495

HISTORIOGRAPHY OF THE LIBERATION MOVEMENT OF THE KAZAKH PEOPLE LED BY KENESARY KHAN

Abstract. Despite the rich history of the protest movement of the masses against the tsarist government in Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries, it is known that there was political pressure to study the liberation struggle led by Kenesary Kasymuly. Kenesary Khan was first published in scientific publications in the late 40s-early 50s of the last century in the difficult socio-political conditions prevailing in the republic at that time. This is why the title of this article attracts historians with its scientific relevance and the need for research.

The purpose of the article is to write the level of research of the movement. The task is to conduct a historiographical analysis of the works published during the development of historical science in the conditions of the tsarist period, the Soviets and independence.

The work examines the works of A. F. Ryazanov, who devoted his research to the whole era of the national liberation movements of the Kazakh people as a whole. Some controversial issues are revealed in the manuscript of the historian, who was one of the first to begin studying the resistance movements. Moreover, the pinnacle of the study of this national movement is the monograph of the famous historian, Doctor of historical Sciences of Kazakh origin Ermukhan Bekmakhanov "Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century". The publication gives priority to the historiographical analysis of this fundamental work. Scientific analysis is associated with the formation of prerequisites for the political processes that brought to life the notorious "Bekmakhanov case" of that period. The scientific response to the uprising under Kenesary's leadership has resumed since the 1990s. In accordance with this, the research of historians J. Kasymbayev and E. Ualikhanov became an important contribution to the historiography of the movement.

The historiography of the national liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Khan deserves dedication in a series of articles. And this publication can be perceived as a precursor to our upcoming scientific publications.

Key words. Historiography, Kenesary, scientific approach, liberation movement, colonialism, analysis.

Introduction. Kenesary's personality and the path he traveled remained in people's memory as a symbol of independent Kazakh statehood. Both ideologists and researchers of the metropolis understood well that only by approaching the problem from this point of view, one can see the true image of colonization of the great plain, which lasted for two and a half centuries. Therefore, both during the tsarist period and the Soviet period, this liberation movement was given a one-sided assessment. In all publications of the imperial-colonial era, the popular masses were explained as a "rebellion". And the personality of Kenesary and his closest associates differed depending on the author's point of view. This is evidenced by the articles of military historians on the pages of the "Military Collection", devoted to these issues during the tsarist government.

In the first decades of formation of the historical science of Soviet Kazakhstan, a realistic approach to the history of the movement was characteristic. This was probably influenced by the attitude of the Alash generation to national history. Scientific works of Alash scholars such as H. Dosmukhamedov, M. Tynyshbaev, S. Asfendiyarov, t. Shonanovich, literary and spiritual works of M. Auezov, poetic heritage of M. Zhumabayev gave orientation to the development of nationally comprehensible concept of Kazakh history, formed in the depths of the Bolshevik-class system, including to the movement of Kenesary Khan.

In the 40s - early 50s of the XX century, social sciences developed under the strict control of party committees in a difficult situation when the ideology of socialism reached its heyday. In these conditions, studies of the national liberation uprising of 1837-1847 led by Kenesary Kasymov and the role of Kenesary Khan in history vividly reflected the ideological essence of the totalitarian regime that had developed in Kazakhstan. Supporters of Marxist-Leninist-Stalinist science used the party-state leadership approach to governance. Among those who spoke out against those who perceived K. Kasymov uprising as a national liberation event, Kazakhstani historians prevailed, and the approach to the uprising was fundamentally negative. In general, the uprising was recognized as feudal-monarchical, and the author of the study, the talented historian E. B. Bekmakhanov was accused of nationalism and exiled.

The scientific approach to the uprising resumed again in the 1990s. Scientists called for creating a multilateral objective picture of the liberation struggle of the masses and eradicating the stereotypes of old beliefs existing in the public consciousness, as well as searching for new methodological approaches both to the objects of research and to the problems of its historiography and source study.

Results and their discussion. The national liberation movement of the Kazakh people in 1837-1947 under the leadership of Kenesary Khan is considered at different levels in the Russian noble-bourgeois historiography depending on the socio-political views of authors of different directions. From the point of view of that period, Shokan Chingisuly Ualikhanov, an officer of the Russian army, a major scholar of our people, a branch of the Abylai family, openly expressed his opinion about Kenesary's rebellion in the press.

The unworthy unambiguous assessment "feudal-monarchist, reactionary" that dated this uprising in a special resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, adopted in connection with an article that seriously affected the future of the study of the history of Kazakhstan, published in the newspaper "Pravda" on April 10, 1951, is closest to the conclusion in Shokan's writings in connection with the uprising. Shokan summarizes this rebellion by distorting the truth; "the rebellious Sultan Kenesary - joined the feudal-monarchical movement, tried to restore the power of the khanate, wanted to create a Kazakh khanate similar to the Central Asian feudal state" [1, p.379]. In the explanation of the second work there are places where the great Kazakh traveler praises Kenesary, saying that "in this period the old and the new came in contact with each other, the Muslim East and Russian phenomena" [1, p.389]. It should also be noted that the generally one-sided assessment given by Sh. Valikhanov served as a significant source for later Russian historians.

Among the works published in the second half of the XIX century, we should highlight the works of M. Krasovsky [2] and I. Zavalishin [3], who specifically studied the Kenesar uprising. Especially interesting is the analysis of M. Krasovsky, linking the uprising with the foreign policy pursued by the tsarist government. Although M. Krasovsky's study was devoted to the history of the "Siberian-Kyrgyz region" as a whole, he gave an explanation of the uprising, which began as a result of the tsarist statute of 1822, was explained in the direction of justifying the conquest policy of the tsarist government. The description in I. Zavalishin's book is written in terms of glorifying the empire's policy of conquering peripheral areas and expanding its territory. Both of these works have the same orientation and the same form in

terms of propaganda of colonial policy. Among the works published in the second half of the XIX century, stands out a valuable study by N. Sereda [4], published in 1870 in two issues of the journal "Herald of Europe". This work is unique in terms of abundant use of various data, territoriality of the problems considered, according to which it has great scientific value. The author's assessment of Kenesary and the definition of the nature of the rebellion contained a contradiction from the author's point of view. The people's uprising is written as "rebellion", "the cause of bandits", the khan himself is compared to "whirlwind and storm", and sometimes to the great commanders of European armies. The content of the work can be referred to the academic direction, because the material collected by N. Sereda gives information about the history of the Kazakh people, as well as about Kazakh heroes who organized rebellions against the colonization of the Kazakh steppe. This is of great importance, as documentary material based on objective reality and systematic review of the historical period of the 30-40s of the XIX century constitute the main value of the book. Such facts do not indicate the author's support of the royal power or Kenesary, only historical facts are systematically reported.

Although the works of military historian V. Potto, colonel of the Russian army, researcher M. Venyukov are devoted to other issues, they can give interesting information about the rebellion, for example, personal data related to the siege of the rebels' Catherine village can be found in the Central State Archive of Kazakhstan and V. Potto's journal "Military Herald" for 1873. It is presented in full only in the work "On the steppe campaigns", published as No. 1-4. It is not difficult to notice that A. Yanushkevich, who participated in the expedition of General Vishnevsky, who in 1846 kept records of the number of livestock and population in the border zone of the Great Zhuz and Middle Zhuz, himself participated in the Polish liberation movement in 1831-1833, addressed the leader of the uprising. And the article by F. Steklova, who translated this work from French into Russian (much work on translation into Kazakh language was done by publicist M. Sarsekeev) about Kenesary and the uprising led by him, is written from the point of view of tyranny of individual ideology of the Communist Party, and this is opposite to the opinion of Yanushkevich. The Polish revolutionary compares the Kazakh khan with the Numidian king Yugurta, who fought with the Roman Empire, and Abd-al-Kader, the leader of the liberation struggle of the Algerian people in the 80s of the XIX century [5].

The great traveler P. Semenov Tien-Shan, who visited the city of Verny in the 50s of the XIX century, collected various information about this rebellion and compared Kenesary with Mithridates VI Eupator, the ruler of a small Pontic king in Asia Minor in the II century BC, an opponent of the hostile policy of the Roman slave state, praises Kenesary Khan, who restored the Kazakh feudal state, albeit temporarily [6, p.48].

The work of Kenesary Khan's son Akhmet Kenesarin "Sultans Kenesary and Sadyk" cannot be considered as a deep, specialized study. Due to the fact that this work is written from the point of view of memory, many information about the uprising was overlooked. Initially, the writing of Kenesary's Rebellion was assigned to Sultan Sadık, who had reached a certain age by that time. However, due to the fact that the pen of the famous Sultan Sadık was "insignificant", he entrusted the job to his younger brother Ahmet. In 1887, the manuscript was handed over to N.I. Grodekov, governor of the Syrdarya region and chairman of the statistical committee. The manuscript, translated from Kazakh into Russian, was edited by Prof. E. T. Grodekov. T. Smirnov and soon published in Tashkent [7]. Professor Smirnov sent a copy of the book to General Chernyaev, who lived in St. Petersburg at that time, who fiercely fought with Sadyk Sultan, mercilessly stormed the cities of Auliyata, Shymkent and Turkestan and was famous for his sharpness and cruelty. August 2, 1889 General Chernyaev in a letter to Professor Smirnov expressed his opinion on this book. And published a critical article in the journal "Russian Bulletin", which indicates the cold perception of the book out of print.

Under the Soviet government, the uprising of Kenesary Kasymov was mainly studied on the basis of Bolshevik ideology, class struggle, and social principle, in connection with which mono-communist orientation dominated the discussion and in-depth study of the issues of the liberation struggle of the people. Despite this, a number of publications published the works of A. F. Ryazanov among scientists who did not hide their opposing views on the communist ideology that dominated the official science [8]. The famous historian Yermukhan Bekmakhanov, in turn, noted that "the manuscript of A. F. Ryazanov is the most voluminous work and the only monograph in this field. Due to the death of the author, the manuscript was not published" [9, p. 22]. In this work of A. Ryazanov has serious shortcomings.

The chronological study covers the period from the end of 1838, when the eastern districts of the Orenburg region became the center of the liberation movement. Therefore, the initial stage of Kenesary's movement, which unfolded in the middle zhuz, was not included in the work. As a result, a particularly important question about the reasons for the origin of the movement and the state of unification of the Kazakhs of the middle and younger zhuzes for a joint struggle against the tsarist colonizers was not determined. A. Ryazanov limited himself to the course of the uprising of the Kazakhs of the Orenburg department and did not give the history of the participation of the Kazakhs of the middle zhuz in the uprising. The reason: A. Ryazanov wrote his work only on the basis of archival data of the Orenburg Frontier Commission.

In his famous monograph E. Bekmakhanov, who wrote a great work on Kenesarology, analyzes the study of this movement. Accordingly, he points out a number of fundamental errors in the work of A. Ryazanov. First of all, A. Ryazanov negatively explains the cause of the national liberation movement. First of all, A. Ryazanov negatively explains the cause of the national liberation movement. He generalizes the history of colonial policy of the tsarist authorities and, without determining the socio-economic roots of the discontent of the Kazakhs, looks for the origins and causes of the movement in the natural conditions of certain regions and psychological features of the Kazakhs. At the beginning of Kenesary's rebellion, the Kazakhs were subjected to a land crisis. It is clear how important this problem is in determining the true causes of Kenesary's revolt. A. Ryazanov did not understand the origin of the land crisis. The scientist looks for the cause of it in the drying up of rivers, drying up of lakes, formation of deserts, i.e. he refers to the changes occurring over millennia. The author has a negative understanding of the course of individual military operations, he always portrays Kenesary as a man who fought for his personal interests. A. Ryazanov misunderstood the role of Kenesary. He exaggerates the importance of Kenesary's personal interests in the development of the struggle. He describes the masses as a puppet, obeying his orders.

A. F. Ryazanov devotes much space to the description of military expeditions and campaigns organized by the tsarist government. Among them, the description of the military campaign of Dunikovsky and Zhemchuzhnikov in 1843-1844 and Dolgov's embassy took about one third of the monograph. The author failed to show Kenesary's tactics. He underestimated the variety of Kenesary's tactics, so he did not know why all punitive expeditions returned uncompleted. This study is limited to reporting on events up to 1845. Further history of the rebellion, which took place in the territory of the Great Juz under the leadership of the border chief of the Siberian Kazakhs, is not stated. Therefore, the reasons for the defeat of the uprising are not named.

Despite the shortcomings, the work of A. F. Ryazanov deserves special attention, where for the first time the history of the Russian military campaign against Kenesary is written in detail and the department's intelligence in Kazakhstan is studied in detail. Of particular value is the first introduction by A. F. Ryazanov into the scientific turnover of many archival materials not previously used by researchers.

A milestone in the description of Kenesary's movement is the "History of the Kazakh SSR" edited by A. Pankratova and M. Abdikalykov, published in 1943. On the basis of the main problems of the uprising, on the basis of detailed and consistent data, the assessment of the uprising in this publication was summarized by meaningful conclusions [10].

A significant event in the study of the uprising of 1837-1847 is the famous work of the prominent historian E. Bekmakhanov, published in 1947. [9]. This monograph was a particularly valuable work in the region of Central Asia and Kazakhstan in those years, as evidenced by the modern development of historical science. Most of the book, describing the socio-economic life of Kazakhstan in the first half of the XIX century, is devoted to the liberation movement under the leadership of Kenesary Kasymov. It reveals the driving forces of the uprising, its overthrow in the middle zhuz, Kenesary's measures to strengthen Kazakh statehood, the struggle against Kokan, his attempts to involve the Kyrgyz in this struggle, as well as the death of Kenesary and his relatives at the hands of Kyrgyz rulers. In conclusion, the author summarized the events of the 20-40s of the XIX century in Kazakhstan and determined their impact on the future fate of the Kazakh people in Central Asia as a whole.

E. Bekmakhanov was a descendant of Abylai Khan, who in Soviet times showed a new example of writing the history of the national liberation uprising. From Uali Khan's son Tauke came Zhanpeis, from him - Zhanbobek, from him - Begen, from him - Bekmakhan, from him - Yermukhan. Although the researcher evaluated Kenesary Khan's campaign to Kirghizia as a mistake on the part of the Khan, the beginning of the question still remains open: "Kenesary's affairs in Kirghizia are so little studied that it is difficult to fully restore the course of events". The scientist pointed out the inferiority of his work: "the worst part of my work in relation to the Kirghiz is that I could not define clearly enough the relations of the Kazakhs of the Great Juz with the Kirghiz". The use of the manuscript of the work of the Kyrgyz historian Belek Soltonoev, who was arrested in 1937 as an enemy of the people and shot in 1938, despite the ban and fearlessness, positively assessed the outstanding courage of the Kazakh historian and the merits of the Kyrgyz historian, and emphasized his commitment to science, which was passed on to later researchers.

As is known, this work, written on the basis of archival data and documents of various nature, shook the scientific community. However, even before the book went out of print, a part of scholars found this work and strongly opposed it. Of course, the author of the book specifically emphasizes that even in this valuable book it is impossible to fully describe all aspects of Kenesary's rebellion. "In the absence of other works and monographs on which we will be guided and relied upon, the work of studying materials such as those we are discussing causes many difficulties, so the author fully recognizes that some of the principles he puts forward are still a pressing problem that requires further deeper analysis. For the same reasons, not all chapters of this work can fully set forth the problems they touch upon" [9, p.5-6].

However, the criticism of the book was aimed not at the content of the work, but at breaking the mind of a talented scholar. A. F. Yakunin and H. Aidarova, among the authors who especially attacked this book, did not want to deviate from their unique directions. And in 1946, in one of the articles published by H. Aidarova in the academic press, E. Bekmakhanov's article on this uprising was evaluated as "an uprising with extensive use of archival data and wide participation of the masses" [11, p. 12].

It should be noted that in the first critical article published in the book written by Bekmakhanov in 1948, historian E. Dilmukhamedov drew attention to a number of shortcomings of the study and concluded that it is basically a very valuable book. Also, historian K. Sharipov emphasized that the uprising of 1837-1847 was studied by E. Bekmakhanov as a whole. For this reason, he fell into the trap of "critics". The discussion in the Academy of

Sciences in 1948 showed that the split had deepened. One problem should be emphasized here: a party, its information agency, always favors the side it supports.

"E. Bekmakhanov, unfortunately, did not achieve his goal. The book is adamant in its content, does not meet the political requirements, there is a deviation in the idea, hence a useless work", - the words of H. Aidarova.

A. F. Yakunin set his main task to accuse E. Bekmakhanov of "nationalism". In an article written before the war, Yakunin characterized Kenesary's movement as a struggle for national liberation, but later became an accuser of both the uprising and E. Bekmakhanov. Bekmakhanov. He even discusses the former vice-president of the Academy, S. Kenesbaev, who objected to the biased criticism of the book, the "nationalist" opinion of E. Bekmakhanov and the secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, I. Omarov.

"Kenesary's movement can be characterized as progressive and revolutionary, he fought against the colonization policy of tsarism, but since Kenesary supported his own feudal interests, this struggle cannot be considered progressive and revolutionary" - ambiguously concludes A. Yakunin in another article. However, A. Yakunin in the main article published in the central edition - "Questions of History" (1951, No. 4), tries to connect the work of E. Bekmakhanov with "ideologically destroyed figures of Alashorda". "E. Bekmakhanov is not unique in praising the khanate and the nationalist movement. E. Bekmakhanov, licking the backs of the Alashorda people, is trying to introduce the point of view of the counter-revolutionary Alash into our Soviet reality".

On December 26, 1950 in the newspaper "Pravda" was published a sharp critical article "let us present the problems of the history of Kazakhstan from the Marxist-Leninist point of view". Authors Shoyinbaev, Aidarova, Yakunin. "Only Bolshevik Pravda revealed the feudal-monarchical and reactionary character of the Bolshevik movement of Kenesary".

One of the famous scholars who supported the viewpoint of E. Bekmakhanov was A. Yakunin, who did not insist on the identification of Kenesary with Shamil S. V. Yushkov as a "mistake", always relying on the party leaders who supported him. "Shamil destroyed khan clans, equalized all before the law, created a theocratic state. Kenesary, however, did not create a state, did not destroy the Kazakh feudal lords".

Under the conditions of the current difficult political situation, ignoring party pressure and risking their lives, a group of outstanding scientists of the Academy of Sciences of the USSR S. V. Bakhrushin, B. D. Grekov, N. m. Druzhinin, A. P. Kuchkin, M. K. Rozhkova and others took part in the discussion of this book took an active part and maximally welcomed the correctness of E. Bekmakhanov's approach. Corresponding member of the USSR Academy of Sciences S. V. Bakhrushin drew the attention of his colleagues to the illegality of the accusation of Kenesary in the manifestation of brutal violence. In the further development of the feudal state, Ivan III, Ivan IV and Peter the Great gave an example that the tsars did not start with "barbarism" and bloodthirsty deeds.

The persecution of E. Bekmakhanov did not stop, even exceeded the limit. "His enemies accused the scientist of being a bourgeois nationalist and warned that his book had a negative impact on scientific and other circles" [12, p.33], - academician N.M. Druzhinin wrote about the atmosphere surrounding the book in those years. Everyone knows how serious were the consequences of the "discussion" of the monograph of E. Bekmakhanov for the persecution of national science. Bekmakhanov for the persecution of the national intelligentsia. Without even mentioning that Bekmakhanov's path was narrowed, a big barrier was put up and he tried to crush his spirit, a number of famous researchers abandoned their views, ideological convictions in order not to fall into the trap of difficult times. One of them is the outstanding researcher M. P. Vyatkin, whose monograph "Bатыр Сырым" won the Great State Prize of the USSR. In a letter to the board of the journal "Questions of History", concerning the reasons for his "delusions",

the scientist translated all his works to A. F. Ryazanov, who passed away a few years ago. "The bourgeois nationalist A. F. Ryazanov devoted a number of his works to the struggle of the Kazakh people, his views were widely disseminated, and I could not get rid of bourgeois-nationalist errors in some of my works. Among them one of the grossest is my mistake in describing the uprising of Kenesary Kasymov" [13, p.158].

In 1947, together with the works of E. Bekmakhanov's work "Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century" was published by Eltok Dilmukhamedov "1837-1847. Rebellion under the leadership of Kenesary Kasymov". E. Dilmukhamedov defended his thesis at the Academic Council of the Faculty of History of the Central Asian State University in Tashkent on December 17, 1946. The official opponents were doctors of historical sciences Dodonov I. K. and Bekmakhanov E. and candidate of historical sciences Zhitov K. E. However, when the case of E. Bekmakhanov, who defended his doctoral dissertation on the subject of Kenesary, was initiated and he was exiled, Yeltok Dilmukhamedov was deprived of his scientific title. Dissertations will be removed from libraries and scientific environment and destroyed. However, in 2010, the B. Taizhan Foundation republished the version of E. Dilmukhamedov's dissertation preserved in the hands of his descendants and presented it to the Russian Academy of Sciences. Dilmukhamedov and presented it to the public. The value of E. Dilmukhamedov's research work lies in providing a military map of the punitive detachments sent to suppress Kenesary's rebellion. And the saddest thing is that the plot of Kenesary's campaign against the Kyrgyz has not been fully preserved and was torn up by law enforcement agencies during the seizure.

In the 1960s, when a one-sided attitude was deeply rooted in the issues of the uprising, Kyrgyz researchers did not refuse to determine the significance of the epochal events of this movement and the colonial policy of the tsarist government. An example of this is the research of B. Zhamgerchinov, published in 1945 and 1963. The first volume of the History of the Kyrgyz SSR, published in 1984, gave a significant and serious assessment of the uprising.

In the 1990s, when public opinion about the uprising under the leadership of Kenesary Khan woke up again, new, fresh information began to be published, the first to do so was the outstanding writer Mukhtar Magauin, who took it upon himself to organize a round table. In the magazine "Zhuldyz" he gathered historians-literary writers and for the first time gave a fair assessment of Kenesary's movement. The participants of the round table were academician M. Kozybaev, corresponding member R. Berdibaev, professor J. Kasymbaev, researcher M. Absemetov, writers G. Akhmedov, T. Zhurbaev.

The article by Academician R. Suleimenov and Professor J. Kasymbayev, published in 1991 in the 3rd issue of the journal "Communists of Kazakhstan" [14, p.62-72], written on the basis of archival data, served as an impetus to the study of those aspects of this problem that have yet to be revealed.

In 1993 was published the work of the famous scientist J. Kasymbaev "Kenesary Khan politician and military leader". The author argues that until recently the activity of the prominent military leader Kenesary Kasymov, the organizer of the uprising of Kazakhs in 1837-1847 against the military-colonial expansion of tsarist Russia was written unambiguously and subjected to historical abuse, relying on historical documents related to the change in public opinion, on the cause and nature of the uprising, its driving force, on the activities of Kenesary to organize the uprising of Kazakhs against the colonial policy of the empire from a new point of view. In the work of J. Kasymbaev the uprising is described as a national liberation uprising, which was carried out to restore an independent Kazakh state during the reign of Abylai Khan. The assessment of this uprising in historical works is considered separately [15].

In 2002, Zhanuzak Kasimbaev published another study on the movement of Kenesary Khan. The monograph "The Last Campaign of Kenesary Khan and its Collapse" is the third

work written by historians [16]. The difference of this work from other studies is that it describes not the initial stage of Kenesary's rebellion, but the near final stage. The author himself indicated the chronological period of his work as December 1846 - April 1847. Consequently, only the last few months of the multi-year rebellion are depicted. The work is based on archival data, in which the events begin with the resettlement of Kenesary to Zhetysay, its causes. In connection with the death of the khan, the researcher cites the data before him, the folk legend told in the book by Sh. Ualikhanov, B. Abdildaulay, N. Maev, A. Dobrosmyslov, Y. Polferov, E. Bekmakhanov. The researcher explicitly explains that the reason for the last campaign of Kenesary Khan was that the khan was in a "Machiavellian position" and that the defeat of Kenesary Khan made some of his soldiers flee in fear.

Among the works written about Kenesary, it is known that E.J. Valikhanov's monograph "Kenesary", published in 2004 by the publishing house "Young Guard" in Moscow, does not recognize Kenesary's struggle against the Tsarist Russian Empire during the Soviet period. To fill this gap, Yedige Valikhanov published the book "Kenesary" in Moscow and introduced Kenesary's struggle to a large number of readers. The author noted that the originality of the research work lies in the fact that Kenesary died at the hands of the Kyrgyz, and the second time Kenesary was executed by E. Bekmakhanov, who researched him. And also dwelled on some descendants who descended from Kenesary.

Conclusion. Thus, the history of the liberation movement of the Kazakh people under the leadership of Kenesary Kasymov, including the complex, full of contradictions historical personality of the khan, will continue to be studied in the future. In particular, the problems of military organization of the uprising, changes in political relations with Central Asian possessions, participation of commanders in the uprising, provision of soldiers with weapons, etc. Many questions require radical and serious research. We cannot say that in this article we have analyzed the works of all researchers who contributed to the study of Kenesary. However, a historiographical analysis of a number of fundamental works related to this topic in the national history was carried out.

LITERATURE

- 1 Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. [Текст] / Ч.Ч. Валиханов. – Алматы: Наука, 1985. – 379 с.
- 2 Завалишин, И. Описание Западной Сибири. Т. 3 [Текст] / И. Завалишин. – Сибирско-киргизская степь: СПб, 1868. – 165 с.
- 3 Красовский, М. Область Сибирских киргизов [Текст] / М. Красовский. – Материалы для географии и статистики: СПб, 1868. – 157 с.
- 4 Середа, Н. Бунт киргизского султана Кенесары Касымова (1837-1847) [Текст] / Н. Середа. – Уральск, 1992. – 216 с.
- 5 Стеклова, Ф. Адольф Янушкевич и его книга (Дневники и письма из путешествия по казахским степям) [Текст] / Ф. Стеклова. – Алматы: Жалын, 1996. – 304 с.
- 6 Семенов Тян-Шанский, П. Путешествия (Мемуары). Т. 2. [Текст] / П. Семенов Тян-Шанский – Москва, 1949. – 355 с.
- 7 Кенесарыұлы, А. Кенесары және Сыздық сұлтандар [Текст] / А. Кенесарыұлы. – Алматы: Жалын, 1992. – 48 б.
- 8 Рязанов, А.Ф. Восстание Кенесары Касымова (1837-1847 гг.). Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. [Текст] / А.Ф. Рязанов, Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 344 б.
- 9 Бекмаханов, Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында [Текст] / Е.Б. Бекмаханов. – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.

10 История Казахская ССР с древнейших времен до наших дней. Под ред. М. Абдыкалыкова и А.М. Панкратовой. [Текст] / Под ред. М. Абдыкалыкова и А.М. Панкратовой. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1943. – 672 с.

11 Айдарова, Х. Некоторые итоги и перспективы развития исторической науки в Казахстане [Текст] / Х. Айдарова // Известия казах. филиала АН СССР. серия историческая – 1946 – №2 (27).

12 Дружинин, Н.М. Во имя научной истины. История Казахстана: белые пятна [Текст] / Н.М. Дружинин. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 348 с.

13 Вяткин, М.П. Письмо в редакцию [Текст] / М.П. Вяткин // Вопросы истории, 1952. – №2

14 Сүлейменов, Р.Б., Қасымбаев, Ж.Қ. Тарихи тұлғалар: Кенесары көтерілісі - көне шындыққа жаңа көзқарас [Текст] / Р.Б. Сүлейменов, Ж.Қ. Қасымбаев // Қазақстан коммунисті, 1991. – №3

15 Қасымбаев, Ж. Кенесары хан [Текст] / Ж. Қасымбаев. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 112 б.

16 Қасымбаев, Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846 - апрель 1847 гг.) [Текст] / Ж. Қасымбаев. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 200 с.

REFERENCES

1 Valikhanov, Ch.Ch. Sobranie sochinenii v pyati tomakh. T. 2. [Collected works in five volumes. T. 2.]. Almaty (1985):379 s. – (In Rus)

2 Zavalishin, I. Opisanie Zapadnoi Sibiri. T. 3 [Description Of Western Siberia. T. 3]. Siberian-kirgiz step, SPB (1868): 165 s. – (In Rus)

3 Krasovskii, M. Oblast' Sibirskikh kirgizov [Region of Siberian kirgiz people]. Materials for geography and statistics, SPB: (1868): 157 s. – (In Rus)

4 Sereda, N. Bunt kirgizskogo sultana Kenesary Kasymova (1837-1847). Uralsk, (1992): 216 s. – (In Rus)

5 Steklova, F. Adol'f Yanushkevich i ego kniga (Dnevnik i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim stepyam) [Adolf Yanushkevich and his book (Diaries and letters from the path to the Kazakh step)]. Almaty (1996): 304 s – (In Rus)

6 Semenov Tyan-Shanskii, P. Puteshestviya Memuary. T. 2. [Memoirs. T. 2.]. Moscow, (1949): 355 s. – (In Rus)

7 Kenesaryuly, A. Kenesary zhane Syzdyh sultandar [Kenesary and Syzdyk Sultans]. Almaty, (1992): 48 b. – (In Rus)

8 Ryazanov, A.F. Vosstanie Kenesary Kasymova (1837-1847 gg.). Kazakh ult-azattyk hozgalysy [Uprising of Kenesary Kasymov (1837-1847 GG.). Kazakh National Liberation Movement]. Almaty, (2007): 344 s. – (In Rus)

9 Bekmakhanov, E.B. Kazakhstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century]. Almaty, (1994): 416 b. – (In Kaz)

10 The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. Edited by N. M. Abdykalykov and A. M. Pankratov. -Almaty: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1943. - 672 p. (In Rus)

11 Istoriya Kazakhskaya SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei. Pod red. M. Abdykalykova i A. M. Pankratovoi. [Specific results and prospects for the development of historical science in Kazakhstan]. Izvestiya kazakh. filiala AN SSSR. seriya istoricheskaya, (1946): 2(27) – (In Rus)

12 Druzhinin, N.M. Vo imya nauchnoi istiny. Istoriya Kazakhstana: belye pyatna [In the name of scientific truth. History of Kazakhstan: White five years]. Alma-Ata, (1991): 348 s. (In Rus)

13 Vyatkin, M.P. Pis'mo v redaktsiyu [Letter to the editorial office]. Voprosy istorii, (1952):27. – (In Rus)

14 Suleimenov, R.B., Kasymbaev, Zh.K. Tarikhi tulgalar: Kenesary koterilisi - kone shyndykka zhana kozkaras [Historical figures: Kenesary Uprising - a new view of ancient reality]. Communist of Kazakhstan, (1991):3 – (In Kaz)

15 Kasymbaev, Zh. Kenesary khan [Kenesary Khan]. Almaty, (1993): 112 b. – (In Kaz)

16 Kasymbaev, Zh. Poslednii pokhod khana Kenesary i ego gibel' (dekabr' 1846 - aprel' 1847 gg.) [The last campaign of Kenesary Khan and his death (December 1846 - April 1847)]. Almaty, (2002): 200 s. – (In Rus)

КЕНЕСАРЫ ХАН БАСТАҒАН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа. XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстандағы халық бұқарасының патша өкіметіне қарсы наразылық қозғалысының бай тарихы бар десек те Кенесары Қасымұлы бастаған азаттық күресін зерттеуге саяси қысым жасалғаны белгілі. Өткен ғасырдың 40-жылдарының аяғы 50-жылдарының басындағы республикада қалыптасқан ауыр қоғамдық-саяси жағдайда да осы Кенесары хан тұлғасының ғылыми жариялануынан бастау алған болатын. Осынысымен де мақалаға арқау болып отырған тақырып ғылыми өзектілігімен, зерттеу қажеттілігімен тарихшыларды өзіне тартады.

Мақаланың мақсаты - қозғалыстың зерттелу деңгейін жазу. Міндеті - патшалық, советтік және тәуелсіздік жағдайындағы тарих ғылымының даму барысында жарық көрген еңбектерді тарихнамалық талдаудан өткізу.

Еңбекте жалпы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының тұтас бір дәуіріне өз шығармашылығын арнаған А.Ф.Рязановтың туындылары зерделенеді. Қарсылық қозғалыстарын зерттеуді алғашқылардың бірі болып бастаған тарихшы-ғалым қолжазбасындағы жекелеген даулы мәселелер ашылған. Қазақ халқының бұл ұлттық қозғалысының зерттелу деңгейіндегі биіктік – белгілі тарихшы, қазақтан шыққан алқашқы тарих ғылымдарының докторы Ермұхан Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясы. Публикацияда бұл іргелі еңбек хақындағы тарихнамалық талдауға басымдық берілген. Ғылыми анализ сол кезеңдегі атышулы «Бекмаханов ісін» өмірге әкелген саяси процестердің алғышарттарының қалыптасуымен байланыстырыла жасалған. Кенесары бастаған көтеріліске ғылыми ден қоюшылық 1990-жылдардан қайтадан жаңарды. Осыған сәйкес тарихшылар Ж.Қасымбаев, Е.Уалиханов зерттеулері қозғалыстың тарихнамасына қосылған сүбелі үлес болды.

Кенесары хан бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының тарихнамасы сериялы мақалалар арнауға лайықты. Ал бұл жарияланымды алдағы ғылыми талдауларымыздың беташары ретінде қабылдауға болады.

Кілт сөздер. Тарихнама, Кенесары, ғылыми көзқарас, азаттық қозғалысы, отаршылдық, талдау.

ИСТОРИОГРАФИЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА ВО ГЛАВЕ С КЕНЕСАРЫ ХАНОМ

Аннотация. Несмотря на богатую историю протестного движения народных масс против царской власти в Казахстане в XVIII-XIX веках, известно, что существовало политическое давление на изучение освободительной борьбы во главе с Кенесары

Касымұлы. Кенесары хан был впервые опубликован в научных публикациях в конце 40-х-начале 50-х годов прошлого века в тяжелых общественно-политических условиях, сложившихся в республике в то время. Название данной статьи этим и привлекает историков своей научной актуальностью и необходимостью исследований.

Цель статьи-написать уровень изученности движения. Задача-провести историографический анализ работ, опубликованных в ходе развития исторической науки в условиях царства, советов и независимости.

В работе изучаются произведения А. Ф. Рязанова, посвятившего свое творчество целой эпохе национально-освободительных движений казахского народа в целом. Отдельные спорные вопросы раскрываются в рукописи ученого-историка, который одним из первых начал изучение движений сопротивления. Вершиной изучения этого национального движения является монография известного историка, защитивший первым среди казахов докторскую диссертацию по истории Ермухана Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е годы XIX века». В публикации приоритет отдается историографическому анализу этого фундаментального труда. Научный анализ связан с формированием предпосылок политических процессов, воплотивших в жизнь пресловутое «дело Бекмаханова» того периода. Научное реагирование на восстание под руководством Кенесары возобновилось с 1990-х годов. В соответствии с этим исследования историков Ж. Касымбаева, Е.Уалиханова стали важным вкладом в историографию движения.

Историография национально-освободительного движения казахского народа во главе с Кенесары ханом заслуживает посвящения в серию статей. А данную публикацию можно воспринимать как предшественник наших предстоящих научных изданий .

Ключевые слова. Историография, Кенесары, научный подход, освободительное движение, колониализм, анализ.

Бижанова Алия Ермековна*¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, ЖМЖКББМ «Батыс-Қазақстан технологиялық-
инновациялық университеті», Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қаласы,
Н.Назарбаев даңғылы 194,
aaliyka@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9371-7198

Дауесова Айжан Жангазиевна²,

тарих магистрі, Дарынды балаларға арналған № 8 облыстық мамандандырылған
мектеп лицей, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қаласы, Айтиев көшесі 70/1,
aizhan-dauesova@mail.ru, ORCID ID: 0009-0009-6870-995X

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ САЛТ – ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ-КИЕЛІ ПАРАЛЛЕЛЬДЕР

Аңдатпа. Дәстүрлер ұлттық бірегейлікті сақтау және мәдениетті дамыту үшін үлкен маңызға ие. Оның айтуынша, біздің рухани құндылығымызға айналған дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұлт дамуының негізі болып табылады. Әр түрлі мәдениеттердің жаһандану кезеңінде ұлттық рух пен қасиеттілікті сақтайтын дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар маңызды рөл атқарады. Әр ұлттың ұлттық құндылықтары, оның жеке басына, тарихына сәйкес сақталған. Ал қазақ халқы-салт-дәстүрге бай халық. Әр уақыттың өзіндік әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері бар. Біз-рухани мұраға бай, ата-баба домбырасының үнімен, әдемі әуендерімен, ән дастандарымен берілген халықпыз.

Қазақ халқының әрбір салт - дәстүрі терең тәрбиелік мәнге ие. Ұрпаққа адамгершілікті дәріптеу, ақыл мен білімге шақыру ретінде өзінің насихатымен құнды. Бала туылғаннан бастап кәрілікке дейінгі кезеңде орындалатын рәсімдер жеткілікті. Мұның бәрі адамның өмірге бей-жай қарамайтындығын көрсетеді.

Уақыт өте келе дәстүрлер күшінде қалып, тозығы жеткені даусыз. Бір жарқын мысал, бүгінде кейбір дәстүрлер ұмытылған немесе өзгертілген. Бірақ дәл осы әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер қазақ ұлтының өміршеңдігін айғақтай алады.

Кілт сөздер. Киелі культ, отбасы, неке, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, қарым-қатынас, қазақ халқы, этникалық мәдениет.

Кіріспе. Қазақ халқының ежелден келе жатыраған көптеген әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен тәрбиелік заңдары, еліміздегі отбасының жазылмаған моральдық кодексіне айналды, өйткені оларда жастарға отбасында тәрбие берудің ғасырлық тәжірибесі сақталған. Егер ата-аналар өз отбасында жеке мысалдармен әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерде, мақал-мәтелдер және ертегілерде айтылған принциптер мен идеяларды сақтап қолданса онда жастарға тәрбиелік әсері жоғары болады [1, 279-бет].

Рәсім – бұл әлем мен адам туралы ежелгі табынушылық идеялар кешені болып, әртүрлі рәсімдердің күрделі циклдарында бейнеленіп осы кезеңге жеткен. Рәсім практикалық сипаттағы әрекеттер мен адам өміріне қажетті магиялық әрекеттердің үйлесімі. Синкретизм рәсімде айқын көрінеді. Рәсім – бұл сөздің, магиялы әрекеттің, ән айтудың және бидің үйлесімі. Ол адамның күнделікті әрекеттерінен ерекшеленеді, өйткені рәсімдер көбінесе символдық сипатқа ие. Әрбір халықтың әдет-ғұрыптарында жақын идеялар болады (ата-бабалар мен жануарларды қастерлеу, элементтерге табыну), бірақ бұл идеялар ерекше түрде көрінеді. Бұндай ерекшеліктер символдардың сөздігінде

айқындалып көрінеді. Салт-дәстүрлердің тілі тек қатысушыларға түсінікті болып, сырттан бақылайтын адамға түсініксіз болуы мүмкін.

Рәсімдердің негізі – еліктеу, әрине ол адамның туа біткен биологиялық қабілеті. Еліктеу – өнер туындысының алғашқы қадамы, яғни екінші шындық.

Зерттеу материалдар мен әдістері. Қазақтардың салт-дәстүрлерінің көпшілігі жануарлармен және көшпелі өмір салтымен байланысты екендігіне назар аударған жөн, өйткені ежелгі дәуірден бастап қазақтар көшпенділер, яғни даланың еркін тұрғындары болып, «қазақ» термині еркін дегенді білдіреді. Біздің ойымызша, бұл қазақтардың салт-дәстүрлерінің пайда болуы табиғатпен, жануарлармен тығыз байланыстылығын көрсетеді. Мысалы, қазақтардың ежелгі наным-сенімдерінде қошқарлар мен түйелер бойтұмар қасиеттеріне ие болған. Жануарлардың өздері тұмар ретінде әрекет еткен. Сонымен қатар, қазақтың жерлеу ескерткіштері болып есептелетін құлпытастармен қоса тас қойлардың (қойтас) мүсіндік бейнелері көптеп кездеседі, ал, түйелердің бейнелері кілемдер мен кілем бұйымдарының (басқұр) ою-өрнектерінде жиі кездеседі.

Қошқар мүйіз, сыңар мүйіз, түйенің аяғымен түйе көзі түріндегі ою-өрнектер қазақтың кілемдерінде, алашаларда және кестелерде кеңінен тараған. Сондай-ақ, түйе жүнін балалар киіміне тұмар ретінде тігу әдеті де бір кездері тұмардың мәніне ие болған.

Түйе туралы аңыздар көптеген қазақ фольклорында айтылады. Бір аңызда XVII ғасырда Жетісудан шыққан қазақ батыры Райымбектің өсиеті бойынша оның денесі ақ түйеге жүктеліп, тоқтап, жатқан жеріне жерленгені айтылады. Дәл осы сияқты аңыз Маңғыстаудан шыққан Қамысбай малшының есімімен байланысты. Ол жазғы көшпелі кезеңде қайтыс болып, оның денесі түйеге жүктеліп, тоқтап жатқан жерге Қамысбай жерленген. Кейіннен бұл жерде тастан тіктелген жерлеу ескерткіштері шоғырланып Қамысбай қорымы пайда болды. Мұндай аңыздар басқа халықтардың аңыз-әңгімелерінде де жиі кездеседі. Жауынгерлердің жылқылары да ерекше құрметке ие болған. Мысалы, Қобыланды батырдың Тайбұрылы, Алпамыстың Шұбар аты, Қамбар батырдың Қара Қасқа аты, Ертөстіктің Шалқайрығы және басқа да жылқы-тұлпарлар қиын жағдайда өз иелеріне адал дос ретінде көмектесіп қиындықтан құтқарды.

Нәтижелер және оны талқылау. Қандай да бір діни-сакральдық рәсімдерінде әртүрлі жануарлар құрбандыққа шалынған. Бұл жағдайда жануардың жасы, түсі, жынысы және түрі маңызды роль ойнаған. Ең елеусіз құрбандыққа шалынғандар – *қара шұнақ лақ* және *қоңыр тоқты* болып саналды. Сонымен бірге, көп таралған – маңдайында белгісі бар 3-4 жастағы ақ қошқар – *боз қасқа* немесе сары басы бар – *ақ сарбас*. Ерекше маңызды жағдайларда ақ бие – *боз бие* құрбандыққа шалынған. Көне замандарда, мысалы, жақын туысының әскери жорықтан аман-есен оралғанда немесе көптен күткен мұрагер дүниеге келгенде ұйымдастырылатын шараларға ақ түйе құрбандыққа шалынған, бұндай шаралар көбінесе XIX ғасырдың аяғында өткізілген. Жалпы, құрбандыққа шалу кезінде сұр түсті жануарларға артықшылық берілген, өйткені, адамдардың түсінігі бойынша сұр түс – қожайынның құт-берекесі, бақыт пен байлықтың көрінісі болып, бұлтсыз мөлдір көк аспанға табынумен байланысты болған.

Қазақта егіз жануарлардың туылуына байланысты нанымдарда өте қызықты. Мысалы, қойдан егіздер туылған кез қуанышты сәттердің бірі болып есептелген. Түйе, сиыр және биелердің егіздері дүниеге келген кезде оларды сақтықпен қарсы алған, өйткені наным бойынша бұл иесіне қандай да бір келеңсіздіктің хабаршысы болады деп сенген. Егер сиыр, бие немесе түйе егіз әкелсе, онда туылған екі жануардың біреуін жақын туыстарының біріне берген. Сонымен бірге, жаңадан туылған ерекше белгілері бар жануарларды бақыт әкеледі деп сенген. Мұндай жануарлар тек ерекше жағдайларда ғана құрбандыққа шалынған, сондай-ақ, ол бүкіл «мал бас» үйірінің символдық басшысы болып саналды. Үй жануарларын тіл-көз тиеді деген де сенім болды. Жас жануарлардың

өлімі көбінесе – «жаман көз», тіл-көзге байланысты болды, сондықтан жаңа туылған түйенің ботасын екі апта бойы бөгде адамдардан жасырып, киіз үйлер мен жабық қораларда баққан, сонымен қатар, олардың басына үкінің қауырсындарын байлап, түрлі-түсті жіппен мойнына саңылауы бар дөңгелек қара тастан жасалған тұмарлар іліп қойылған. Егер қандай да бөтен адам түйені байқаусызда көріп қалса, оны бірден «менің тілім мен көзім тасқа соғылсын» деп үш рет түкіруге мәжбүрлеген.

Қазақтарда қонақжайлылыққа байланысты салт-дәстүрлермен бірге жастардың үйленуі, баланың туылуы, оны тәрбиелеу, о дүниелік болған адамды жерлеу рәсімдеріне қатысты салт-дәстүрлер қазіргі таңға дейін сақталған. Ойымызды жалғастыра отырып, Қазақстанның Батыс өңірлеріндегі қонақжайлылық институтына тоқтап өтсек. Бұл дәстүрді негізгінен – «шақырулы қонақ» және «шақырусыз қонақ» деп екі санатқа бөліп талдасақ болады.

«Шақырусыз қонақ» санатына тән «қонақ» ұғымымен байланысты лексикалық өрнектердің алуан түрлілігі оларды әртүрлі жағдайлармен белгілеп, қонақтардың «түрлеріне» қарай сипаттама беріледі. Біздің іссапарларда жинаған далалық материалдарымызда оннан астам осындай сипаттамалар кездеседі, мысалы, «кезбе», «қаңғыбас», «жауыз», «қыдырма», «серуендеуші», «жабайы», «кездейсоқ», «сыпайы» және т. б. Біздің ойымызша, бұл атаулар қонақтарға деген көзқарастың біркелкі болмағандығын және оларды қонақтау тәжірибесінің бұрын да кең таралғанын да көрсетеді.

Қазақтың қонақ күту дәстүрінде кездейсоқ әрі бейтаныс саяхатшылардың «құдайы қонақ» санатында қабылдауы маңызды роль ойнады. Оларды періште Қыдырдың серіктестері ретінде қабылдады. Дәл осындай түсінік – Құдай адам кейпінде жер бетінде жүреді деген идея басқа да халықтардың арасында көптеген параллельдерге ие, мысалы, «қонақ – Құдайдың елшісі» – дейді адыг халқы, ал, осетиндер болса үйге кірген адамды «қонақ – Құдайдың қонағы» деп қарсы алады. Зерттеуші А.К. Байбуриннің пікірінше – қонақ Құдайдың мотиві түсінігінде болып, ежелгі үндіеуропалық дәуірден қалыптасып келген.

Мұндай қонақты лайықты күту – әр үй қожайынының қасиетті міндеті, ол келген қонаққа қажетті нәрсенің бәрін беруі керек. Ауған халқында – «қонақтың үлесі (оны күту қаражат) қонақтан бұрын келеді» делінген. Қазақтарда «қонақ үлесі» немесе «қонақ асы» туралы түсінік Л.Ф.Баллюзектің ХІХ ғасырда жазып алған аңызында көрініс тапқан. «Құдайы қонақ»ты күту ережелері бойынша қонақтардың қажеттілігі ең алдымен баспанаға мұқтаж екендігіне қазақтар түсінеген. Бұндай уақытша баспана мен азық іздеген саяхатшы бай немесе ақын болуы мүмкін, оны кез-келген үйде қабылдап қонақтау қажет болған. Осындай қонақтарды дала іссапары кезінде бізге ақпарат берушілер «сыпайы – ел жағалап жүрген адамдар, күйшілер, домбырасын бедел шертіп, өлең көтеріп бөленшінің үйіне барып, сәлемін сылтау ертіп келетін қонақтар» деп атады, яғни ауылдарға баратын қонақтар, домбырашылар, жаршы-термешілер жақын танысу мақсатында басқа ауылдың жастары үшін ойын-сауық кештерін ұйымдастырып, сол ауылда бірнеше күнге тоқтайды.

Бұрынғы кездері дәстүрлі қонақжайлылықты теріс пиғылда пайдаланып, ауылдарды аралап бір рудың туыстары есебінен «тамақтанып» шыққандарды «шақырусыз қонақ» санатына жатқызған. Мұндай қонақтарға «кезбе қонақ – әр ауылды кезіп жүрді» деген теріс мінездеме берген.

Қазақтардың шақырылған және шақырылмаған қонақтардың ара қатынасындағы өзгерістер туралы түсініктері олардың көшпелі өмір салтымен байланысты. Ал, қазіргі замандағы қазақтар отырықшы өмір салтын ұстанғасын қонақтарды «жоспарлы тәртіппен» шақырады [2, 232-233 б.]. Шақырулы қонақтарды қабылдаудың тағы бір түрі

–мерейтойлар, туған күндер, әскерге шығарып салу және т.б. отбасылық мерекелердің дәстүрлерімен тығыз байланысты. Мұның бәрі қазақтардың маңызды қағидаттарының бірі – қонақжайлылықты көрсетеді. Бұндай шаралар тек екі отбасының арасындағы өзара қарым-қатынас ғана емес, сондай-ақ, екі әулеттің және рулардың деңгейінде болған. Зерттеуші М.Мосс бұндай шараларға мынадай сипаттама берген: «олардың барлығы бірдеңе беруге асығады. Сіз олардың арасында болып адам шақырылған шарада таратылғанның бәрін таратуыңыз керек. Қазақтарда қонақ күту ережелерін сақтауға өте жақсы сақтаған: «Барын қонаққа беріп отырады, қазақ өзі ішпесе де қонаққа жаяды». Осының өзі қазақтардың қонақ үшін өнімнің ең жақсысын қоятынын, тіпті қонаққа арнап оларды өздері пайдаланудан да бас тартады» [2, 234 б.]. Осылайша, үйге келген қонақ оған көрсетілген қонақжайлылықты ұмытпай, мүмкіндігінше оны да өз үйіне қонаққа шақырып қонақжайлылық көрсетуі керек. Қонақ шақыратын үй иесі өз кезегінде оны да қонақ ретінде шақыратынына сенімді болады.

Жоғарыда айтылған М.Мосстың бұл туралы да ескертуі бар: «әр қонақ күтуші өзінің қонақжайлылығын немесе беретін сыйлықтарын ешқашан өтелмейтін сияқты ұсынады». Алайда, егер қабылданған қонақжайлылық өз деңгейінде қайтарылмаса, онда ол кісі «бетін жоғалтады» немесе абыройынан айырылады [2, 234 б.].

Бүгінгі күнге дейін құрметті және жасы үлкен қарт қонақтарды үй иесінің өзі шақыру дәстүрі сақталған. Үй иесінің жеке шақыруы қонаққа деген құрметі ретінде қарастырылады. Әдетте қонақтар демалыс күні немесе кешке қарай қабылданады. Бұрындары қонақтарды қабылдау үй иесіне ыңғайлы әрі қолайлы күн болып есептелген. Қонақ шақыруға әр айдың 9 санымен немесе тақ сандармен аяқталатын күндері қолайсыз болып есептелген. Бұндай үрдіс бүгінгі күнге дейін сақталған. Жасы үлкен қарт адамдарды қонаққа күннің ортасында шақырған. «Садақа», «бесік жыры», «Құдайы той» сияқты дәстүрлі той-мерекелер тек күндіз өткізілді. Бұрындары қонақтарды күту үшін оларға арнайы «қонақ үй» киіз үйі орнатылған, ал қазіргі уақытта үйдің кең бөлмелері дайындалады. Қазіргі қазақтар өз үйінің қонақтарға арналған бөлмесін безендірудің дәстүрлі идеясын сақтап қалды – бөлмеде артық ештеңе болмайды, қабырғалары кілемдермен және отбасы мүшелерінің портреттерімен безендіріледі, сондай-ақ төрінде домбыра ілулі тұрады [3].

Бұрындары үлкен той-мерекелерде немесе қонақтарды күту кезінде шараны ұйымдастыруға негізінен үйдің ер адамдары мен оның ұлдар қатысқан, ал, әйелдерге тіпті шай құюға да тыйым салынды. Ал қазір кезеңде қонақтарға шай беру – қонақ күтуші үй иесі әйелінің тікелей міндеті. Қазақтар үшін қонақжайлылық – ең алдымен қарым-қатынас жасауға мүмкіншілік болып есептеледі.

Жоғарыда атап өткен қонақтарды қарсылау шараларынан Батыс Қазақстан қазақтарында қонаққа «асату» рәсімі кең таралғанын айта кету керек: үй иесі келген қонақтарға құрмет көрсете отырып, ас-тамақтың соңында олардың барлығын өз «қолынан тамақтандырған» [4, 240 б.].

Осылайша, қазақтың қонақжайлылығы – бұл ең алдымен адамдармен өзара іс-қимылының оңтайлы тәсілі, қоғамның басқа мүшелерімен өмір бойы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туғызатын әлеуметтің саласы.

Келесі рәсім нәрестенің туылуы мен тәрбиесіне байланысты. Қазақтар үшін баланың дүниеге келуі әрқашанда маңызды және қуанышты оқиға. «Балалы үй базар, баласыз үй мазар» деген мақал әлі күнге дейін сақталған, бұл «баласы бар үй көңілді әрі бақытты, ал, баласы жоқ үй қабірге ұқсайды» дегенді білдіреді.

Қазақтарда баланың дүниеге келуіне және оның тәрбиесіне байланысты көптеген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ежелден сақталған. Балалардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарында ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибе мен әртүрлі ежелгі нанымдар бар.

5-6 жасқа дейін ұлдар қыздармен да бірге тәрбиеленді. Сәби кезінде балаларға жасалған барлық рәсімдер олардың жыныстық ерекшелігіне ие болмаған. Ұл мен қыздарға арналған нәресте циклінің кейбір дәстүрінің ерекшеліктері орындалатын рәсімнің тек мәніне емес, сонымен қатар, бөлшектеріне де қатысты. Әр отбасы өз бақытын балаларсыз елестете алмайды, әсіресе ұл бала әкелік ұрпақтың жалғасы деп түсінген. Бұл әйел адамның босану рәсімінің сипаттамасын И.Г.Андреевтің еңбегінен табуға болады. Онда ол ерекшеліктерді егжей-тегжейлі сипаттайды: «әйел босанатын уақыт келгенде, ол туралы жариялайды, содан кейін олар жақын маңдағы киіз үйге кіргізіледі, әйелдер де, ер адамдар да осы жерде жиналады. Олар киіз үйден жіп немесе өрімделген жіпті алып, оны әйелге ұстатып мойнына қамшы ілдіріп жүргізген; ал ауыртпалықтан ажыратуға уақыт жақындаған кезде, ол киіз үйдің торын қолымен ұстайды, ал қасындағы басқа әйел оның қолын алып ішін мықтап басады. Егер бұл жеткіліксіз болса, онда екі-үш ер адам басады, әйел босанғанға дейін бір-бірін қатты тартады. Киіз үйге келген әрқайсысы өз көйлегінің етегімен үш рет ұрып «шық, шық» деп айтқан. Сонымен қатар, бұндай экструзиялардың нәтижесінде нәрестелер өте сирек өлі туылады. Дүниеге келген сәбилерге ата-аналар өз еркімен, өздері ойлаған есімдер береді. Нәресте туылған кезде, әсіресе қыс кезеңінде көбінесе безгек мен апоплексиямен ауырады. Оларды «шайтан немесе шайтан басады» деп атайды. Бала туылғаннан кейін оның үйіне келушілерге көп болады. Мен өзім көрген әйел туралы айтайын – бір кездері мен қырғыз ұлысында болып бір киіз үйге кірдім. Мен өте бозарған және арық, денесі дірілдеген, басы қисайып, аузы бүйір жағында үлкен танданыспен отырған әйелді көрдім. Оның алдында кітап оқыған бақсы отырды. Бұл адам маған қарап, бірнеше сөз айтып, алдындағы әйелдің бетіне түкірді. Бұл шара мені қызықтырды. Менің түсінігім бойынша әйел нәрестені дүниеге әкелгеніне жеті күн болып оған бақытсыздық жеткен; молда немесе басқа бір бақсы оның рухын құрметтей алады. Бірақ ондай салттан ешқандай пайда күтуге болмайды» [5, 86 б.].

Қазақ ұлты, басқа халықтар сияқты бала өмірінің алғашқы қырық күнінде өміріндегі ең үлкен қауіп-қатерге ұшырайтыны туралы идеяларды сақтап қалған, өйткені ислам дініне дейінгі түсініктерге сәйкес баланы басқа нәрестемен ауыстыру және зұлым рухтардан қорғайды. Сондықтан 40 күн бойы түнде нәресте бөленген бесіктің жанында шам немесе шырағдан жағып қойған, өйткені түсінік бойынша барлық зұлым рухтар от пен жарықтан қорқатын. Сәбилердің киімдері және оларды сақтайтын тұмарлары үлдікі немесе қыздыкі болып бөлінбей олардың арасында ешқандай айырмашылық тудырмаған. Бала туылғаннан кейін бірден таза шүберекке ораған. Нәресте орайтын шүберекті жасы үлкен қарттардың киімі мен көпбалалы отбасының жайалықтарынан алған. Баланың жынысына қарамай ырымдық көйлекке – «ит көйлекке» киіндіріп, қырық күндігінен шыққаннан кейін барлық рәсімдерді орындап кәдімгі көйлек киіндіретін болған.

Қазіргі таңда этно-сакральды рәсімдер мен этнографиялық зерттеулерді жүргізу мақсатында ғылыми-зерттеу институттары мен орталықтардың жұмыстары қарқынды жүргізілуде. Зерттеу жұмыстары отбасыларында ерлі-зайыптылардың әлеуметтік жағдайы, отбасыларының ұлттық немесе ұлтаралық негізде болуы, жастардың отбасын құру уақыты, оның құрамы, өмір сүру жағдайлары (үйі, жұмысы, табысы, мәдени сұраныстары және т.б.) бойынша мәселелер қамтиды [6].

Қазақ халқы – ислам дінін қабылдап ғана қоймай сонымен бірге, бүкіл ислам өркениетіне өз үлесін қосқан мәдени-мұраның терең тамыры бар халық. Сондықтан тарихи сабақтастықты сақтай отырып, өзінің рухани келбетін анықтауда діни дәстүрлердің үйлесімділігін көрсете білу – ұлттық сананың қалыптасуына, сыртқы діни экспансия мен діни жіктелудің алдын алуға ықпал етеді [7, 162 б.].

Қортынды. Қазіргі кезеңде қазақтың дәстүрлі отбасылық және некелік қатынастарын зерттеу жұмысы ауқымды және күрделі мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік алғаннан кейін біздің дәстүрлі мәдениетіміздің жаһандық сипаты одан да айқын бола бастады, өйткені мәдениет рухының күші, оның өміршендігі барлық кезеңде дәстүрлермен тығыз байланысты болды. Сондықтан, отбасы мен неке мәселесін көтерген дәстүрлі қазақ қоғамында ұсынылып отырған осы еңбек қазақ мәдениетін этнологиялық танудың алғашқы талпыныстарының бірі ретінде қарастырған жөн.

Жаһандық қатынастардың өркендеуі, қоғамның әртүрлі салаларындағы реформалар, өркениетті әрі дамыған елдердің қатарына кіру жолында қазіргі қоғамның қарқынды дамуында – ғасырлар бойы ұстанған дәстүрлеріміз және рухани құндылықтарымызды ескермесек, онда ұлттық мәдениетімізді жоғалтуымыз әбден мүмкін. Этнографиялық контексте қазақтың дәстүрлі отбасылық және некелік қатынастарын зерттеу ғылым үшін де, күнделікті өмір мүддесі үшін де зор маңызға ие.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Айтжанова, А.Б. Воспитательная роль семейных традиций и обычаев казахов [Текст] / А.Б. Айтжанова, И.А. Корнилко // Материалы XVII МНК Образование через всю жизнь в государствах - участниках СНГ: непрерывное образование в интересах устойчивого развития: изд. С-Пб ГУ. 2017. – 279 с.

2 Ажигали, С.Е. Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Мақалалар жинағы [Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей]. / С.Е. Ажигали. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001. – 428 с.

3 Андреев, И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков [Текст] / И.Г. Андреев. // Библиотека казахской этнографии, том 26. 2-е изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007, 210 с.

4 Тайжанова, Г.Е. Казахи. Историко-этнографическое исследование / Г.Е. Тайжанова. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.

5 Левшин, А.И. Описание орд и степей казахов. [Текст] / А.И. Левшин // Библиотека казахской этнографии Т. 9 – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 212 с.

6 Ажигали, С.Е., Казахи: традиционная этническая культура. Отчет о НИР за 2006–2008 гг. [Текст] / С.Е. Ажигали, С.Ф. Мажитов. – Алматы: Тарих тағылымы, 2009. – 99 с.

7 Әділбаев, А.Ш. Қазақ салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының ислам шариғатымен үйлесімі [Текст] / А.Ш. Әділбаев. – Астана.: 2018. – 170 б.

REFERENCES

1 Ajtzhanova, A. B. Vospitatel'naya rol' semejnyh tradicij i obychaev kazahov [The educational role of Kazakh family traditions and customs]. Materialy XVII MNK Obrazovanie cherez vsyu zhizn' v gosudarstvah - uchastnikah SNG: nepreryvnoe obrazovanie v interesah ustojchivogo razvitiya, izd. S-Pb GU, (2017): 279 s. – (In Rus)

2 Azhigali, S.E Kazaktyn adet-guryptary men salt-dasturleri. Makalalar zhinagy. Obychai i obryady kazakhov v proshlom i nastoyashchem. Sb. statei [Kazakh Customs and traditions. Collection of articles]. Almaty, (2001): 428 s. – (In Rus)

3 Andreev, I.G. Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaysaks]. 2-e izd.dop. Astana, (2007): 210 s. – (In Rus)

4 Tajzhanova, G.E. Kazahi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs. Historical and ethnographic research]. Almaty, (1995): 352 s. – (In Rus)

5 Levshin A.I. Opisanie ord i stepej kazahov. Biblioteka kazahskoj etnografii [Description of the Kazakh hordes and steppes. Library of Kazakh Ethnography Vol. 9]. Astana, (2007): 212 s. – (In Rus)

6 Azhigali, S.E., Kazahi: tradicionnaya etnicheskaya kul'tura. Otchet o NIR za 2006–2008 gg [Kazakhs: traditional ethnic culture. Research report for 2006-2008]. Almaty, (2009): 99 s. – (In Rus)

7 Adilbaev, A.Sh. Kazakh salt-dastur, adet-guryptarynyyn islam sharigaty men yilesimi [Combination of Kazakh traditions and customs with Islamic Sharia]. Astana, (2018): 170 b. – (In Kaz)

ЭТНИКО-САКРАЛЬНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ В СЕМЕЙНО – БЫТОВЫХ ОБРЯДАХ КАЗАХОВ

Аннотация. Традиции имеют большое значение для сохранения национальной идентичности и развития культуры. Он говорит, что традиции и обычаи, которые стали нашей духовной ценностью, являются основой развития нации. В период глобализации различных культур первостепенную роль играют традиции и обычаи, сохраняющие национальный дух и святость. Сохранены национальные ценности каждой нации, созвучные ее самобытности, истории. А казахский народ-народ богатый традициями, обычаями. У каждого времени сложились свои обычаи и традиции. Мы-народ, богатый духовным наследием, переданным звучанием домбры предков, прекрасными мелодиями, песенными сагами.

Каждый обряд и традиции казахского народа имеют глубокое воспитательное значение. Ценен своей пропагандой, как воспевание нравственности поколению, призыв к разуму и знаниям. Достаточно ритуалов, которые проводятся в период от рождения ребенка до старости. Все это свидетельствует о том, что человек неравнодушен к жизни.

Неоспоримо, что с течением времени традиции остались в силе и обветшали. Одним из ярких примеров является то, что сегодня некоторые традиции забыты или претерпели изменения. Но именно эти обычаи и традиции могут свидетельствовать о живучести казахской нации.

Ключевые слова. Сакральный культ, семья, брак, обычай, обряд, традиции, отношения, казахский народ, этническая культура.

ETHNIC AND SACRED PARALLELS IN THE FAMILY AND HOUSEHOLD RITUALS OF THE KAZAKHS

Abstract. Traditions are of great importance for the preservation of national identity and the development of culture. He says that traditions and customs, which have become our spiritual value, are the basis for the development of the nation. In the period of globalization of various cultures, traditions and customs that preserve the national spirit and sanctity play a primary role. The national values of each nation, consonant with its identity and history, have been preserved. And the Kazakh people are a people rich in traditions and customs. Each time has its own customs and traditions. We are a nation rich in spiritual heritage, transmitted by the sound of the dombra of our ancestors, beautiful melodies, song sagas.

Every rite and traditions of the Kazakh people have a deep educational significance. It is valuable for its propaganda, as a glorification of morality to the generation, an appeal to reason and knowledge. There are enough rituals that are carried out in the period from the birth of a child to old age. All this indicates that a person is not indifferent to life.

It is undeniable that over time the traditions have remained in force and have become dilapidated. One of the striking examples is that today some traditions have been forgotten or have undergone changes. But it is these customs and traditions that can testify to the vitality of the Kazakh nation.

Keywords. Sacred cult, family, marriage, custom, ritual, traditions, relationships, Kazakh people, ethnic culture.

ФТАХА 03.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420105>

Байбулсинова Альфия Сабырғалиқызы*¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Сарайшық 34,
alfia_b11@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6098-7300

Жалекенова Гулбарам Тлеккабылқызы¹,

тарих ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Сарайшық 34,
gulya_jalekenova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6655-3458

ОРАЛ Өңіріндегі №12 Еңбекпен түзету колониясы

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 30-50 жылдары Батыс Қазақстан облысындағы ГУЛАГ жүйесіне қатысты лагерлер, оның ішінде облыстық архив қорының құпия құжаттар бөлімінен табылған №12 жеке лагерлік пункт туралы құжаттарға талдау жасалған. Облыстағы Теректі ауданына қарасты Придорожный ауылында орналасқан №12 жеке лагерлік пункт пен оған қарасты құқықтық мекемелердің құрылуы мен қызметі алғаш рет зерттеліп, құпия архив құжаттары құпиясыздандырылған және тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Мақалада лагердегі кеңес билігіне қарсылық танытқандарды жаппай түрмеге қамау саясаты және олардың еңбегін кеңестік халық шаруашылығының құрылыс алаңдарында тегін «құл еңбегі» ретінде пайдалану мақсаты шынайы тұрғыда баяндалған.

Ғылыми мақаланың мазмұны бойынша БҚО мемлекеттік архивінен табылған құжаттар лагерлердегі саяси тұтқындардың жағдайы КАРЛАГ жүйесі мен БҚО №12 лагер бөлімшесінің (ИТК №12) тұтқындарының мәселелерімен салыстырмалы анализ жасалуы өте маңызды болып саналады. БҚО мемлекеттік архивінен 1947-1952 жылдар аралығындағы Қазақ КСР Ішкі істер министрлігіне қарасты №12 лагер бөлімшесінің тоқсандық, жылдық есептері, шаруашылықтың қаржылық есептері, тұтқындардың жағдайлары, тізімі, басқа да статистикалық деректер табылып, ол өңірімізде жүргізілген саяси қуғын-сүргіннің қаншалықты ауқымды әрі жоспарлы жүргізілгенін жан-жақты зерттеуге, анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. ГУЛАГ, Қуғын-сүргін саясаты, лагерлер, Батыс Қазақстан облысы, халық шаруашылығы.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020-жылдың 24 қарашасындағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» №456 Жарлығының [1] аясында атқарылған жұмыстардың нәтижесі қорытыланды. Оның ішінде Батыс Қазақстан облысы бойынша ГУЛАГ жүйесіндегі лагерлер мен олардың бөлімшелері, НКВД конторалары, карцерлер - жазалау орындары, қуғын-сүргін құрбандарының атылған, жерленген орындарын зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Қазіргі кезде «ГУЛАГ» түсінігі Қазақстанның, Ресейдің және шетелдердің гуманитарлық ғылымдарында Сталиндік Кеңестер Одағының антигуманизмінің символына айналды. ГУЛАГ (Лагерлердің бас басқармасы) деген сөздің бастапқы мағынасында тек лагерьлерге қатысты екені түсінікті, алайда, жазалау жүйесінің әртүрлі элементтерін – тек лагерьлерді ғана емес, сонымен бірге олармен байланысты ішкі істер

органдары басқаратын еңбек колонияларын, арнайы қоныстар мен түрмелерді жан-жақты зерттеу өте маңызды. Толықтай алғанда, лагерлер дегенде - оның ішінде түрмеге де, жазалау, жерлеу орындарына да қатысты барлық материалдар жатады [2, 27 б].

ГУЛАГ жүйесінің үлкен тармақтарының бірі тұтастай Батыс Қазақстан аймағында қамтыды. Бұлар: Ақтөбелаг, Прорвалаг және БҚО аумағындағы жеке лагерлік пункттер мен бөлімшелер. Оның ішінде қазіргі Батыс Қазақстан облысы бойынша Ресей Федерациясымен шектесетін Тасқала, Бәйтерек, Жәнібек, Бөкей Ордасы, Бөрлі, Теректі аудандарындағы және облыс орталығы Орал қаласында орналасқан лагерлер мен лагерлік бөлімшелері жұмыс жасады. Аталған шекаралық аудандардағы Сайхинлаг, Каменлаг, Безымян лагерінің басты орталығы қазіргі Ресей Федерациясы аумағындағы Саратов, Самара, Астрахан, Волгоград облыстарындағы ресейлік лагерлер желісіне қарады. Бұл лагерлер құрылыс салаларының (өнеркәсіп, автотрассалар, теміржол, ірі өндірістердің құрылыстары т.б.) желілері бойынша жұмыс жасады.

Кеңестер Одағындағы XX ғасырдың 20-30 жылдары салынған мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагерлерінің тұтқындарын – қалпына келтіру жұмыстарында тегін еңбек күші ретінде пайдаланды, ал ол лагерлердегі еңбекті ұйымдастыру жоспарлы түрде қолға алынды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми зерттеу жұмысын жазу барысында басты ғылыми іргелі зерттеу еңбектері қарастырылып, әдебиеттер жинақталды. Архив құжаттары анықталып, олардың мазмұнын сәйкестендіру, деректерге сипаттама беру арқылы қарастырылған. Ғылыми мақаланың тақырыбы бойынша қажетті шешімді табуға мүмкіндік беретін жүйелілік, ғылыми әдіснама, деректерді іріктеу арқылы аналитикалық және материалды синтездеу әдістері қолданылған. Қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымның әр түрлі зерттеу әдістері ескерілген.

Нәтижелер және оларды талқылау. ГУЛАГ пен оған қарасты құқықтық мекемелер екі негізгі мақсатқа жетуді көздеді: кеңес билігіне қарсылық танысқандарды жаппай түрмеге қамау және олардың еңбегін кеңестік халық шаруашылығының құрылыс алаңдарында пайдалану. Бұл мақсаттардың әрбірі ешқашан назардан тыс қалмады, әртүрлі кезеңдердегі тепе-теңдік біреуі немесе екіншісінің пайдасына өзгерді. Айталық, көбісі әр саланың мамандары болған, кәметтік жасқа толған ер-азаматтарды уақыт өте келе өлім жазасына кесу ұтымды болмай шықты, экономикалық есептің нәтижесінде ең ауыр үкім – біртіндеп ұзақ мерзімдегі тегін жұмыс күшімен алмастырылды. Сталиндік кезеңнің осындай ГУЛАГ жүйесіндегі лагерлерінің бірі №12 жеке лагерлік бөлімше.

Теректі ауданының Придорожный поселкесінде орналасқан ИТК №12 лагері құжаттарда:

1 кесте - 1949 жылы 25 қыркүйектегі лагерь тұтқындарының контингенті

<i>1949 ж, 25 маусымдағы мағлұматтар бойынша</i>	<i>1949 ж., III кварталда лагерге әкелінгендер</i>	<i>1949 ж, III кварталда лагерден кеткендер</i>	<i>1949 ж, 25 қыркүйектегі мағлұматтар бойынша</i>
Ерлер-836 Әйелдер-222 Барлығы- 1058 адам	Ерлер-193 Әйелдер -28 Барлығы - 221	Ерлер-126 Әйелдер -23 Барлығы - 149	Ерлер-903 Әйелдер -227 Барлығы - 1130

1949 жылы 25 қыркүйектегі лагерь тұтқындарының категориялары бойынша саны:
I категория – 247 адам;
II категория – 555 адам;

Мүгедектер – 325 адам [3, 21-22 пп]

Ал, 1949 жылғы 26-29 желтоқсанда БҚО прокурордың көмекшісі Акчуриннің қатысуымен тексеріс өткізіліп, оның есептік қорытындасы 30 желтоқсанда АКТ ретінде НКВД-ға тапсырылған. Ондағы мағлұматтар бойынша:

Жеке лагерлік пунктiнiң 4 учаскесi бар: №1 орталық учаскесi Орал қаласында орналасқан, № 1 учаскеден № 2 учаскесi 8 километр қашықтықта, №3 учаскесi қаладан 3-4 километр қашықтықта; №4 учаске (ОЛП негiзгi өндiрiстiк учаскесi) Орал қаласынан 80-90 километр қашықтықта Теректi ауданы аумағында орналасқан.

I. Еңбекке жарамдылық категориясы бойынша:

Бiрiншi категория-178 адам, 19,7 %

Екiншi категория-461 адам, 50,37 %

Мүгедектер – 267 адам, 29,5 %

Мерзiмiн өтеушi тұтқындар барактарда орналастырылған (ерлер мен әйелдер бөлек), барактардың жалпы көлемi адам санына шаққанда тұрғын үй-жайлардың саны/барактар/тұрғын алаңы/сыйымдылығы бойынша/тиiстi шаршы метрді қамтамасыз етпейдi. Тұрғын алаңның қажеттiлiгiн есептеу кезiнде бiр адамға екi шаршы метрден есептеледi. Учаскелер бөлінісінде бiр адамға арналған тұрғын алаңмен орташа қамтамасыз етiлу былайша сипатталады:

Участок №1 1,44 кв.м.

Участок №2 1,89 кв.м.

Участок №3 1,15 кв.м.

Участок №4 1,61 кв.м.

Тұрғын жайларда медициналық стационарлар жұмыс жасайды. №1 учаскедегi стационарда 1949 жылы желтоқсанда 14 ер адам, 7 әйел ем алуда. Оның ішінде 7 ер адам туберкулезге шалдыққан.

Жалпы лагерь бойынша қарттық жасына байланысты еңбекке жарамсыз – 248 адам, яғни барлық тұтқынның 27,4 %-ін құрайды.

Қамаудағылар арасындағы мәдени-тәрбие жұмысы әңгімелесулер, баяндамалар жүргізу, газеттерді, журналдарды күнделікті оқу арқылы жүргізіліп отырған. Газеттерді оқуды осы мақсат үшін неғұрлым сауатты және оқиғаларды түсінетін тұтқындар арасынан арнайы бөлінген адамдар жүргізеді.

№ 1 учаскеде тұтқындар арасында жаппай тәрбие-қоғамдық жұмыстар (журналдар, газеттер, кітаптар оқу, дойбы, домино, шахмат) жүргізілетін клуб-қызыл бұрыш ұйымдастырылған.

Қалған учаскелерде осы мақсатқа арнайы бөлінген үй-жайлар жоқ; бұл учаскелердегі барлық көпшілік жұмыстар тұтқындардың барактарына шоғырландырылған.

Тұтқын - қазақтар арасында газеттер, кітаптар мен журналдар жеткілікті түрде оқылмайды, қазақ тіліндегі газеттер мен кітаптар саны өте аз. Лагердегі тұтқын қазақтардың көпшілігі Батыс Қазақстан облысының жергілікті тұрғындары болып табылады, алайда қазақ тілінде шығатын облыстық «Екпінді - Құрылыс» газеті учаскелерге уақытында түспейтіні атап көрсетілген құжатта..

Сонымен бірге, тұтқындар арасында учаскелер бастықтарының баяндамалары мен әңгімелесулері сирек өткізілетіні ескертілген. [4, 5-8 пп] .

2 кесте - №12 Лагерлік бөлімшенің қала бойынша орналасу орындары

№ №	Бөлімшелер атауы	Орны	Басшылықтан арақашықтықотдела	Байланыс жолы	Қол жетімділігізаключенн ых чел	Тұрғын үй ғимаратта рының түрлері
1 1	Бөлімше №1	Орал қаласы	2760	Авто-гуж транспорт	262	Саман балшық қаптамалар
22	Бөлімше №2	Орал қаласы - қала маңы	2770		148	
33	Бөлімше №3	Орал қаласы - қала маңы	2770		336	
44	Бөлімше №4	Придорожный поселкасы, Теректі ауданы БҚО	2760		170	

[5, 41 п] 1949 жылы 25 қыркүйектегі жалпы мағлұматтар бойынша №12 Жеке лагерлік бөлімшенің базасы 873 кв.метр өзінің аумағы және 376 кв.метр жалға алынған №17 шаруашылық мекемесінің аумағын қамтыған. Барлығы лагерлік бөлімшеде 1249 кв. метр, ал адам басына шаққанда 1,14 кв метр аумақ тіркелген.

Ауыл шаруашылық негіздегі лагерлік бөлімше төмендегідей құрамда жасақталған:

а/ Лагердің Орталық усадбасы облыс орталығы Орал қаласынан 90 км жерде Батыс Қазақстан облысының Теректі ауданына қарасты Придорожный поселкасында орналасқан.

б/ №2 Көбенсайдағы ауыл шаруашылық учаскесі Орал қаласынан 85 км жерде, лагердің орталық усадбасынан 16 км қашықтықта орналасқан.

в/ Қалалық лагерлік пункт Орал қаласының шеткі ауданында орналасқан.

Лагерлік бөлімше 15 022 гектар жерді алып жатыр, оның ішінде:

а/ Орталық (бірінші) учаскеде жалпы ауданы 1260 га 9 далалық бір ауыспалы егіс және ауданы 286 га бір прифермдік 7 далалық ауыспалы егістігі бар.

Сонымен қатар, жалпы ауданы 97,3 га құрайтын көкөніс өсіретін жер учаскесі бар.

Барлық егістік жер 1643,3 га аумақты алып жатыр.

б/ 1950 жылдың аяғында ашылған және салынған №2 Кубенсай учаскесінде ауданы 909 га болатын бір далалық 9 толық ауыспалы егістік және ауданы 139 га болатын бір прифермдік 7 далалық ауыспалы егістік бар.

№2 Көбенсай учаскесі бойынша егістікке жарамды жердің барлығы 1015 га. Осылайша, №12 жеке лагерлік пунктке қарасты егістік жердің жалпы көлемі барлығы – 2688,3 га.

Барлық мақсатты тың жерлерді игеру жұмыстары 1948-1951 жылдар аралығын қамтиды. НКВД лагерьлері контингентінің жұмысын ынталандыру шараларымен қатар жұмысты орындаудан бас тартқаны, жұмыста болмағаны, режимді бұзғаны үшін мәжбүрлеу және жазалау әдістері қолданылды. Тұтқындардың қашуының алдын алуға көп көңіл бөлінді. [6, 2 п].

№1,2,3,4 бөлімшелер қабырғасы саман тастардан қаланған ғимараттардан тұрады. Ғимараттарды қоршаған аулалар 4 қатардан тізілген тікенек сымдармен (колючая проволока) өрілген. Электр жарығы тек №1 және 3-ші бөлімшелерде бар. Ал №2 және №4 учаскалар керосинмен жарықтандырылады. Тұтқын әйелдер №2 учасқаға шоғырландырылған. Бұдан басқа, №4 бөлімшеде ер адамдардан оқшауланған казармада ұсталатын сауыншы әйелдерде бар.

Әрбір учасқта амбулатория жұмыс жасайды. №2, 4 учасқтарда еріктілер мен фельшерлер, ал №1 учасқта медициналық санитарлық орталық ем шараларын жүргізеді. 1948-49 жылдары тұтқындар арасында малярияға қарсы профилактикалық шаралар жүргізілген.

Әскери гвардия батальоны 1949 жылдың 25 қыркүйегіндегі деректер бойынша төрт бөлімшеде де тұрақты орналасқан. Оның жеке құрамының жалпы саны:

1/Офицерлер3 адам.

2/ Сержанттар құрамы.....18 адам.

3/ Ефрейторлар19 адам

4/ Атқыштар47 адам.

5/ Қорғау күзеті7 адам.

Барлығы - 94 адам.

Оның ішінде бақылау құрамы - 11 адам. Жеке құрамдардың жұмыс уақыты 8-10 сағат. Тұтқындарды тексеру күн сайын жие жүргізіледі.

3 кесте - Тұтқындардың еңбегін пайдалану бойынша 1-6 қазандағы III кварталдағы жағдай.

№	Есептік нысандағы өндірістің түрлері	Сағат саны
1	Жұмыста қолданылады: оның ішінде	358 адам
а	Ауыл шаруашылығында	120 адам
б	Мердігерлік қызметте	97 адам
в	Күнделікті ұсақ-түйек құралдарын жасауда	20 адам
г	Лагерь шаруашылығында және медицина қызметінде	58 адам
д	АХП, ИТР, қоршаған ортамен және басқа да стандартты емес жұмыстарда	24 адам
е	Контингенттерге және әскери қызметшілерге қызмет көрсетуге арналған жұмыстарда және қосалқы өндірісте	14 адам
ж	Басқа да жұмыс орындарында	25 адам

4 кесте - Топтық жіктелуі бойынша

Топ	Адам саны	Еңбек қызметіндегі % көрсеткіш
«А»	770	87,6
«Б»	83	9,3
«В»	19	2,3
«Г»	7	0,8

Баланстан тыс контингент -194.

5 кесте - Лагерлік бөлімшедегі өндірістік еңбек көрсеткіші:

№		80-99	100	101-110	111-125	126-149	150-199
1	Мердігерлік қызмет	-	78	13	23	21	13
2	Ауыл шаруашылық	-	39	49	16	45	-

Бір күндік/сағаттық орташа өнім - 22 р. [3, 21-22]

Батыс Қазақстан облысы облыстық прокурорының арнайы істер және қамау орындарын қадағалау жөніндегі көмекшісі Акчуриң № 12 Жеке Лагерлік пунктінң жедел топ қызметкері лейтенант Т.Сытдықовтың және ОЛП №12 санитарлық бөлім бастығы - медициналық қызмет майоры Голубчиковтың қатысуымен 1949 жылғы 26-29 желтоқсан аралығында №12 жеке лагерь пунктінде қамаудағыларды ұстау жағдайларын тексеру қорытындылары берілген. Тексеру барысында қамаудағыларды орналастыру, еңбекке пайдалану, тамақтандыру, санитарлық-медициналық қызмет көрсету және мәдени-тәрбие жұмыстары мәселелері қамтылған.

Жеке лагерлік пунктінң 4 учаскесі бар: №1 орталық учаскесі Орал қаласында орналасқан, № 1 учаскеден № 2 учаскесі 8 километр қашықтықта, №3 учаскесі қаладан 3-4 километр қашықтықта; №4 учаске (ОЛП негізгі өндірістік учаскесі) Орал қаласынан 80-90 километр қашықтықта Теректі ауданы аумағында орналасқан.

I. Тұтқындар контингенті:

Тексеру кезінде жеке лагерьлік пунктте 858 адамдық орынға 906 адам орналастырылғаны, оның ішінде 744/82,1% ерлер, 162/17,9% әйелдер екені анықталған. Перелимит 5,5% құрайды.

Статьялық белгісі бойынша ұсталатындардың саны: 58-10 бап бойынша-55 адам, 1947 жылғы 4 маусым жарлығы бойынша - 299, 1932 жылғы – 7 тамыз қаулысы бойынша- 56, 107 баппен-96, 166 баппен -23, 1940 жылғы 26 маусым жарлығы бойынша -28, РСФСР ҚК басқа баптары бойынша – 349 адам тұтқынды құрайды. Белгісі бойынша ұсталатындар 59 - 3/бандитизм/және 82 мен 58-14 баптармен тұтқындалғандар жоқ.

№12 Лагерлік пункт бастығы Мирошниченко мен бас бухгалтер, лейтенант Осетровтың 1951 жылы 1 қаңтарда берген түсініктемесінде лагердің құрылымы өзгергені көрінеді. 1951 жылы 1 қаңтарда

Сонымен қатар, бұған дейін лагердің барлық құжаттары мен есептері НКВД-ға ГУЛАГ-тың бас басқармасына тапсырылса, осы аталған құжаттан 1951 жылдан бастап лагерлердің есебі МВД-ға яғни Ішкі істер министрлігіне жолданғанын көреміз. Лагердің есебі бойынша 1951 жылы тұтқындар 3 лагерлік бөлімшеге орналасқан, олардың жалпы саны орташа есеппен – 797 адамды құрады. Бұл бөлімшелер лагердің орталық штабынан 12-90 км ара қашықтықта орналасқан. Тұтқындар негізінен бау-бақша өсіру, мал шаруашылығы жұмыстары мен қатар жұмыс күшін қажет ететін мекемелермен келісім – шарт негізінде қызмет көрсеткен.

Осылайша, өуғын-сүргін жылдарындағы КСРО НКВД-ның мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагерлерінде тұтқындарды ұстау жағдайлары өте ауыр болды, көптеген әлеуметтік және тұрмыстық мәселелер ешқашан шешілмеді. Соған қарамастан, мәжбүрлі еңбекпен түзеу лагерлерінің тұтқындары облыстың ауыл шаруашылық және қаланың өнеркәсіптік кәсіпорындарының жұмысын ұйымдастыруға баға жетпес үлес қосты, өндірісті тез қалпына келтіруді қамтамасыз етті және сол арқылы мемлекеттің экономикасын арттыруға үлкен үлес қосты.

Контингенттің еңбегін пайдалану

6 кесте - Тұтқындардың түрлі жұмыстарда еңбегін пайдалану есебі

<i>Атауы</i>	<i>жоспарланған</i>	<i>орындалған</i>	<i>Жылдық жоспар бойынша орындалуы</i>
Ақылы жұмыстарда пайдалану	693	557	80,3
Шаруашылық жұмыстарда пайдалану	123	78	63,4
Ауруына байланысты жұмыс жасамайтындар	30	24	30,6
Әр түрлі себептермен жұмысқа шықпайтындар	34	65	70,0
Акт бойынша мүгедектер	60	67	110,0
Норма бойынша орындалмаған шығындар	-	6	-
Барлығы	1050	797	76
Жұмысқа жарамды жалпы Контингент пайызбен контингенту	77,0	80,0	104
Оның ішінде ақы төленбейтін жұмыс істеу	66,0	70,0	106

Кесте бойынша контингенттің жалпы саны жоспардың 76 пайызын құрағаны көрінеді. Контингентті ақылы жұмыстарда пайдалану аурулар мен жұмысқа шықпауды төмендету есебінен алты пайызға асыра орындалды.

Шаруашылықтың негізгі көрсеткіші бойынша өндіріс нормаларын орындау мынадай көрсеткіштермен сипатталады:

7 кесте - Бір жұмыс істеген адамға күніне өндірістің жалпы сомасы бойынша бекітілген нормасы. Іс жүзінде жоспар бойынша орындалған:

	Жоспар бойынша	Іс жүзінде	Орындалған %
Лагер бойынша барлығы, оның ішінде	18,06	16-14	89,4
Ауыл шаруашылығында	17,39	15,80	90,8
Смета бойынша күрделі құрылыстарда	21,48	14,80	63,9
Басқа шаруашылық органдардың күрделі құрылысында	19,00	14,25	75,0
Басқа шаруашылық органдардың негізгі қызметінде	19,00	18,36	96,6

Кесте бойынша еңбек қызметінің категориялар бойынша пайдаланылуы:

Бірінші категория: 21,1 %

Екінші категория: 70,5 %

Оның ішінде мүлдем еңбекке жарамсыз: 10 %

Мүгедектер: 8,4 %

Барлығы: 100%

[7, 12-15]

Қазіргі кезде Оралдағы ИТК немесе Жеке лагерлік пункт №12 деп аталған жазалау мекемесі туралы жан-жақты зерттеу жұмыстары жергілікті лагер орналасқан ауылдар аумағында да жүргізілді. Әсіресе, БҚО Теректі ауданындағы Придорожный ауылының тұрғындарымен кездесіп, сұхбат жүргізілді. Придорожный ауылының кітапханашысы Жұмазия, мектеп мұғалімі Руслан Галиев және жұмыс тобының жетекшісі Байбулсинова Альфия Сабырғалиқызы ауыл тұрғыны, куәгер, зейнеткер Самиғолла Қажымұратов ағайдың көрсетуімен лагерь орнына экспедицияға шығып, барлау жүргізілді. Самиғолла ағай жұмыс тобын лагердің бөлімшесі Көбейсай ауылының орнына ертіп апарып, ондағы барактардың орындарын, мал шаруашылығының тұрғын жайларының қазіргі кезде бос қалған, бірақ сайрап жатқан іздері анықталып, тарихи орын картографияға түсірілді. Самиғолла ағайдың нағашысы К.Булатов ауылдың басшысы (управляющий) болып қызмет атқарған кезінде жаламен тұтқындалып, осында мал баққан, 1953 жылға дейін осы лагерде тұтқында болғаны, туыскандарының осы лагердің тұтқындары болғанын, итпен аңдыған лагердің әскери күзетшілердің әрекеттері, жазықсыз жазаланғандар (аштан өлмеуі үшін 1 кесе бидай алғаны үшін және т.б. түрлі жалалармен) туралы өзі білетін әңгімелерін айтып берді.

Жұмазия апай өзінің Ю-туб каналында аталған Придорожныйдағы лагерь туралы ақпарат шығарған. Сол видеоақпараттың көрермендерінің осы лагерде отырған тумалары туралы жазбалары (жазба қалдырғандардың бірі өзінің әкесі осы лагерде түрмеде отырғаны, оған анасымен бірге тамақ әкеліп тұрғанын жазған) бойынша да расталғанын, каналдың жазбаларының сақталғанын айтады.

Придорожный ауылының тұрғыны Шарафат Мырзахметұлы және оның зайыбымен кездесіп, аталған ауылдағы лагерде 1904 жылы дүниеге келген әкесі Мырзахметтің милиция күзетінде жұмыс жасағанын айтып берді. Шарафат аға отбасымен 1944 жылы Атырау облысынан Придорожный ауылына көшіп келеді. Әкесі өз еркімен соғысқа аттанып, одан 1944 жылы мүгедек болып оралғаннан кейін Придорожный ауылындағы лагерге милиция жасақталып жатқанын естіп, осында милиция күзетіне жұмысқа орналасады. Ең құндысы Шарафат ағай тұратын үйдің бір бөлігінде 40-шы жылдары лагердің конторасы, бухгалтериясы орналасқан екен, әлі күнге дейін осы ғимарат сақталған. Ағай мен оның зайыбы куәгер ретінде барлық көрген-білгенін, әкесі мен анасының естеліктерін толықтай айтып берді. Апайдың айтуынша Көбенсай деген жерде үлкен колония болып, сондағы тұтқын әйелдерді күн сайын таңмен жаяулатып, лагерь орталығы Придорожныйдағы бақша алып келіп кешке дейін жұмыс жасатады да, кешке қайтадан жаяу айдап әкетінін куәгерлердің өз аузынан естігенін жеткізді. Придорожный ауылында алма бақшасы, түрлі көкөністер капуста, картоп басқада түрлерін өсіретін үлкен бақша болған екен.

БҚО мемлекеттік архивінен табылған құжаттар лагерлердегі саяси тұтқындардың жағдайы КАРЛАГ жүйесі мен БҚО №12 лагер бөлімшесінің (ИТК №12) тұтқындарының мәселелерімен салыстырмалы анализ жасау үшін өте маңызды болып саналады. БҚО мемлекеттік архивінен 1947-1952 жылдар аралығындағы Қазақ КСР Ішкі істер министрлігіне қарасты №12 лагер бөлімшесінің (лагерное отделение) тоқсандық, жылдық есептері, шаруашылықтың қаржылық есептері, тұтқындардың жағдайлары,

тізімі, басқа да статистикалық деректер табылып, ол өңірімізде жүргізілген саяси қуғын-сүргіннің қаншалықты ауқымды әрі жоспарлы жүргізілгенін жан-жақты зерттеуге, анықтауға мүмкіндік береді. БҚО мемлекеттік архивінен барлығы №1582 қордан 12 томдық іс-құжат анықталып, ворд нұсқада жинаққа енгізілді.

Архив құжаттары бойынша №12 Жеке лагерлік пункттің №1,2,3 бөлімшелері қала маңында, ал №4 бөлімшесі 1949 жылғы бір құжаттарда Көбенсай деп, ал 1950 жылғы екінші құжаттарда [8, 58-72 pp] Богдановкада оналасқан деп көрсетілген.

Қорытынды. Қорытындылай келе, 2023 жылдың 27 мамырында БҚО Теректі ауданының Придорожный ауылына қарасты Сталинка, Көбенсай елді мекендерінде орналасқан Жеке лагерлік пункт ИТК-12 ерлер және әйелдер лагерінің орны құжаттармен расталды. Нәтижесінде, орталығы Придорожный ауылында орналасқан Сталинка және Көбенсайдағы ерлер және әйелдер лагерлерінің орындары анықталып, картографияға түсіріліп, куәгерлер мағлұматтары мен архив құжаттары толықтай сәйкестендіріліп, дәлелденді.

Жалпы, Қазақстан тарихында НКВД-ның қарамағындағы лагерлер жүйесінде ең ірі тармақтары Қарлаг пен Батыс Қазақстандағы (Прорвалаг, Актобелаг, БҚО аумағындағы бірнеше лагерлік бөлімшелер) еңбекпен-түзеу лагерьлері болып саналады. Қазақстандағы алғашқы лагерьлерді құруға бірнеше геосаяси факторлар әсер етті. Мысалы, Қазақстанның орталығы мен батысы – Жайық бойы мен Ұлытау аймағы тау-кен, металлургиялық өндірістер мен ауыл шаруашылығын дамыту бағдарламасын жүзеге асыру үшін елді мекендері сирек, табиғи ресурстарға бай өлке саналады. КСРО-ның орталық аймақтарынан алыс орналасқан Қазақстанның бұл аймақтарының кең даласында тұрғылықты халықты туған топырағынан күштеп ығыстыру және адамдардың өлім-жітімі есебінен лагерлер салудың бас жоспарының тез арада орындалуына ыңғайлы еді.

Ол үшін кеңестік үкімет жергілікті билікке аудандар бойынша тәркіленуге жататын шаруашылықтардың тізімдерін жасауды тапсырды; қауіпсіздік қызметкерлері қуғын-сүргін үшін «антикеңестік элементтерді» тандап, қарсылық көрсеткендерді тұтқындап, сенімсіздерін анықтады; жұмысты жетекші комиссиялар мен «үштіктердің» мүшелері атқарды (1930 жылы толық емес мәліметтер бойынша КАССР ОГПУ үштіктері арқылы 8115 адам өткен) [9, 82 б].

Лагерлерде қылмысы үшін сотталған тұтқындардан басқа, әскери тұтқындар мен саяси қылмысы үшін қамалған тұтқындар еңбекпен түзеу лагерінде түрлі ауыр қызметтерді атқарған. Бұл туралы И.М.Козыбаевтың «Большой террор» в Казахстане» еңбегінде көптеген құжаттар берілген. Жинақталған құжаттар қазақ жеріндегі ГУЛАГ жүйесіндегі лагерлердің қызметі мен оның құрамындағы еңбекпен түзету лагерлерінің аумағы, тұтқындар жағдайы басқа ауқымды мәселелерді ашып көрсеткен. Мысалы еңбектің «По Актюбинской области» бөлімшесінде «Начальнику Уральского РО – 30 ноября последняя тройка. От вас будет рассмотрено 18 дел. Из них по окраскам: нац. к-р -3, повстанческая-10, фашистская-5. Предупреждаю дела другим окраскам рассмотрены не будут. Обеспечьте точное количество окраскам указанным выше №1171» [10, 216 б.] – деген нұсқау берілсе, келесі құжаттарда оларды аталған айыптарды мойындатудың түрлі айла-тәсілдері жазылған.

1934 жылы 10 шілдеде НКВД-ның (народный комиссариат внутренних дел) құрылуына байланысты ОГПУ жойылды. НКВД-ның түрлі басқармаларының ішінде ГУЛАГ-тың орны ерекше болды. «1932 жылы елімізде ГУЛАГ-тың 11 еңбекпен түзеу лагері (ИТЛ), 1940 жылдың басында НКВД-ның құрылыс лагерлері деп аталған 53 лагерь, 425 еңбекпен түзеу колониялары болды» [11, 19 б]. Жалпы, XX ғасырдың 20 жылдары басталған мемлекеттік қуғын-сүргін саясаты 30-40 жылдары өзінің шарықтау

шегіне жетті. Оның зардаптарын бұрынғы Кеңестер үкіметінің құрамында болған барлық республикалардың халықтары көрді [12] және әлі күнге дейін жазықсыз жазалынып лагерлерге тоғытылған жандардың ұрпақтары іздестіру жұмыстарын тоқтатқан жоқ.

1 сурет - Жеке лагерлік пункттің Көбенсайдағы бөлімшесінің қазіргі орны.
2023 жылы 27 мамырда түсірілген.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» ҚР Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы [Текст] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U20000000456>
- 2 История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Сборник документов в 7-ми томах. Т.1. Массовые репрессии в СССР [Текст] / Отв. Ред. Н.Верт, С.В. Мироненко. Отв.сост. И.А.Зюзина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 728 с.
- 3 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві //бұдан әрі БҚО МА қор №1582, тізбе 1, іс №3, 21-22 пп.
- 4 БҚО МА қор №1582, тізбе-1, іс №5, 5-8 пп.
- 5 БҚО МА қор №1582, тізбе 1, іс №3, 41 п.
- 6 БҚО МА қор №1582, тізбе 1, іс №9, 2 п.
- 7 БҚО МА қор №1582, тізбе 1, іс №8, 12-15 пп.
- 8 БҚО МА қор №1582, тізбе 1, іс №5, 58-72 пп.
- 9 Киндлер, Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер [пер.с нем. Л.Ю.Пантиной] – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.
- 10 Козыбаев, И.М. «Большой террор» в Казахстане [Текст] / И.М. Козыбаев. – Алматы: «Раритет», 2019. – 366 с.
- 11 Абылхожин, Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. [ГУЛАГ в годы ВОВ. // Военно-исторический журнал, 1991, № 1. С.19. в книге] / Ж.Б. Абылхожин. – Алматы: Университет «Туран», 1997. – 360 с.
- 12 Тайны национальной политики ЦК РКП. «Червертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г.Москве 9-12 июня 1923 г.». [Текст] / Стенографический отчет. – Москва: «ИНСАН», 1992.

REFERENCES

- 1 «Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissiya turaly» KR Prezidentinin 2020 zhylygy 24 karashadagy 456 Zharlygy [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020 No. 456 "On the state commission for the full rehabilitation of victims of political repression"] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456> – (In Kaz)
- 2 Istoriya stalinskogo GULAGa. Konec 1920-x – pervaya polovina 1950-x godov. Sbornik dokumentov v 7-mi tomax T.1. Massovye repressii v SSSR [The history of the Stalinist Gulag. The end of the 1920s – the first half of the 1950s. Collection of documents in 7 volumes. Vol. 1. Mass repressions in the USSR]. M. «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPE"Н), (2004): 728 s. – (In Rus)
- 3 Batys Kazakstan oblystyky memlekettik arxivi budan ari BKO MA kor 1582 tizbe 1 is 3 21-22 pp.
- 4 BKO MA kor 1582 tizbe-1 is 5 5-8 pp.
- 5 BKO MA kor 1582 tizbe 1 is 3 41 p.
- 6 BKO MA kor 1582 tizbe 1 is 9 2 p.
- 7 BKO MA kor 1582 tizbe 1 is 8 12-15 pp.
- 8 BKO MA kor 1582 tizbe 1 is 5 58-72 pp.
- 9 Kindler R. Stalinskie kochevniki vlast i golod v Kazaxstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan]. M. Politicheskaya enciklopediya, (2017): 382 s. – (In Rus)
- 10 Kozybaev I.M. «Bolshoj terror» v Kazaxstane [The "Great Terror" in Kazakhstan]. Almaty «Raritet», (2019): 366 s. – (In Rus)
- 11 Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. GULAG v gody VOV. Voenno-istoricheskii zhurnal, 1991, № 1. S.19. v knige [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. [The GULAG during the Second World War. Military Historical Journal, 1991, No. 1. p.19. in the book]. AlmatyUniversitet «Turan», (1997): 360 s – (In Rus)
- 12 Tajny nacionalnoj politiki CK RKP. «Chervertoe soveshhanie CK RKP s otvetstvennymi rabotnikami nacionalnyx respublik i oblastej v g.Moskve 9-12 iyunya 1923 g.» [Secrets of the national policy of the Central Committee of the Russian Communist Party. "The fourth meeting of the Central Committee of the Russian Communist Party with responsible workers of the national republics and regions in Moscow on June 9-12, 1923."]. Stenograficheskij otchet. Moskva «INSAN», 1992. – (In Rus)

ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВАЯ КОЛОНИЯ №12 УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА

Аннотация. В статье рассматриваются документы о лагерях, относящихся к системе ГУЛАГ по Западно-Казахстанской области в 30-50-х годах XX века, в том числе об отдельном лагерном пункте №12, найденных в отделе секретных фондов областного архива. Создание и деятельность отдельного лагерного пункта №12 и подведомственных ему правовых учреждений, расположенных в селе Придорожное Теректинского района ЗКО, изучаются впервые, рассекречены секретные архивные документы и впервые вводятся в научный оборот. В статье изложена политика массового заключения в тюрьму тех, кто сопротивлялся советской власти и цель использования их труда в качестве «рабсилы» на строительных площадках советского народного хозяйства.

По содержанию научной статьи документы, найденные в государственном архиве ЗКО, свидетельствуют о том, что положение политзаключенных в лагерях должно быть сопоставимо проанализировано с проблемами заключенных системы КАРЛАГ и отделения лагеря №12 ЗКО (ИТК №12).

В государственном архиве ЗКО найдены квартальные, годовые отчеты отделения лагеря №12 Министерства внутренних дел Казахской ССР за 1947-1952 годы, финансовые отчеты хозяйства, условия содержания заключенных, списки и другие статистические данные, которые позволяют всесторонне изучить, определить, насколько масштабными и планомерными были проведены политические репрессии, проводимые в нашем регионе.

Ключевые слова. ГУЛАГ, политические репрессии, лагеря, Западно-Казахстанская область, народное хозяйство.

CORRECTIONAL LABOR COLONY №12 OF THE URAL REGION

Abstract. The article examines documents about camps belonging to the Gulag system in the West Kazakhstan region in the 30-50s of the twentieth century, including about a separate camp point No. 12, found in the department of secret funds of the regional archive. The creation and activities of a separate camp point No. 12 and its subordinate legal institutions located in the village of Pridorozhnoye in the Terektinsky district of the West Kazakhstan region are being studied for the first time, secret archival documents have been declassified and are being introduced into scientific circulation for the first time.

The article outlines the policy of mass imprisonment of those who resisted the Soviet government and the purpose of using their labor as "manpower" on the construction sites of the Soviet national economy.

According to the content of the scientific article, the documents found in the state archive of the West Kazakhstan Region indicate that the situation of political prisoners in the camps should be analyzed comparably with the problems of prisoners of the KARLAG system and the department of camp No. 12 of the West Kazakhstan Region (ITC No. 12).

The state archive of the West Kazakhstan Region contains quarterly and annual reports of the department of camp No. 12 of the Ministry of Internal Affairs of the Kazakh SSR for 1947-1952, financial reports of the farm, conditions of detention of prisoners, lists and other statistical data that allow for a comprehensive study, to determine how large-scale and systematic the political repressions carried out in our region were.

Key words. The GULAG, political repression, lagers, West Kazakhstan region, national economy.

Тасмагамбетов Асет Сембаевич^{*1},

Тарих ғылымдарының докторы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті»
ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194,
t.asset@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0497-3822

ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТАРЛЫҚ САЯСАТЫНДА ДІН, ТІЛ ЖӘНЕ БІЛІМ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XIX – XX ҒАС. БАСЫ)

Аңдатпа. Мақалада Патша үкіметінің Қазақстанда XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында жүргізген отарлық саясатында дін, тіл және білім жүйесіні пайдалануының ерекшеліктері қаралады. Ресей империясы өз аумағына қазақ жерлерін еңгізгеннен кейін сол жерлердің тұрғылықты халқына қарасты мәдени-рухани салада жүргізген саясатында қолданған әдіс-жолдары талданып көрсетіледі. Аталған саясаттың негізгі мақсаттары мен нәтижелері анықталып оның жергілікті қоғамға тигізген салдарлары жазылған. Жалпы оның бағыты жаңа жерлерде орыстандыруға байланысты болғаны алға тартылады. Осы бағыттағы отарлық әкімшіліктің жүзеге асырған шараларының өзегі орыс православиялық шіркеуінің миссионерлік әрекеттерінен тұрғаны дәлелденген. Сонымен бірге патша үкіметінің орыстандыру саясаты кешенді түрде жүзеге асырылғаны көрсетіледі. Мәдени-рухани саладағы мақсаттарына жету жолында Ресей империясы тіл мен білім жүйесін де пайдалануға тырысып баққаны анықталған. Бұл тұрғыда орыс патшалығының оздырылған шаралары Н.И. Ильминский жүйесі мен Н.П. Остроумовтың бағдарламалары арқылы сипатталған. Ресей әкімшілігінің қазақ жеріндегі аталған саясатының әр кезеңге байланысты даму ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен бірге, патша үкіметінің кешенді түрде, ұзақ мерзімде Қазақстанның рухани саласында атқарған істерінің тиісті нәтиже бермегендігі және оның себептері көрсетілген.

Кілт сөздер. Патша үкіметі, Қазақстан, отарлық саясат, дін, шіркеу, мәдениет, тіл, миссионерлік, білім жүйесі.

Кіріспе. Империялардың тарихында өзінің құрамына еңгізген жерлерде жүргізетін саясатының қомақты үлесі мәдениетке, тілге және дінге қатысты болатынын тарих әрдайым дәлелдеп келеді. Себебі жаңа жерлерді, елдерді қосып алу ол отарлық үрдістің тек бір бөлігі ғана, ал оның толыққанды болуы үшін жаңа жерлер рухани және мәдени жағынан да бағынышты жағдайға түсуі қажет. Мұндай жағдайды біз Ресей империясының тарихынан да көруімізге болады. Соның ішінде кезінде Қазақстан аумағында жүргізген саясатынан. Осы рухани салаға қатысты саясатында ол мүмкіндігінше тілге, дінге және білімге қарасты әрекеттерді пайдалануға тырысты. Әрине, оның өз ерекшеліктері болды, дегенмен де негізгі бағыт-бағдары сол отарлық саясаттың негізгі мақсаттарынан туындап отырды.

Қазіргі таңда баршаға мәлім қазақ жерінде 1917 жылғы революцияға дейін жоғарыда аталған саясаттың құрамдас бөлігінің бірі ол орыс православиялық шіркеуінің (ОПШ) миссионерлік қызметі болғаны. Бұл бағыттағы әрекеттердің толыққанды нәтижелерге әкелмеуіне қарамастан, қарастырылып отырған уақытта православиелік миссионерлік қызмет (оны дайындау, ұйымдастыру және өткізу) революцияға дейінгі ресми орыс шіркеуі жұмысының едәуір бөлігін құрады. Бұл мәселе отандық тарих

бойынша жекелеген жұмыстарда қозғалған болса да, оны жан – жақты және кешенді зерттеу әлі де қажеттілігі бар мәселе болып келеді.

Қазақ жерінде революцияға дейінгі мерзімде рухани саладағы саясатқа қарасты еңбектердің көбінде орыс православиялық шіркеуінің миссионерлік қызметіне байланысты тақырып қозғалады. Оның ішінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының шығыс шетіндегі халықтарды христиандандырудың теоретиктері мен практиктерінің жұмыстарын атап өтуге болады (Н.И. Ильминский және Н.П. Остроумов). Олардың еңбектеріндегі негізгі бағыт - ол ағарту жүйесі арқылы жаңадан отарланған халықтарға миссионерлік ықпал ету болды. Көп жағдайда Н.И. Ильминский арнайы миссионерлік мектептер, соның ішінде Қазақстанда да, аша бастады. Ильминский жүйесі арқылы оқытудың мақсаты христиан идеологиясын "шетелдіктер" арасында өздерінің ана тілін шіркеу қызметі құралы ретінде қолдану арқылы тарату болды. Ал Н. П. Остроумовтың өзінің мұсылмандықты зерттеу жөніндегі жұмыстарында ислам дінін ұстанушыларды христиандандыру мүмкіндіктері мен жолдарын қарастырды.

Қарастырылып отырған мәселелер бойынша тікелей миссионер-практиктер жазған жұмыстар және осы тақырып бойынша сипаттамалық-аналитикалық мақалалар сол кездегі мерзімді баспа беттерінде орын алып отырды. Алғашқылардың қатарында сол кездегі Қазақстан аумағындағы белгілі миссионер-практиктердің бірі Е.Елисеевтің жұмыстарын атап кетуге болады. Ол қазақтар арасында православиелік миссионерлікті ұйымдастыру барысын сипаттай отырып, осы процесті талдайды және оның ерекшеліктерін анықтайды, көшпенділер арасында орыс православиялық шіркеу (ОПШ) қызметінің әлсіз жақтарын, қиындықтары мен себептерін көрсетеді. Екінші топтың бірқатар жұмыстарында дала тұрғындары арасында православиелік миссия қызметінің жекелеген аспектілері қамтылады. Олар сондай-ақ аталған мәселелерді қарау кезінде аналитикалық тәсіл қолданады.

Ресейдің шетіндегі мұсылман халықтарын христиандандыру проблемасын XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы бірқатар жеке зерттеу жұмыстарының авторлары да қарастырады. Атап айтқанда, В. А. Яковлев, С.г. Рыбаков, П. П. Любимов, С.В. Чичерин. Онда, бұл тақырып негізінен белгіленген аймақтардағы ОПШ-ің миссионерлік қызметінің мүмкіндіктері мен шарттары туралы мәселелерді талдауға байланысты қарастырылады.

ОПШ тарихынан кеңес зерттеушілері көтерген негізгі мәселелердің бірі оның миссионерлік қызметі туралы мәселе болды. Бұл кездейсоқ емес еді, өйткені бұл шіркеудің осы бағыты оның "реакциялық, отарлаушы және халыққа қарсы" мәнін көрсетуге ыңғайлы болды. Осы топтан и. И. Огрызконың, А. Н. Григорьевтің, Д. М. Макаровтың, отарланған халықтарды христиандандыру тарихына қарасты еңбектерін атап өтуге болады. Бұл жұмыстарда ОПШ-ге қатысты "христиандандыру" және "миссионерлік" ұғымдары "отарлау", "орыстандыру", "ұлттық езгі" және т.б. ұғымдармен байланысты болды. Жоғарыда айтылғандай, бұл тақырып аталған шіркеудің "реакциялық мәнін" және оның "халыққа қарсы сипатын" көрсетудің ыңғайлы жолы болды, дегенмен, екінші жағынан, патша үкіметі мен ресми орыс шіркеуінің революцияға дейінгі тәжірибесінде кейін осы бағыттағы жұмыстардың шығуына негіз болған көптеген фактологиялық материалдар болды. Осы кезеңде ОПШ іс жүзінде мемлекеттік жүйенің құрамдас бөлігіне айналғаны және сәйкесінше империяның шетіндегі патша үкіметінің отаршылдық саясатын жүзеге асырушылардың бірі болғаны көрсетіледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Революцияға дейінгі кезеңге қарасты Қазақстандағы православие тарихын ішінара қозғайтын отандық зерттеушілердің

жұмыстарына келетін болсақ, олар негізінен оның миссионерлік қызметін қарастырумен байланысты. Бұл тұрғыда Г.К. Батырхановтың, З.Т. Сәдуақасованың, М. Мырзахметовтың, З. Е. Кабульдиновтың, С. Жақыпбектің, М.Ш. Егембердиевтің, А. Байболсынованың зерттеулерін атауға болады. Бұл жұмыстарда ОПШ-ің миссионерлік қызметі Қазақстандағы патша үкіметінің отаршылдық саясаты аясында және оның құрамдас бөлігі ретінде зерттеледі. Бұл аспектіде ол әсіресе Г.К. Батырханов, З.Т. Сәдуақасова, М. Мырзахметов, М. Ш. Егембердиев, А. Байболсынованың еңбектерінде байқалады. Аталған зерттеулерде Қазақстандағы православиелік миссионерлік отаршылдық даму жағдайында патша үкіметінің орыстандыру саясатының негізгі бөлігі ретінде сипатталады.

Мақалада объективтік пен тарихилық ғылыми принциптері қолданылады, бұл құбылыстарды өзара байланыста және тарихи уақыттың жағдайына сәйкес, олардың нақты мерзімге қарасты зерттеуге мүмкіндік береді. Құбылыстарды олардың генезисі, қалыптасуы мен эволюциясы арқылы, сондай-ақ салыстырмалы тарихи зерттеу әдісі тұрғысынан қарастыру қолданылады. Ал ретроспекция әдісі тақырыпты ашатын тарихи дереккөздерді сыни тұрғыдан талдауға және бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қаралып отырған мәселе бойынша құбылыстар мен процестердің маңызды белгілерін ашу үшін жүйелік-құрылымдық талдау қарастырылады. Сонымен бірге, белгілі бір уақыт кезеңін қамтитын үрдістер мен құбылыстардың мазмұны мен мәнін ашу үшін диалектикалық тәсіл де пайданылады, ол кез-келген объектіні әртүрлі күштер мен тенденциялар жиынтығында өзін-өзі дамытатын, өзара байланысты тұтастық ретінде қарастырады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Дереккөздері Орталық Азия аумағындағы православиелік миссионерліктің орта ғасырлардың өзінде өз әрекеттерін жүзеге асыруға талпыныс жасағанын көрсетеді. Оны сол Ұлы ұлыс (Алтын Орда) тұсында да байқауымызға болады [1, 16бет]. Дегенмен де, Ресейдің өзінің шығыс отарлық аймақтарындағы рухани саладағы әрекеттері толыққанды ХҮІІІ ғасырда басталады. Осы уақытқа дейін Ресей бүкіл Сібірді өзіне қосты. Бұл кезеңнің ерекшелігі ОПШ-ің Ресей мемлекеттік жүйесінің құрылымдық бөлігіне айналуы және біртіндеп өзгеруі болды. Осы кезден бастап бұл шіркеудің епархиялары жұмысының құрамдас бөлігі тек ел шетінде тұратын православиялықтарға ғана емес, сонымен бірге, "басқа ұлттарды" христиандандыруға да арналды. Ресей ірі империяға айналған сайын ресми зайырлы және рухани билік православие шіркеуінің миссионерлік қызметіне көбірек мән бере бастады. Империяда қалыптасқан этно-конфессиялық әртүрлілік жағдайында христиандандыру тек діни функцияны ғана емес, сонымен бірге орыстандыру саясатының ажырамас бөлігіне айналды.

Алайда, ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың басында Ресей патшалығында рухани саладағы отарлық әрекетте, соның ішінде православиелік миссионерлікте белсенділік байқалмады. Мұның себептерінде объективтік және субъективтік жақтар бар еді. Соның ішінде Ресейде қалыптасып келе жатқан әлеуметтік–саяси жағдай, ағартушылық идеяларының күшеюі кезінде зайырлылық пен еркін ойлау идеяларының дамуын атап кетуге болады. Империяға өзгерген геосаяси жағдайда жаңа жерлерді қосу кезінде ішкі тұрақтылық қажет болды. Сонымен бірге, бұл жәйтқа осы тұста билік еткен Ресей патшалары Екатерина ІІ мен Александр І өз әсерлерін тигізді. Олардың тұсында билік діни төзімділік туралы айта бастады. Діни төзімділік дәуірін бастаған Екатерина ІІ реформалары мұсылман халқын Бүкілресейлік процестерге біріктіруге жол ашты. Нәтижесінде Ресейде діни төзімділік жарияланады, миссионерлер мен уағызшылардың лауазымдары жойылады, епископтар миссионерлік бағыттағы

әрекеттерге қатысты «кең мүмкіндіктерінен» алыстатылады, рухани, дін саласындағы істер, негізінен, зайырлы биліктің қолына беріледі.

Оған қоса, мысалы, орыс шіркеуінің миссионерлігіне келетін болсақ, империяның шығыс бөлігінде кең көлемде, кешенді түрде аталған жұмысты жүргізуге дайындығы да жеткіліксіз еді: басқа ұлттардың тілін білетін миссионерлік кадрлардың болмауы; приход дінбасыларының бір бөлігінің бұл процеске қатысуға дайын еместігі және құлықсыздығы; миссионерлер мен приход дінбасылары арасындағы кірістерге байланысты үнемі кездесетін қақтығыстар. Соңғылары өздерін миссионерлерден алшақтау ұстауға тырысып бақты, себебі олар «жоғарыға» әрдайым «жанжақты» ақпарат беріп тұруға тиісті еді, соның ішінде жергілікті дінбасылардың осы бағыттағы әрекеттері жөнінде.

Дегенмен, уақыт өте келе, бұл жағдай да өзгере бастады. XIX ғасырда патша үкіметінің шығыстағы жаңа қосылған жерлерде билігі бекіген Ресей империясындағы отарлық саясатқа қарасты үрдістерде де өзгерістер орын ала бастады. Саяси тұрғыда жаңа жерлерді бағындырудан соң кезек мәдениет, дін, тіл салаларына да жете бастады. Православие миссионерлігіндегі уақытша тыныштық оның жаңа сапада қайта жандануының алғышарттарының пайда болуына ұласты. Империяда қалыптасқан жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар отарлық биліктің рухани бағыттағы әрекеттерді ұйымдастырудың жаңа тәсілін, "бөгде" халық арасында православиелік құндылықтарды таратудың тиімді жолдарын қарастырудың және уақыт талабына сай тактикалық әдістерді әзірлеуді талап етті. Соның нәтижесінде XIX ғасырдың 20-жылдарында Ресей империясында ресми шіркеудің миссионерлік қызметінің жаңа өрлеуі байқалды, бұл оның дамуының келесі кезеңінің басталғаны еді. Оның алдыңғы кезеңдерге қарағанда, әрине, өз ерекшеліктері болды. Дегенмен, бастысы, "бөгде" халықтарға қарасты патша үкіметінің рухани саладағы саясатының қай кезеңін алсақта олардың түп мақсаты бір еді – ол аталған халықтарды «жанжақты» отарлау.

Жоғарыда аталған саясаттың басталуына формальды тұрғыда түрткі ретінде отарлық биліктің жергілікті өкілдерінің өтініш-сұраныстары болды [2,б.17]. Миссионерлік әрекеттердің қайта жандануында да объективтік себептермен қатар (жоғарыда көрсетілген) субъективтік себептердің де болғанын айта кеткен жөн. Ресей империясының билік құрылымының өзегі автократиялық билік болғандықтан қай бағыттағы мемлекеттік саясат болмасын оның негізгі мазмұны орыс патшасына байланысты болып отырды. Сол себепті, аталған өзгерістердің басталуы XIX ғасырдың ортасында билік құрған Николай I-ің де атымен байланысты болды. Патша ретіндегі саяси жолын 1825 жылғы желтоқсандағы көтерілістен кейінгі реакциялық әрекеттерден бастаған ол отарлық аумақтарда да империялық негіздерді нығайтуға бел буды.

Осы уақытта патшалық Ресейдің құрамындағы халықтардың идеялық жақындасуы туралы, соның ішінде оларды «ағарту» жөнінде әртүрлі теориялық концепциялар пайда бола бастады. Білім жүйесі және православие арқылы "бөгде халықтарды" «ағартуды» көздеген жоғарыда аталған концепциялардың көрнекті теоретиктерінің бірі Н.И. Ильминский болатын. Патша үкіметінің жаңа кезеңде рухани миссионерлікке қайта оралуы ол отарлық империяның өз даму жолында ерте немесе кеш болсын орын алатын құбылыс еді. Жаңа өзгерген жағдайлар тұрғысында бұл құбылыстың өз ерекшеліктері болды. Атап айтсақ, ол алдыңғы кезеңдерге қарағанда ашық агрессивті түрде жүргізілген жоқ, керісінше, «жұмсақ» икемді болып келді. Мұны осы тұста қолданылған әдістер мен құралдардан да байқауға болатын еді. Оны қазіргі саяси тілмен айтқанда «жұмсақ күш» деп те атауға болар еді.

Жаңа кезеңдегі қаралып отырған саясат кешенді және жан-жақты ойластырылғандығымен ерекшеленді. Айтар болсақ, мысалы, шоқынуды келіскен өзге

ұлт өкілдеріне материалдық ынталандыру тұрғысында шаралар қарастырылған болатын және олар құқықтық жағынан негізделіп отырды. Ол әрекеттер православиялық шіркеудің құрамына кірем дегендердің әлеуметтік статусын өзгертуден басталып отырды. Мұндайлар зауыттық шаруалар санатына өткізіліп өздерінің үйреншікті ортасынан алыстауға итермеленді. Сәйкесінше, осы статустан тиісті жеңілдіктер мен материалдық ынталандырулар туындап отырды. Бұл әрекеттің тағы бір мақсаты – ол жоғарыда аталғандардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып саналды, себебі христиан дінін қабылдаған қазақтарға қарасты ол кезде халықтық-құқықтық әдет-ғұрыптар бойынша жазалар мен шектеулер қарастырылған болатын. Мәртебесінің өзгеруінен соң бұл шоқындыру рәсімінен өткендер отарлық ресми биліктің қорғауына өтіп отырды. Сонымен бірге, оларды алты жылға салық төлеуден босату қарастырылды [3, ЛЛ.6-7]. Оған қоса, мұндай адамдар үшін мемлекеттік қаржы құрылымдарының қаражатынан ақшалай сыйақы төленуі белгіленді [4, б.82]. Жалпы, XIX ғасырдың 30-жылдарында бастау алған патша үкіметінің рухани саладағы саясатының бір ерекшелігі – ол өзге ұлт өкілдерін тек тікелей шоқындыруға итермелеу ғана емес, сонымен қатар бұл бағытта білім жүйесінде пайдалану болды. Мәселен, 1831 жылдан бастап Орынбор және Уфа епархияларында семинариялар жанынан жергілікті халықтың тілдерінде оқыту бойынша сыныптар ашылады. Бұл тұста орыс православиелік шіркеунің арнайы миссионерлік құрылымдары әлі ашылмағанымен, бұл бағыттағы жұмыс приход діни қызметкерлеріне жүргізуі жүктелген болатын. Ал бұл қызметтің арнайы институттарын ресми ресімдеу қарастырылып отырған ғасырдың 40-жылдарынан бастап жүзеге асырыла бастайды. 1848 жылы Николай I Еділ мен Орал маңындағы жергілікті халықты христиандандыру бойынша шаралар қабылдау қажеттілігін атап өтті [5, 18-бет].

Осыған байланысты көп ұзамай Орынбор мен Уфа епископының ұсынысы бойынша приход діни қызметкерлері ұсынған он бес миссионерден тұратын арнайы "пұтқа табынушылыққа қарсы" миссия ашылады. Бірақ бұл жоба ұзаққа созылмады, өйткені Түркиямен Севастополь соғысына байланысты оның қызметі 1854 жылы мамырда тоқтатылды. Дегенмен, соғыстан кейін Орынбор өлкесінің басшысы Перовскийдің өтінішіне байланысты аталған миссияның жұмысы қайта жаңғыртылған жоқ. Генерал-губернатор оның қызметін жергілікті тұрғындар тарапынан сенімсіздік тудыратын және миссионерлер ретінде тағайындалған приходтардың діни қызметкерлеріне өздерінің тікелей міндеттерімен айналысуға шамадан тыс жұмыстың жүктелуіне байланысты кедергі болатынын алға тарты [6, 12-бет].

Арнайы миссионерлік құрылымды құру шаралары Орынбор өлкесінің басқа басшысы Катениннің басшылығымен, "басқа ұлт өкілдеріне" арналған православиялық шіркеу миссиясын басқа негізде құру туралы шешім қабылданған кезде, яғни өзге міндеттерден босатылған 2-3 миссионерді тағайындаумен және осы мақсаттар үшін қазынадан арнайы қаражат бөлумен жаңартылады. Алайда, 1859 жылы бұрынғы епархияның орнына екі жаңа епархияның құрылуына байланысты (Орынбор және Уфа епархиялары) бұл миссионерлік құрылым Уфа епархиясының құрамына берілді [7, б.18]. Ал Орынбор епархиясының өзінде православие миссионерлігінің ресми құрылымы кейінірек, генерал-губернатор Крыжановскийдің басшылығымен 1872 жылы Орынбор теологиялық семинариясы осы мақсатта ашылып, 1875 жылы 21 қарашада Православие миссионерлік қоғамының (ПМК) епархиялық комитеті ашылды [8, Л.98]. Бұл Комитет үш "бөгде халықтар" үшін ашылған мектептер арқылы жергілікті тұрғындардан христиандық дінге келгендерді "православиялық" тұрғыда тәрбиелеуді көздеді.

Атап кеткеніміздей, қазақ жерінде ресми орыс шіркеуінің миссионерлігінің құрылымдық ұйымына дейін христиандандыруға байланысты міндеттерді приход діни қызметкерлері өз күштері мен мүмкіндіктері арқылы орындады. Ол үшін епархияның

діни басшылығы арнайы нұсқаулық әзірледі. Осыған байланысты, 1834 жылы өңірдің православиялық басшылығы Орынбор шекара комиссиясына аталған нұсқаманы жібереді, онда қазақтарды шоқындырудың рәсімдеу тәртібі көрсетілген еді [9, 1-бет]. Мұнда Орынбор Шекара комиссиясының аумағындағы қазақтар шоқындыру рәсімінен өтуге ниет білдірген жағдайда епархия басшылығына арнайы нысанда баяндалуы қаралған жеке жазбаша өтінішпен жүгінуге тиіс екендігі көрсетілген. Бұл ретте жас шегі де белгіленді (25 жасқа дейін) [9, Л.2]. Өзінің кері жолдауында Шекара комиссиясы жұмысқа ұйғарымның қабылданғаны туралы хабарлады және Орынбор ресми православиялық консисториясынан барлық дін қызметкерлеріне "қырғыз балаларымен рухани жұмысты" жалғастыруға нұсқау беру туралы сұрады [9, ЛЛ.5-6].

Мұндай шоқындыру рәсімінен өту жүйесі жаңадан келгендердің саны туралы жалған деректерді болдырмау мақсатында қарастырылған болатын және бұл көбінесе қазақтар арасында христиан дінін қабылдағысы келетіндердің аз болуына байланысты қолданылған. Жаңа сенімге көшудің еріктілігі мен белгілі бір кедергілері сақталып отырды. Ол тұста белгілі бір жас шегіне байланысты да көрсеткіштер орын алып отырды, бұл шоқынудың рәсімінен өтуді қалайтындардың осы шешімге саналы түрде келуіне ықпал ету деп қарастырылды. Аталған форма жергілікті тұрғындар арасында ресми православие миссионерлік қызметінің бастапқы кезеңіне тән болды, оның кешенді кеңеюіне әлі де толыққанды әрекеттер жоқ еді. Бірақ империяның қосылған шет аймақтарда үстемдігінің күшеюіне қарай патша үкіметінің позициясы да осы қызметті жүзеге асыру тәсілдерін одан әрі жандандыруға қарай өзгерді. Сондықтан 1860 жылы 15 қазанда Орынбор және Орал епископы Антоний Орынбор өлкесінің басшысына қарасты ұсыныстарында осыған байланысты көзқарастарын алға тартады. Онда Синодтың "жоғары бұйрығы бойынша" шоқындыру рәсімінен өту арқылы православие дінін таратуға байланысты шараларды кеңінен қолға алу қажеттілігі көрсетіледі. Осыған байланысты епархияның барлық бағынышты құрылымдарында ведомстволық бағынысты діни қызметкерлерді осы жарлықты орындауға міндеттеу бұйырылады [10, Л.1].

Бұл тапсырманы орындау үшін епископ жергілікті жерлерден хабарландыруларға сілтеме жасай отырып, әскери әкімшілікке діни қызметкерлерге әкімшілік басшыларымен келісілген әрбір жағдайда шоқындыру рәсімінен өтуге рұқсат беруді ұсынады. Себебі, епископтың пікірінше, осы мәселелер бойынша хат алмасу жүріп жатқан кезде туыстарының әсерінен байырғы тұрғындардың көпшілігі өз ойларын өзгертеді [10, ЛЛ. 2-3]. Ал өз кезегінде генерал-губернатор осыған байланысты өзінің ведомстволық бағынысты мекемелерге осы мәселені зерделеуді және өз ұсыныстарын беруді тапсырады.

Бұл мәселе жан-жақты қаралу барысында көптеген шоқындыру рәсімінен өткен қазақтардың отарлық саяси-әкімшілік тұрақсыздығына байланысты "көзден таса" екендігі анықталды. Сондықтан бұл кезде православиялық дінді қабылдаған жергілікті халық өкілдерін іздеу процесі күрделене түсті [10, ЛЛ.4-7]. Жергілікті отаршылдық әкімшіліктің, атап айтқанда Орынбор облыстық басқармасының көптеген өкілдері генерал-губернаторға мүмкіндігінше шоқындыру рәсімінен өткен қазақтарды іздеу міндеттерінен оларды босатуды сұрайды [10, ЛЛ.4-7].

Нәтижесінде, Орынбор және Самара генерал-губернаторының 1861 жылғы 6 қазандағы бұйрығына сәйкес, Орынбор облыстық басқармасы 1861 жылы 20 қазанда христиан дініне дайын "шетелдіктерді" бірден "олардың қалауы бойынша" алдын-ала келісусіз қабылдау туралы бұйрық шығарады [10, ЛЛ.13-15]. Бұл ретте, көрсетілген хат-хабарларда 1834 жылғы қаралып отырған мәселе бойынша Орынбор шекара комиссиясының жоғарыда аталған нұсқамасы айтылмағаны назар аудартады. Бұдан

қазақтарды шоқындыру рәсімінен өткізу мәселесі бойынша ұзақ уақыт бойы дәйекті әкімшілік–құқықтық мирасқорлық реттеу болмаған деп болжауға болады.

Сондықтанда, жоғарыда көрсетілген шоқындыру бағытындағы олқылықтарды ескере отырып және отарлық саясаттың кеңейе түсуіне байланысты, уақыт өте келе қазақ қоғамындағы православиелік миссионерлік және орыстандыру саясаты жалғасын тауып, кеңейтіле түседі. Сонымен қатар, бұл саясатқа жүйелілік беруге және оған белгілі бір әдістемелік негіздер келтіруге күш салынады. Бұл ретте Н.И.Ильминский жүйесін атап өтуге болады. Сол себепті кейіннен қазақ қоғамындағы православиелік миссионерлік және орыстандыру саясатында жаңа әрекеттер орын алып, оның кеңейуіне қарасты талпыныстар жасалады.

Ильминский білім беру мен христиандықтың ажырамас байланысын, діни әдебиетті жергілікті халық тілдеріне аударуды, осы тілдердегі діни әдебиеттерді таратуды, жергілікті балаларды орыс тіліне үйретуді және олардың рухани өмірін ұйымдастыруды біртіндеп православиелік жолға аударуды жақтады. Осы мақсатта жергілікті халықтардың өкілдерінен мұғалімдер мен діни қызметкерлерді даярлау қарастырылды. 1870 жылы "Ильминский жүйесі" үкіметтің Ресейде тұратын «бөгде» халықтарды оқыту шаралары туралы ережелерімен ресми түрде танылды және кең тәжірибеге енгізуге ұсынылды. Сонымен қатар, 70-ші жылдары жергілікті халықтар үшін үш жылдық мектептер құрыла бастады, онда негізгі пәндер орыс тілі мен арифметика болды, сонымен қатар тарих, география және табиғаттану туралы алғашқы мәліметтер берілді.

Ондағы басты орын миссионерлік мектептердегі өзге ұлт өкілдеріне православиялық діни тәрбие беруге бағытталды. Бұл жағдайда негізінен мектепте оқушылардың орыс тілін меңгергенге дейін ана тілін алғашқы оқыту болып саналғанмен, содан кейін оқыту орыс тіліне аударылуы керек екендігі белгіленген болатын. Сонымен бірге, оқытудың мақсаты-жергілікті халықтар арасында православие мен православие идеологиясын ана тілін "шіркеу қызметінің құралы" ретінде қолдану арқылы тарату болды. Жүйенің негізі 1870 жылғы 26 наурыздағы "Ресейде тұратын шетелдіктерді тәрбиелеу шаралары туралы" ережелер болды, содан кейін бұл жүйе Ресейдің шығысындағы империяға қосылған аумақтағы халықтарды ағартуда жалпы мемлекеттік сипатқа ие болды [11, б.149].

Осы тұрғыда айтуға болатыны – ол аталған саясаттың негізгі мақсаты шет аймақтағы халықтарды ағарту емес, оларды христиандандыру мен орыстандырудың болғаны, ал білім жүйесі соның құралы ретінде пайдаланылуы. Ал бұл мекемелердегі оқытудың түпкі мақсаты, жүйе авторының ойынша, "шетелдіктердің" көзқарастарына ықпал ету және "оларды орыс халқымен сенім мен тіл бойынша біріктіру" болуы керек еді [12, б.12]. Ол өзінің негізгі әдіснамалық идеясын – "әр халықты өз тілінде сенімге әкелу" деп білді, сонымен бірге, оның пікірінше, бұл «білім берудің жалғыз мүмкін құралы» және түпкілікті нәтижеде өзге ұлт өкілдерін православиялық мәдениетке әкелудің негізгі жолы болуы, көптеген өзге халықты орыстандыруға кедергі болатын мұсылмандықпен күресудің жалғыз құралы" деп саналды [13, б.62].

Осы тұрғыда аударылған және 1862 жылы орыс әріптерімен татар тілінде басылған алғашқы кітап шоқындыру рәсімінен өткен татарларға арналған христиан дінін және дұға мазмұнының мақалалары жазылған жұмыс болды. Ильминский мұсылман терминологиясы мен араб жазбаша графикасын сақтай отырып, жергілікті халықтар тіліне аударылған кітаптар "мүлдем түсініксіз және пайдасыз" деп сендірді. Ол орыс графикасы негізінде Ресей империясының шығысындағы халықтардың жазбаларын әзірлеуді және діни әдебиеттерді басып шығаруды (аудармасымен) ұйымдастыра бастады.

Қазақтар қолданатын араб графикасының жазбаларын жоғарыда көрсетілген әдістер арқылы ауыстыру оларды біртіндеп орыстандырудың алғышарттарының бірі болуы керек еді. Бұл тұрғыда, мысалы, Семей облысының генерал-губернаторы Батыс Сібір басшылығына өзінің құпия жолдауының бірінде: "...қырғыздарға үкіметтік орындардың өкімдерін қырғыз тілінде жариялауға тура келетін барлық жағдайларда орыс алфавиті қолданылады. Қырғыз сөзін дәл осы әліпбимен баяндауға оқыту 4 мамырдағы № 26 жоғары мәртебелі ұсынысыңыздың негізінде қырғыз интернаттарында енгізіледі. Даладағы орыс алфавиті араб тілінен басым болатын уақыт болады " деп көрсетуі көп нәрсені аңғартады [14, б. 25].

Дегенмен, түркі тілдес халықтардың жазуын орыс алфавитіне аудару туралы ереже кейінірек II-ші Николайдың тікелей қатысуымен 1906 жылы 31 наурызда қабылданады. Алайда, империядағы қоғамдық-саяси жағдайға байланысты, сол кезде билік бұл ереженің барлық тармақтарын бірден жүзеге асыруға тәуекел етпеді. Белгіленген халықтарды орыс графикасына біртіндеп үйрету үшін алдымен оны негізінен ресми құжаттар мен мектеп оқулықтарында қолдану туралы шешім қабылданды [14, 27-28 бб.].

Ильминский өзінің негізгі "миссионерлік-ағартушылық" мақсатын былай деп тұжырымдады: "менің снарядтарым – өзге кітаптар, өзге ғибадат, діни қызметкер бастаған шіркеудің өзге приходы" [15, 32-бет]. Бұл ретте мектептің сауаттылықты таратуға байланысты орын ретіндегі негізгі қызметі артта қалды. "Біздің мақсатымыз, - деп жазды Ильминский, - барлығын біздің мектепке сауаттылық пен цифири оқу орны ретінде ғана емес, шын мәнінде миссионерлік, христиан-ағарту мекемесі ретінде қарауға көндіру "[15, 22-бет].

Н. И. Ильминскийдің жүйесін толықтырушы және жалғастырушы ретінде Н.П. Остроумовты атап кетуге болады. Ол православиелік ілімінің көмегімен "шетелдіктерді" ағартудың келесі жақтаушысы болады. Ол жергілікті халықтың өмірінің рухани жағын және мұнда "христиандық принциптерді" енгізу мүмкіндігін зерттеу үшін өз бағдарламасын жасады. Бұл бағдарламаның түпкі мақсаттары оның келесі тұжырымдамасынан айқын көрінеді: "біздің отанымыздың шетелдіктерге қатысты орыс мемлекеттік міндеттері мен ұмтылыстары - қырғыздың орыстармен бір саяси-мемлекеттік организм ретінде бірігуіне ықпал ету" [14, 19-бет]. Кейбір маңызды емес айырмашылықтарға қарамастан аталған тұлғалардың құрастырған жүйелері көбіне ұштасып жатты – ол білім және ағарту ісі арқылы жергілікті халықтарды орыс және православиялық рухани-мәдени ортасына тартып енгізу.

Бірақ, алдын ала айтып кетуге болатыны, бұл "тазартылған" жүйе православиелік миссионерлік үшін күтілетін нәтиже бермегендігі. Себебі бұл жүйенің айқын орыстандыру бағыты алға тартылып отырды. Сондықтан да оны жүзеге асыру барысында оның жақтаушыларына қарағанда қарсыластары көп еді. Сол себепті, аталған жүйенің орыстандыру бағытына байланысты қаралып отырған мектептерді ағартушы И.Гаспринский өз уақытында «өлі туылған мекемелер» деп атап кеткен болатын [16, С. 47].

Дегенмен, әділеттілік үшін аталған әрекеттердің пайдалы жақтары да болғанын атап өткен жөн. Қалай болғанда да бұл білім алу жолы болды. Осы бағыттағы аударма қызметі белгілі бір ағартушылық бағытқа ие болды, өйткені діни тұрғыдағы құралдармен қатар, аз болса да, зайырлы әдебиеттер де аударылды. Сондай-ақ, олардың арасында православиелік сенімді тарату үшін "шетелдіктердің" ана тілдерін қолдану жанама оң әсерін тигізді. Оның басшыларының негізгі мақсаттарына қарамастан, ол осы тілдердің дамуын ынталандырды, оларды жаңа лексикамен байытты және жергілікті халықтың жалпы сауаттылығының өсуіне ықпал етті. Қойылған мақсаттарға қарамастан, "Ильминский жүйесі" өзге халықтар арасында орыс тілі мен зайырлы ағартушылықтың

таралуына объективті ықпал етті. Бұл жүйенің тағы бір оң жағы «шетелдіктерді» ана тілі негізінде оқыту болды.

Сонымен қатар, белгіленген мектептерде оқығандар кейіннен миссионерлік функцияларды орындамады, өйткені олардың көбі өздерінің білімін жалғастыра отырып, болашағын зайырлы қызметке арнады [13, б.68]. Сонымен қатар, олардың ішінде кейіні өздерін орыс самодержавиясына қарсы революциялық қызметке арнағандар да болды, мысалы, Әліби Жангелдин.

Қорытынды. Қорыта келе, Ресей империясының өзінің құрамына еңгізген жерлерде жүргізген саясатының біраз бөлігі мәдени-рухани салаға қатысты болды. Осы саясатында ол мүмкіндігінше тілге, дінге және білімге қарасты әрекеттерді пайдалануға тырысты. Оның негізгі бағыт-бағдары отарлық саясаттың мақсаттарынан туындап отырды. Аталған саясаттың қомақты бөлігі орыс православиялық шіркеуінің миссионерлік қызметінен тұрды. Жалпы Ресейдің отарланған аймақтардағы әлеуметтік-мәдени саясаты ұзақ мерзімді міндеттерге бағытталған еді. Дегенмен де, орыс православиялық шіркеуінің миссионерлік саясаты одан күткен нәтиже бермеді. Мұндай жағдайдың басты себебіне келер болсақ – ол қарастырылып отырған кезеңде мұсылмандықтың қазақтардың рухани мәдениетіне айтарлықтай еніп үлгергендігінде еді. Ал отаршыл әкімшіліктің өкілдері қазақтарды әлсіз исламданған халық деп санап отырды, тіпті оларды "пұтқа табынушылар" деп те атады. Қазақтар арасындағы мұсылмандық қарастырылып отырған уақытта негізінен тұрмыстық ислам түрінде болғанымен, олардың өздерін және қоршаған әлемді түсінуі ислам құндылықтары арқылы жүзеге асып отырды. Сондықтан, қазақтар мұсылман әлемінің шетінде болғанына қарамастан сол тұста олар өздерін ислам әлемінің бөлігі ретінде сезініп отырды.

Отарлық саясаттың кеңейе түсуіне байланысты, уақыт өте келе қазақ қоғамындағы православиелік миссионерлік және орыстандыру саясаты жалғасын тауып, кеңейтілді. Сонымен қатар, бұл саясатқа жүйелілік беруге және оған белгілі бір әдістемелік негіздер келтіруге күш салынады. Бұл мақсатты жүзеге асыруға Н.И.Ильминскийдің жүйесі белгіленді. Сол себепті қазақ қоғамындағы православиелік миссионерлік және орыстандыру саясатында жаңа әрекеттер орын алып, оның кеңейуіне қарасты талпыныстар жасалды. Аталған саясаттың көздегені шет аймақтағы халықтарды ағарту емес, оларды христиандандыру мен орыстандыру болды, ал білім жүйесі соның құралы ретінде пайдаланылды. Ал бұл мекемелердегі оқытудың түпкі мақсаты, жүйе авторының ойынша, "шетелдіктердің" көзқарастарына ықпал ету және "оларды орыс халқымен сенім мен тіл бойынша біріктіру" еді.

Бірақ "Ильминский жүйесі" одан күткен нәтижелерді бере алмады. Оның себептеріне жоғарыда айтылғанды тағы да атап кетуімізге болады. Оған қоса, XX ғасырдың басына қарай Ресей империясында шет аймақтардағы халықтардың арасында қандай да болмасын білім жүйесін дамыту қауіпті деп санала бастады. Мұндай қауіп жөнінде кезінде Н.И.Ильминскийдің өзі ескерткен болатын. Орыс емес халықтарды ағартудың жақтасы бола тұрып ол, сонымен бірге, аталған халықтарды еуропалық ғылымның жетістіктерінен алшақ ұстау қажет екенін бірнеше рет атап өткен болатын. Ол олардың ұлттық сана-сезімінің өсуінен қорықты. Сондықтан ол медресені өзгеріссіз қалдыруды және жергілікті тұрғындарға арналған орыс мектептерінде оқытуды орыс тілінде (исламдық компонентсіз) жүргізуді ұсынды. Ильминский Орта Азия халықтарының өкілдерін гимназияларға мүлдем тартпау керек деп есептеді. Олар үшін қарапайым, бастауыш, орыс білім жүйесіне бағытталған оқу орындары қажет деп санады ол.

Жалпы жоғарыда талқыланған саясат ұзақ мерзімді қамтыған, жан-жақты ойластырылған, көптеген қаржы жұмсалған саясат болды. Соған қарамастан ол өзінен күтілген тиісті нәтижеге әкелген жоқ. Оның себептері жоғарыда аталды. Сонымен бірге, дегенмен, аталған әрекеттердің пайдалы жақтары да болды. Айтып отырғанымыз Ильминскийдің атқарған шараларына қатысты. Қалай болғанда да бұл білім алу жолы болды. Ал осы бағыттағы аударма қызметі белгілі бір ағартушылық бағытқа ие болды, өйткені діни тұрғыдағы құралдармен қатар, аз болса да, зайырлы әдебиеттер де аударылды. Сондай-ақ, олардың арасында православиелік сенімді тарату үшін "шетелдіктердің" ана тілдерін қолдану жанама оң әсерін тигізді. Оның басшыларының негізгі мақсаттарына қарамастан, ол осы тілдердің дамуын ынталандырды, оларды жаңа лексикамен байытты және жергілікті халықтың жалпы сауаттылығының өсуіне ықпал етті. Қойылған мақсаттарға қарамастан, "Ильминский жүйесі" өзге халықтар арасында орыс тілі мен зайырлы ағартушылықтың таралуына объективті ықпал етті. Бұл жүйенің тағы бір оң жағы «шетелдіктерді» ана тілі негізінде оқыту болды. Брақ бұл Ресей империясының шет аймақтардағы халықтарға қарасты жүргізген отарлау саясатының ішіндегі бір шағын құбылыс қана еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Султанғалиева, А.К. Ислам в Казахстане [Текст] / А.К. Султанғалиева // Восток. – 1994. – № 3. – С.72-80
- 2 ЦГА РУ, Ф.17, Оп.1, Д.4761
- 3 ЦГА РК, Ф.338, Оп.1, Д.7
- 4 ПСЗРИ-2, Т.11, Отд.1-е, № 8812.- Спб, 1837
- 5 Расова, Н.В. Миссионерская деятельность русской православной церкви на Алтае в XIX – нач. XX вв.: Автореферат кандидата исторических наук [Текст] / Н.В. Расова – Новосибирск, 2002. – 25 с.
- 6 Яковлев, В.А. Из церковной жизни Туркестана [Текст] / В.А.Яковлев – Верный: Типография Семиреченской области, 1902 28 с.
- 7 Чернавский, Н.М. Общий взгляд на историю Оренбургской епархии. [Текст] / Н.М. Чернавский – Оренбург: Типо-лит. Ф.Б. Сачкова, 1899.- 20 с.
- 8 ГАОО, Ф.175, Оп.2, Д.39
- 9 ЦГА РК, Ф.4, Оп.1, Д.2110
- 10 ЦГА РК, Ф.4, Оп.1, Д.3039
- 11 Краснов, Н.Г. Иван Яковлевич Яковлев: Жизнь. Деятельность. Педагогические идеи: Очерки. [Текст] / Н.Г. Краснов – Чебоксары: Чув. книж. изд., 1976. – 413 с.
- 12 Эфиров, А.Ф. Нерусские школы Поволжья, Приуралья и Сибири: Исторические очерки. [Текст] / А.Ф. Эфиров – М., 1947. – 115 с.
- 13 Кириллов, Р.С. Миссионерская деятельность русской православной церкви в Среднем Поволжье во второй половине XIX века [Текст] / Р.С. Кирилов // История христианизации народов Среднего Поволжья: критические суждения и оценка: межвуз. сбор. науч. труд. – Чебоксары: ЧГУ, 1988. – 123 с.
- 14 Мырзахметов, М. Қазақ қалай орыстандырылды. [Текст] / М. Мырзахметов – Алматы: Ата-мұра-Қазақстан, 1993. – 128 б.
- 15 Николай Иванович Ильминский и его система инородческого образования в Казанском крае [Текст] [Соч.] А. Рождествина – Казань: типо-лит. Ун-та, 1900. – 85 с.
- 16 Гаспринский Исмаил Бей. Россия и Восток [Текст] / Исмаил Бей Гаспринский – Казань: Тат. книж. изд-во, 1993. – 130 с.

REFERENCES

- 1 Sultangalieva A.K. Islam v Kazakhstane [Islam in Kazakhstan]. Vostok, (1994): № 3. 72-80 s – (In Rus)
- 2 TsGA RU, F.17, Op.1, D.4761
- 3 TsGA RK, F.338, Op.1, D.7
- 4 PSZRI-2, T.11, Otd.1-e, № 8812.- Spb, 1837
- 5 Rasova N.V. Missionerskaya deyatel'nost' russkoi pravoslavnoi tserkvi na Altae v XIX – nach. XX vv.: Avtoreferat kandidata istoricheskikh nauk [Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Altai in the XIX – beginning. XX century: Abstract of the Candidate of Historical Sciences] . Novosibirsk, (2002): 25 s. – (In Rus)
- 6 Yakovlev V.A. Iz tserkovnoi zhizni Turkestana [From the church life of Turkestan]. Vernyi: Tipografiya Semirechenskoi oblasti, (1902): 28 s. – (In Rus)
- 7 Chernavskii N.M. Obshchii vzglyad na istoriyu Orenburgskoi eparkhii. [A general look at the history of the Orenburg diocese.]. Orenburg: Tipo-lit. F.B. Sachkova, (1899): 20 s. – (In Rus)
- 8 GAOO, F.175, Op.2, D.39
- 9 TsGA RK, F.4, Op.1, D.2110
- 10 TsGA RK, F.4, Op.1, D.3039
- 11 Krasnov N.G. Ivan Yakovlevich Yakovlev: Zhizn'. Deyatel'nost'. Pedagogicheskie idei: Ocherki. [Ivan Yakovlevich Yakovlev: Life. Activity. Pedagogical ideas: Essays.]. Cheboksary: Chuv. knizh. izd., (1976): 413 s. – (In Rus)
- 12 Efirov A.F. Nerusskie shkoly Povolzh'ya, Priural'ya i Sibiri: Istoricheskie ocherki. [Non-Russian schools of the Volga region, the Urals and Siberia: Historical essays.]. M., (1947): 115 s. – (In Rus)
- 13 Kirillov R.S. Missionerskaya deyatel'nost' russkoi pravoslavnoi tserkvi v Srednem Povolzh'e vo vtoroi polovine XIX veka [Missionary activity of the Russian Orthodox Church in the Middle Volga region in the second half of the 19th century] / Cheboksary: ChGU, (1988): 123 s. – (In Rus)
- 14 Myrzakhmetov M. Kazakh kalai orystandyryldy. [How Kazakh was Russified]. Almaty: Atamura-kazakhstan, (1993): 128 b. – (In Kaz)
- 15 Nikolai Ivanovich Il'minskii i ego sistema inorodcheskogo obrazovaniya v Kazanskom krae [Nikolai Ivanovich Ilminsky and his system of foreign education in the Kazan region]. Kazan': tipo-lit. Un-ta, (1900): 85 s. – (In Rus)
- 16 Gasprinskii Ismail Bei. Rossiya i Vostok [Russia and the East]. Kazan': Tat. knizh. izd-vo, (1993): 130 s. – (In Rus)

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЦАРСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ В КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ В КАЗАХСТАНЕ РЕЛИГИИ, ЯЗЫКА И СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ (XIX – НАЧ. XX ВЕКА)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности использования царским правительством системы религии, языка и образования в колониальной политике, которую она проводима в Казахстане в XIX-начале XX вв. Показаны методы и приемы, использованные Российской империей в культурной и духовной сферах на территории казахских земель после их присоединения в свой состав. Определены основные цели и задачи данной политики и изложены ее последствия для местного общества. Выявляется, что, в целом, она была направлена на реализацию обширной задачи по русификации населения новых земель. В доказательной форме излагается, что основу осуществленных колониальной администрацией в этом направлении мер составляло миссионерство русской православной церкви. При этом раскрывается, что политика русификации царского правительства осуществлялась комплексно. Установлено, что на пути к достижению своих целей в культурно-духовной сфере на территории Казахстана в рассматриваемое время Российская империя одновременно использовала также сферу языка и

систему образования. В этом контексте меры, предпринятые царизмом, описаны через систему Н.И. Ильминского и программы Н.П. Остроумова. Рассмотрены особенности развития данной политики Российской администрации в казахских землях в разные периоды ее реализации. Вместе с тем, показано, что предпринятые царским правительством на протяжении длительного времени вышеуказанные меры не принесли должных результатов, а также раскрываются причины этого.

Ключевые слова. Царское правительство, Қазақстан, колониальная политика, религия, церковь, культура, язык, миссионерство, система образования.

FEATURES OF THE APPLICATION OF RELIGION, LANGUAGE AND EDUCATION SYSTEM BY THE TSARIST GOVERNMENT IN COLONIAL POLICY IN KAZAKHSTAN (XIX – BEGINNING XX CENTURY)

Abstract. The article examines the features of the tsarist government's use of the system of religion, language and education in the colonial policy, which it pursued in Kazakhstan in the XIX-early XX centuries. The methods and techniques used by the Russian Empire in the cultural and spiritual spheres on the territory of the Kazakh lands after their accession to its composition are shown. The main goals and objectives of this policy are defined and its consequences for local society are outlined. It is revealed that, in general, it was aimed at implementing the extensive task of Russification of the population of new lands. It is stated in an evidentiary form that the basis of the measures implemented by the colonial administration in this direction was the missionary work of the Russian Orthodox Church. At the same time, it is revealed that the policy of Russification of the tsarist government was carried out comprehensively. It is established that on the way to achieving its goals in the cultural and spiritual sphere on the territory of Kazakhstan at the time under review, the Russian Empire also simultaneously used the sphere of language and the education system. In this context, the measures taken by authoritarianism are described through the system of N.I. Ilminsky and the programs of N.P. Ostroumov. The features of the development of this policy of the Russian administration in the Kazakh lands in different periods of its implementation are considered. At the same time, it is shown that the above-mentioned measures taken by the tsarist government for a long time did not bring proper results, and the reasons for this are also revealed.

Key words. Tsarist government, Kazakhstan, colonial policy, religion, church, culture, language, missionary work, education system.

SRSTI 03.20

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420107>

Musina Shinzada*¹,

master of historical sciences, Baurzhan Momyshuly public secondary school №46,
Republic of Kazakhstan, 090006, Ural city, Zhana Orda microdistrict, house 30,
shyn111@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-1672-7326

Tasmagambetov Aset Sembaevich²,

doctor of historical sciences, professor, West Kazakhstan Innovation and Technology
University, Republic of Kazakhstan, 090006, Ural city, N. Nazarbayev Avenue, 208,
t.asset63@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0497-3822

Yernazarov Zhaskairat Tlekkabylovich²,

candidate of historical sciences, associate professor, West Kazakhstan Innovation and
Technology University, Republic of Kazakhstan, 090006,
Ural city, N. Nazarbayev Avenue, 208,
zhasern@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4660-2464

FEATURES OF ADAPTATION OF KANDAS SETTLED IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN (BASED ON MATERIALS FOR THE YEARS OF INDEPENDENCE)

Abstract. The article examines the settlement, social and cultural adaptation, as well as the contribution to the economic and cultural sphere of the region of ethnic Kazakhs who returned to their historical homeland during the years of independence.

In the article, based on state policy, work carried out within the framework of the Nurly Kosh program, changes in demographic development due to the migration process, political, ethnic and cultural ties of resettled Oralmen with the local population were studied taking into account their adaptation, social status and relations with the local population upon return to their homeland, written data were compared and analyzed data, ethnographic materials, interviews were conducted.

In the article, we described the history of the socio-demographic development of the population of Western Kazakhstan, the adaptation of repatriates, their living conditions, their contribution to the economic and cultural sphere of the region. It is noted that the trend of urbanization has increased in accordance with the pace of demographic development in Western Kazakhstan, and due to these immigrants, the number of urban-type settlements has increased. The process of migration, resettlement of the population and resettlement of other nationalities to their historical homeland, that is, a change in ethnodemographic trends, has affected the demographic situation of the people of Western Kazakhstan. The migration process has shaped the current face of the urban population by changing the face of the ethnic composition of the population.

Key words. Repatriates, respondent, deportation, immigration, irredenta, kandas, diaspora, Western Kazakhstan, adaptation, population migration.

Introduction. The article examines the location, social adaptation, and contribution to the economic and cultural sphere of the region of the people who returned to their historical homeland during the years of independence.

The article examines the demographic situation of the West Kazakhstan region during the

years of independence: numerical changes of the population, social aspects. On the basis of state policy, works carried out within the framework of the "Nurly Koch" program, changes in demographic development at the expense of the migration process, the political, ethnic, and cultural relations of the immigrated Oralmen with the local population are studied, considering their adaptation, social status, and relations with the local population upon their return to their homeland. new scientific researches, written data, ethnographic materials were compared and analyzed, interviews were conducted.

In the 20th century, the dark years go down in history: during famine, forced collectivization, massive political persecution, illegal requisitioning, millions of our Kazakh compatriots were forced to leave their homeland and go to far and wide foreign countries. After gaining independence in our country, a special policy was started to compensate for these historical gaps, studying the policy of returning Kazakhs who could not freely follow their language, religion, and culture abroad to their homeland is still relevant today. The reason I say this is that, no matter how many studies scientists have written on this topic, we decided to consider it as a problem that still needs to be differentiated and studied by specific regions of the country. The core of the research problems is to get acquainted with specific collections on the subject of "Oralman" in the West Kazakhstan region, determine their stages, draw conclusions, come to conclusions that will be thought-provoking in the future, determine the contributions of Oralmen to our region, and put on paper their adaptation to the socio-economic situation in the country. It is important for us not only to learn about the present day of liberation, but also to look into the past, to create a new topic in the science of history, and to contribute to the science of "Country Studies". In this regard, the history of Oralmen is one of the most important topics that cannot be excluded from the study of historical science, which requires a new approach since independence and becoming a sovereign country.

Basically, I believe that the topic of Oralman is one of the topics in the history of the Motherland that still needs to be fully researched and whose historical value has not been clearly determined. Because it is true that the emigration of Kazakhs from abroad to Kazakhstan is decreasing, why is there no significant influence on the growth of the Kazakh population - Demography? For example, because of the lack of a direct route to Kazakhstan? What other unresolved issues might there be? We believe that it is our duty as historians to search and find the answer to this question and put it on paper for the history of future generations. It is our duty to study the social situation of the Oralmen, who came to our country as the birthplace of my ancestors, the environment of their blood relatives, review the statistical data, study the actions taken in the implementation of the migration policy with evidence and pass it on to the next generation.

Research materials and methods. Documents and materials that are the basis for research can be divided into several data groups.

1. The documents collected in the archives of the city of Ural are of special importance in studying the demographic situation of the population of West Kazakhstan during the years of independence and showing the share of the Uralians in the population.

2. Materials from republican and local publications of statistical bodies. Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, Department of Statistics of the West Kazakhstan region, study the handbook "Main conclusions of population migration". It contains data on the migration of the population of the West Kazakhstan region registered in January-December 2003. Migration of the population of the West Kazakhstan region (within the regions), migration with the countries of the Commonwealth of Independent States, non-CIS countries, their nationalities, and age groups were studied.

Concepts from published historical works and studies related to the issue of migration of Oralmen, which affected the demographic situation of Kazakhstan during the years of

independence, were guided.

As a methodological basis of the research work, it is based on scientific principles such as objectivity, historicity, consistency, analysis, compilation, comparison. In order to record the role and problems of Oralman in the socio-economic and cultural life of Kazakhstan at the beginning of the 21st century, and their influence on the demographic situation, the currently established principles and assumptions in historical works were taken into account.

Results and their discussion. If we talk about the times when we can see the scenes of our blood brothers constantly coming to West Kazakhstan, since the years of independence, it is said that they came to all corners of the Republic of Kazakhstan in search of a comfortable natural climate and suitable infrastructural environment. Here, the peculiarities of the Uralman families' quick adaptation to the environment were not surprising. Many studies have been conducted about our brothers, who strictly preserve the Kazakh national identity, especially glorify traditions, and treat their mother tongue with special respect. Facilitate the citizenship procedure of our compatriots who emigrated from abroad, their arrival in the country with their family members, with a priest, creating conditions for them to adapt to their new living conditions, housing, allocating the necessary funds for transportation, payment of allowances differentiated and measured according to the areas of settlement and transportation services, and much more. and social support measures are implemented and will be implemented at all times.

Between 1991 and 2011, 860.4 thousand ethnic Kazakhs, i.e. 221.3 thousand families, returned to their historical homeland [1]. Most of it is made up of brothers from Uzbekistan, 60.5% of the total number. 12.4% came from China, 5.3% from Russia, 7.8% from Turkmenistan, 10.4% from Mongolia, and 4.0% from other countries.

As for the adaptation and social condition of the Kandadas to the region they migrated to, since the independence of our country, a new concept called "returnees" has entered into circulation in the field of migration. Since 2021, this concept has been replaced by the concept of "blood relatives". When our Kazakh compatriots, who began to settle in the country in the 90s of the last century, came to their historical homeland for the first time, according to Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Migration and Settlement of People", "Oralmans are those who permanently resided outside the borders of Kazakhstan (until December 16, 1991) and It was interpreted as stateless persons or foreigners who came to Kazakhstan for the purpose of permanent residence. They, like other immigrants, are required to register at their place of permanent or temporary residence. Conditions are being created for those who have obtained the status of Oralman to get a job, improve their qualifications and learn a new profession. Postponing conscription into the armed forces, allocating a quota in the amount determined by the Government of the Republic of Kazakhstan for admission to educational organizations that implement vocational training programs of post-secondary and higher education, technical and vocational training programs, and providing places in schools and pre-school organizations to those who need them; payment of pension in accordance with international agreements approved by the Republic of Kazakhstan; payment of special state benefits in accordance with the Law on payment of special state benefits; Exemption from consular fees for issuing a visa to visit the Republic of Kazakhstan; guaranteed amount of free medical care, provision of assistance in accordance with the Law "On State Named Social Assistance" is ensured. In addition, the following benefits are provided for the returnees included in the immigration quota: transfer of property across the border without customs fees; benefits such as payment of expenses incurred in the delivery of property to the place of permanent residence, payment of one-time allowances are provided. It has not yet been repealed. The measures issued by the government on the reception of Uralans, the implementation of measures related to their social and economic conditions, adaptation to the

Kazakhstani environment, and citizenship are being improved. One of these measures was approved at the Government meeting held on April 22, 2014. According to the statement of the Minister of Labor and Potential Protection at the Central Communications briefing, according to the current legislation, our Kandas who returned to our country had to wait 7 years to get citizenship, now citizenship will be implemented only in 1 year. This means that foreigners can get the citizenship of Kazakhstan after one year. At the same time, the returnees choose their own region of residence based on the issues considered for the purpose of adaptation and integration of our compatriots, employment. And in the regions where there is a lack of labor resources, an allowance is provided for moving and transporting goods, and a rented house for up to 5 years is provided. After 5 years, it is possible to privatize the remaining value. This was good news that gave our relatives from abroad a lot of opportunity to adapt. There are also relatives of ours who were unable to deal with their situation immediately, were in a bad state and returned. This message was a bold step that helped find a positive solution to the problems that made it difficult for our relatives to return, and gave a new impetus to the scattered ethnic movement.

On average, 833 thousand tenge will be allocated to each family of 5 people who have returned to their historical homeland. It includes a one-time allowance, funds for housing, road tolls and freight transportation expenses. Centers for temporary accommodation of Oralman (hereinafter referred to as centers) operate in the country.

In the western region, in the city of Aktau, the construction of the adaptation center began in 2008. Adaptation programs carried out in the centers provide advice on legal issues, teaching of the state language, Russian language at the request of the Oralman, professional training, retraining.

Access to education, medical services, and social security is ensured for all Uralians; they belong to one of the groups that are not neglected even in employment. More than 66% of working-age Oralman are employed in various fields of production; every fourth is engaged in agriculture. The Oralman Council was established under the regional akimats to provide assistance to the Oralman. They are engaged in researching and solving problems arising from the adaptation of the Oralman to a new life situation. As a unified information system of the social sphere, the database "Oralman" is being created and improved. This will enable immediate provision of social services to migrants. Every now and then, projects on solving the housing problem of ethnic immigrants are implemented. House construction was carried out on the basis of involving the people who came to the West Kazakhstan region in construction work and using local building materials to organize their group living. This is the construction of high-rise buildings.

Gabdirashit Karmenov, director of the migration department for the West Kazakhstan region, said that among our relatives from abroad, especially those from Russia want to concentrate in the region's center, those who want to settle in areas far from the city are married, and especially our relatives who have high hopes for employment will not find it too difficult to build a house. is in mass media. The head of the department reports that the Oralman have been given plots of land around the region and are being put on a special list. There are simplified opportunities for the use of individual social rights of the Uralans. For example, an Oralman citizen who has turned 18 years old is exempted from military service for up to three years until he adapts to the place of displacement. A special quota is allocated to them in higher educational institutions. In particular, the Zhangir Khan State Technical University allocates a quota for Oralman and sons and daughters of the Kazakh diaspora in Russia and our relatives from Mongolia every year. Adaptation centers are still working in the regional center, the center provides care until they settle down, and the employees of the regional justice department regularly come and acquaint our compatriots with the state laws of the historical Motherland.

The adaptation center is like a whole hotel complex. If a study hall, a business class, and a small sewing workshop were built inside it, it would be easy to adapt to the environment. What I am saying is that a similar adaptation center has been built in the neighboring Mangistau region, and our relatives are pleased with it.

A necessary condition for meeting the needs of Kazakhstan's economy is the shortage of qualified specialists in the local labor market, which implies the recruitment of foreign workers. In 2007, 58,800 foreign specialists from 104 countries were employed in Kazakh enterprises and organizations. The Government of the Republic of Kazakhstan establishes a quota for importing foreign labor to carry out labor activities in the territory of the republic, because the internal labor market is protected and monitored, and then the policy of replacing foreign specialists with local personnel was carried out. In 2008, a quota of 1.6 percent of the active population of the republic was set for attracting foreign workers to carry out labor activities. A new quota regulation was established, which was aimed at attracting more highly qualified specialists, and the conditions and procedures for allowing employers to attract foreign labor were issued. It was implemented from June 2008, where the evaluation of the qualifications of foreign employees was introduced using a point system, mainly based on education, work experience, demand for a profession (specialty) in the labor market.

Recently, the process of internal migration has been activated. Between 1991 and 2007, 4.7 mln. More than one person participated. According to the results of 2006-2007, except for Karaganda and Mangistau regions and the cities of Astana and Almaty, there was a negative balance of migration in all regions of the republic.

The number of internal migrants has recently kept the level of 300,000 people per year. Most of the migrants are rural residents. A number of serious problems remain in the regulation of the migration process. Despite the positive steps taken, the migration balance continues to decrease. The loss of skilled professionals, the loss of migration, is of particular concern here. For example, the balance of return migration of highly educated people in the last 3 years was 4.7 thousand people. Foreign investors do not sufficiently fulfill important conditions for professional training of local personnel and exchange of experience of foreign specialists. Dispersed migration of internal migrants creates social problems and complicates the coordination of the internal labor market. The territorial location of production forces is not taken into account, resettlement of immigrants in different regions is carried out, secondary migration is also taking place. Most of the Oralmans live in regions with a surplus of labor - South Kazakhstan, Mangistau, Almaty and Zhambyl regions, while the northern regions, on the contrary, feel a shortage of labor resources. The system of social support for Oralmans requires additional improvement and development. Migration of families included in the migration quota, the main part of social payments is directed to housing. The provision of housing does not meet today's requirements, and because of this, about half of the Oralman families do not have housing. It turned out that coordination of the actions of state administration bodies and their organization are not engaged in solving migration problems. According to the data of the local executive management, one third of the working-age immigrants are not employed. Among representatives of the Kazakh diaspora in foreign countries, the effectiveness of image and advocacy work is low. Oralmans also face difficulties in getting professional education and placement of children in pre-school institutions. All this has led to the development of this Migration Program [2].

The main reason for Kazakhs to come to Kazakhstan is to preserve their native language, historical homeland, culture, customs, and ensure a bright future for their children. It turns out that the immigrated Oralman faces some difficulties when using the Kazakh and Russian languages. As the Russian language is the language of communication, it creates obstacles for Oralmans to get used to the labor market and participate in the social and cultural life of

Kazakhstan. In our opinion, the Russian language should not be very important for an Oralman, documents must be filled out in the state language to obtain the status of an Oralman. As part of the Kazakh diaspora, many Oralmen have preserved the Kazakh language and customs well. Compared to Kazakhs from Uzbekistan, Karakalpaks speak the Kazakh language very fluently. Since the customs and traditions of the Kazakh people are well preserved in the southern regions of Kazakhstan, the socio-cultural adaptation of the Oralmen is easier. The cultural adaptation of the Uralmen living in the western regions, especially in the Mangistau and Atyrau regions, is more effective, because the Cossack traditions and customs are well preserved. In Western Kazakhstan and Aktobe regions, the Russian language is often used and the Russian culture prevails, so it takes a long time for the Uralmen to adapt to the local conditions. The reason for this is that the Kazakhs in Kazakhstan have adapted to the influence of various changes during the transition to the market economy during the Soviet era, while the returnees have preserved the Kazakh mentality, culture, traditions and principles of life. Kazakhs who immigrated from foreign countries are very close to religion. Oralman's unique approach to religion is a factor contributing to cultural adaptation. This is especially evident in clothing and family relationships. Women always wear headscarves, they consider the clothes of local Kazakh women to be very vulgar, European-style, un-Muslim. There is also a difference in the daily life of the local population and the Oralman. Development of ethnic immigration, preservation of national culture and uniqueness of Kazakhs with the process of developing a national outlook strengthens the internal stability of the state and the unity of peoples.

On the eve of the years of independence, the public fund of science and education in our region is carrying out educational activities and carrying out a number of activities, one of which is publishing its research on the pages of newspapers and magazines on the solution of demographic problems of the population and migration relations between the countryside and the city. Zashagan village Zhaksy village, Sarytau, Arman, Panzun, Kendala, PDP No. 8-9 sub-districts, Baiterek district, Peremetnoe village (Zelenov district), Aksai city (Shanghai sub-district), Taskala village (Taskala district), Kyzyl tal village, Pugachev village When specialists of local administrative bodies conducted a social survey of the population of (Berli district), 1497 people, a total of 300 families participated. About half of the respondents were men and half were women. The age group of our relatives who participated in the survey is 18 to 50 years old (men - 24.9%, women - 20%), 7-18-year-old schoolchildren make up 25%. And people over 50 years old and older - 9.6 percent (men - 4%, women - 5.6%).

Most of the settlers settled in Zashagan village (PDP-4,5,6,7,9), PDP-4 (Sarytau). It is located between the Saratov-Ural and Ural-Atyrau highways. The new plot of land was practically uninhabited. At that time, only 15 houses were built here. Since the 2000s, the plot of land has only been developed, it has not yet been landscaped, 1-2 houses are occupied. and the rest were those who were building new houses. PDP-5 has been inhabited for 7 years. Expected beautiful houses, garage, farm buildings, gas and electric lines have been installed. The only thing people complain about is the lack of running water. He has been working in PDP-6 for about 7 years. Living conditions are much better. The well-being of the Turks is visible: satellite antennas, high-walled mansions that catch the eye from afar, commercial buildings, expensive cars of foreign brands. Even if there are water pipes, because there is no water pressure, it is not allowed to carry it to the house. PDP-7,8, where people started to settle 5-6 years ago, there are clearly divided areas of land, there are no streets, they are scattered. The advantage of many houses is very close (1-1.5 meters). depending on the sale. This situation is especially common among the Oralmen, who belong to the first group of construction, who immigrated from Uzbekistan. The houses are very different from the outside. The houses of internal migrants (local Kazakhs) and those who immigrated from Russia look stronger. The houses of the Oralmen who came from Uzbekistan (Karakalpakstan) are straw-roofed, 2-3

families live in one house, and there is a stove made of clay in the yard. It turns out that the quota allocated by the state for land acquisition is not enough, and they will have to buy half of the land of the Oralmen who came before them. They believe that they cannot get a job because they do not know the Russian language, and they are very angry about it. It became known that they could not grow a garden due to the lack of conditions for cultivating the land and the lack of water pipes. The main reason for the immediate migration of the Uralmen to their homeland is that during the interview, they fear that their children are becoming "Uzbekized". He did not hide the fact that there is a danger that our children may destroy their national identity due to assimilation, hoping for their native languages, religion, and ancestral traditions. People who are very close to each other live close to each other and it is a tradition to mingle like brains. Some families consist of 12-16 people and have a large priest.

8 families who immigrated from Uzbekistan live in the village of "Zhalyn" (formerly Torch) sub-farm belonging to the settlement "Dostyk" of the district "Bayterek" (former Zelenov district) of the West Kazakhstan region. The biggest of them is Roza Kurbanbayeva. She has one son and one daughter, and when she returned home, her children had finished and her son had gone to the nest, and her daughter had flown to the nest. When her husband Marat Koybagharuly was gathering to move to the ancestral home, it happened. Aunt Roza remembered her friend Marat as a fluent Kazakh speaker with real Kazakh blood in his chest. Roza Kurbanbaevna, who moved to Kazakhstan in 2007, came with her son Niyazshayev Tasbolat born in 1992 and daughter Niyazshaeva Aliya born in 1995. Aunt Roza's family lived in Ustirt village, Konyrat region, Republic of Uzbekistan. The village was a place of unbroken Kazakh cream, blood relatives who follow their ancestral traditions and say "I'm Kazakh". The Koybagharov family, who first set foot in Atameken, moved to West Kazakhstan, crossed the threshold of the migration office in Ural city, and when they were in charge of arranging their documents, "... Did a snake come out of your warm place?" It was obvious that he was upset when he heard the words. He also mentioned that he started renting a multi-storey apartment in the city of Urals. The documents were arranged and the status certificate of "Oralman" was received on June 22, 2007. This certificate is valid until the date of acquisition of citizenship of the Republic of Kazakhstan. He noted that it was extended until March 31, 2012. He said that with this certificate, which is called *vid na zhitelstva* (*vidna*) in his language, he has been extending it for 5 years. After that, it was noticed that he could not hide the fact that he faced difficulties in obtaining the citizenship, as he sighed loudly that he had received the citizenship of the Republic of Kazakhstan for at least 5 years.

He settled in the city of Urals and looked for a place to work, but after his brothers came from Uzbekistan, he followed his brothers from Uzbekistan and looked for a house in the village "Zhalyn" of the Baiterek district. He wanted to buy a house from a woman named Saltanat. He said that he was in the reception of the akim of the district center, Bryndin, because he did not have all the documents for the house. . Bryndin, an ethnic Russian, simple local district akim, immediately helped and prepared all the documents and expressed his gratitude. Since then, he has been living in the village of "Zhalyn" for almost 15 years. Although I have a small farm, I bought and destroyed the cattle at my children's birthday parties. Now we only raise poultry and are unemployed. His daughter is married in Taskala district, he has nieces and nephews, his son Tasbolat married a girl in 2017 from Kyrkykkyz, Karakalpakstan, and lives with his family on his own. After coming to Kazakhstan, he enrolled in a paid Railway College in Akgau, but could not finish his studies due to lack of funds. Aunt Roza's pain is to see that her son Tasbolat, who is now her support, has finished his studies and become a professional. Today, my generation is happy that they are growing up in Kazakhstan, the homeland of our ancestors. Comrade Marat's dream was to reach the homeland of his ancestors, to raise his descendants here, and he expressed his happiness that his dream was fulfilled.

An Oralman named Rakhmetova Karlygash, who lives in the village of "Orken", "Bayterek" district, West Kazakhstan region, is a mother of 5 children, a mother of many children, who came from Uzbekistan in 2008. The family that came to Kazakhstan with two children is a young family with 3 more children born in Atameken. He opened his own grocery store. After receiving citizenship in 2009, under the "Nurly Zhol" program, Karlygash submitted a sketch of a greenhouse to the competition held in the district center under the "Nurly Zhol" project, and expressed his willingness to start entrepreneurship. However, he was sad that he could not pass the competition because there were many competitors. According to this program, Oralman from China caught the eye with a special modern device for making herbal medicine, won 5 million and started his own business. In 2019, when the akim of West Kazakhstan region Kulginov Altay Seydiruly and representatives from the ministry got acquainted with the social situation of the people in our region, Karlygash oralman was accepted as a mother of many children and received social assistance. Karlygash was given a two-room house in Baiterek district in 2019. Now the elders are teaching their grandchildren in the Kasym Amanzholov school-gymnasium in the center of the district.

Kurbanbayeva Zuhra Khodzhanovna, a resident of Ural, West Kazakhstan region, came from Nukis, Karakalpakstan in 2008. In his family, his partner Marat Jhargasov, son Nurlan, daughters Aisulu and Saltanat. The family has been renting an apartment in Zashagan village in the city of Urals for about 4-5 years. When Zuhra Khodzhanovna came to the country, she sews clothes from her own home with her own sewing machine, sponsors the school where her children study, and supports her by sewing costumes for the New Year's tree party, and costumes with national motifs for the March holiday. Gradually, he begins to receive orders for sewing clothes from individuals. Thus, he opened his own tailoring shop in the "Mirlan" market in the center and became an individual entrepreneur. His wife Marat Jhargasov is engaged in the work of fast delivery of orders to the place of delivery, supporting his wife. Sons and daughters named Aisulu, Saltanat, Nurlan studied at A. Baytursynov General Secondary School No. 10 in Ural city. - helps his mother and starts working. Later he got married and has 2 nephews. And Nurlan and Saltanat have grown up, are students today and are preparing for their future professions. Today, the Jhargasov family lives in house No. 15, "Bekimov" street, Zashagan settlement, Ural city. The family of Jhargasovs today is a family that is diligent in its personal business and is an example of a moral life for its sons and daughters. Having made a special contribution to the country's economy with this profession, Zuhra Khodzhanovna's talent and skills are of great importance for the future of the nation.

Another of our relatives from Uzbekistan, Nadzhimova Alfiya Sadvakasovna, moved with her parents and family to the village of Zashagan, Ural, West Kazakhstan region, in 2007. Alfiya is married and raising two children in this region. Alfiya Sadvakasovna works as a cook in the canteen of general secondary school No. 10 named after A. Baitursynov. After that, he was appointed to the position of the deputy director for economic affairs in the same school, while working, he studied the profession of social teacher. Today, Alfiya Sadvakasovna works as a social pedagogue of an educational organization that has its own contribution in the field of education and enlightenment. He is a teacher who works with low-income families with many children and is recognized as a respected professional in the society.

Dear teacher Žibek Sapashovyna, who has made a name for herself in the field of science and education, has her own status, and is making her contribution to the education of future generations. He immigrated from the Kyrgyz Republic to the city of Urals in 2003-2004. Today, Zhibek Sapashevna's students study and master various specialties and work all over Kazakhstan. In 1985, Zhibek Sapashevna studied and studied at Tambov University of the Russian Federation as a teacher of Russian language and literature. Currently, he is working as a teacher of Russian language and literature in general secondary school No. 30 named after H.

Dospanova. Today, she is known as an honorable mother and beloved grandmother, who sent her son to the nest and her daughter to death.

Amantai Baimaganbetov, one of the Oralman brothers who longed for the smoke of his native land and returned to the country and embraced the black earth, who moved from Konyrat district of Karakalpak Autonomous Republic of Uzbekistan three years ago, said during the interview that he does not hate anyone or anything, like a former resident of Akzhayik district. According to his story, there are still 1.5 million of our relatives in Uzbekistan. The parents of her husband Akilgek also grew up there. He worked for 23 years as an electromechanic at the Bukhara-Ural oil pipeline station in Uzbekistan. We didn't come because our life was difficult, we suffered, we were treated badly by the Uzbeks, we came with the idea that the descendants of our family, one son and two daughters, will grow up in their ancestral home, get an education in Kazakh, and go wherever they go without being hostile or shunned. What made you settle in Akzhayik district of Western Kazakhstan? To the question, his ancestors lived in a place called Kandyagash in Aktobe region. There, in 2001, Bakhtibai Batyr visited our great-great-great-great-great-grandfather, and his relatives gave him a feast. At that time, he thought that he would settle in the Akzhayik district of the Urals. Now he is working as a cable system specialist in the district branch of JSC "Kazakhtelecom". Daughter Akmaral is a student of the Faculty of Economics of BKATU, sons Almas and Amirkhan have good grades, one of them has knowledge of technology, the other is artistic, they have chosen their future professions according to their abilities.

Even now, the problem faced by the immigrated Oralman is the problem of housing. A few years ago, they did not have to worry about the need for a place to live, but now, according to the new law, they cannot buy a house from the budget. Each member of the family is given a one-time payment in the amount of 100 times the monthly calculation index, that is, 100,000 tenge is transferred to each person. Is it less? Is it a lot? If we say that there are 5 people in an Oralman's family on average, he gets 500 thousand tenge. Of course, it is impossible to get shelter in a distant village, let alone the city of Urals, for such money. Unemployment is the second biggest problem of Oralman, according to Arukhan Kurbanbaeva, a resident of "Arman" village, the most difficult thing is to ask for a job. Oralman, who moved from Erlikkala region of Karakalpakstan, could not find a job for a long time, once he got a job as a junior employee at the general secondary school No. 10 named after Akhmet Baytursynov in the Kazakh village. Later, due to health reasons, he was released and started opening the Western Kazakhstan regional branch of the Oralman under the republican "Asar" public association. Apa Arukhan herself graduated from an institute in Tashkent, her specialty is an economist. Her husband Perdebay Baimuratov is working, and he complains that it is difficult for him to get access to some leaders in the city due to unemployment, and even when he does, they do not speak Kazakh properly, he is arrogant and arrogant. Arukhan Kurbanbaeva's 2006 issue of the Ural region newspaper, Thursday, July 17, "I'm happy!" The article called was published. He settled in Almaty with his parents and two brothers, and decided to live in Ural with his family. Because I like the nature and weather of the Urals. While participating in the language training course opened by the public association "My House", he became a member of that association. It is said that his father Khujan Kurbanbayuly made three demands on us since we were children. One of them is to speak only the native language in the family, the second is to study and work and stay ahead, and the third is to return to the homeland, Kazakhstan. "I am happy..." says Aunt Arukhan. "The most important thing is that I am a citizen of my native country, it is happiness to walk on the soil of my native country," he concluded.

Oralman's next big challenge is admissions. Kadyrkhan Khanova, who immigrated from Uzbekistan, thought about the future and fate of her daughters Aisulu and Kunsulu, and turned her head towards the country, but it has been three years, and she regrets that she cannot go to

school. Her husband is a security guard at the "Nurjanar" brewery, and her daughters are unemployed and take care of an older man.

In the period from 2006 to 2015, in accordance with the Decree No. 1508 of December 21, 2004 of the First President N. A. Nazarbayev, a quota of 718 families was given annually. 400 repatriates from Uzbekistan, 300 from Russia, and 18 from other CIS countries have returned to these periods. 117,675,000 tenge have been allocated for transportation and documentation of travel expenses and personal property. They were allocated 366 million 100 thousand tenge for the purchase of housing. The types of social assistance provided by the law are as follows:

1) To the head of the family in the amount of 15 times the monthly calculation index - 15 thousand 450 tons.

2) 10 times the monthly calculation index for each family member - 10 thousand 300 t.

3) 51 thousand 500 t. per monthly calculation index multiplied by 50 to the Oralman family for transfer of personal property.

4) Payment of rent to each member of the Oralman family in the amount of 10 times the monthly calculation index - 10 thousand 300 tons.

5) 100,000 TL for each member of the Oralman family.

6) An application is submitted to local rural and urban administrations for land acquisition for housing construction and establishment of farms [3, 6-7 pp.]

Concluding my words, our compatriots, who are deeply attached to Atameken, will say that their lives have improved in the resettled territories of the West, and that the Kazakh people are a simple and generous people who embrace representatives of many nationalities and ethnic groups. It was evident from the stories and gestures told by several Oralman families that they are ready to become the foundation and brick of Kazakhstan, those who have come to cherish our language, follow traditions, raise cattle, plant crops so that our children can get a thorough education. Let there be unity in the land of my thick Kazakhs!

As for the contribution of our relatives to the socio-economic and cultural development of the West Kazakhstan region, there are our relatives who contribute to the development of our sovereign country, have the same goals, interests, and a common future. Did our relatives make a significant contribution to the strengthening of independence? "Kazakhs from abroad should come to the country not to take, but to give," is often said. It is true that "a country joins a country". During the years of independence, the share of Kazakhs in Kazakhstan was 42 percent. Although representatives of other nationalities who lived in Kazakhstan left for their historical homelands, the share of Kazakhs in today's population has reached 67 percent, which is the most important achievement in 30 years. 1 million Kazakhs who returned to the country have a significant share in this indicator. It is a bitter truth that when we say Oralman, we imagine a homeless social group with poor social status and poor living conditions. However, if we say that our fellow entrepreneurs who managed small private businesses and achieved success on their own, entrepreneurs who built large entrepreneurship centers and young people who got involved in work in the field of science and education are contributing to the beautification of our country today, it would be an understatement. For example, if we say that our brothers who came from abroad saved the settlements in the region of West Kazakhstan region, whose schools were closed and some social facilities were destroyed due to the decrease in the number of people, because of the small number of educated children, it is not wrong, because this is also true. Apart from that, we should know that it is the effect of the migration of our relatives that contributed to the improvement of our national language, the revival of our national tradition, the filling of the gaps in our national history, the increase in our number and quality among other ethnic groups living in our region.

If you ask local people who are "returnees", they will say "true patriots of their

motherland, people who left all their lives abroad for the sake of my country and land", while others will say "they want to improve their conditions or people who only expect help from the state". The conclusion that can be drawn from this is that we, in any case, do not think that we are from a foreign country, but that we are close to them as brothers, and that we live freely with the people of our homeland, among their nations, and live as one Kazakh, one country! Brother? Those who say "they are followers of the real culture and traditions of the Kazakh nation" are happy. In fact, they are Kazakhs who adhere to national identity in the Kazakh way. You wonder if the people making these comments are visionaries. It turns out that the family understands and follows traditions and customs up to their children, making it a tradition to conduct them every year. Especially our relatives from Uzbekistan are real masters of celebrating national traditions. In the ritual of name investigation, the bride who has just joined the family should not mention the names of the family members in the house, but name them and name them without confusing them. The tradition of jumping over the fire is that when a young bride enters the door, a ritual is performed to remove all bad things from her body, to protect her from the tongue and eyes, and to spread oil on her palm, to be infected like oil, and to be absorbed into this house. The tradition of bowing respectfully to the bride as a sign of respect for the food is observed when the bride greets, receives blessings from the elders, brings a plate, and receives a plate. After 40 years of marriage, with the tradition of "reviving the marriage", if the parents are still alive, they marry the daughter-in-law and the child. It turns out that the tradition of reviving the ceremony, betrothal, and giving gifts has been revived 40 years ago. It is probably from this that the "divine thousand-year-old" remains. During Eid al-Fitr, the younger ones show respect to the older ones and when they come to see each other, the older ones give gifts and show their respect. "The living will not be rich if the dead are not contented" means that the tradition of "lamenting" after the death of an elderly person is strictly followed.

In 2006, a delegation headed by the akim of the West Kazakhstan region, Nurgali Ashimov, visited the Samara region of Russia and met with the governor of the Samara region, Konstantin Titov. A memorandum aimed at strengthening the mutual economic cooperation of the two neighboring regions was adopted and agreements were signed for the development of relations in the field of science, technology and culture. During his one-day visit, the governor of the region visited the People's Friendship House in Samara, despite his busy schedule, and met with the local Kazakh diaspora. Samar Kazakhs, united in the national cultural autonomy, have a house called "Ak Zhol". The president of Autonomy Toktar Duysenbayev said on behalf of his relatives that he rarely remembers politics in Kazakhstan and that there is a lack of news from the outside world. Altynai Zhunisova, adviser to the President of Autonomy, said that another problem is that the literary language, which they tried to use in conversation, has been completely forgotten, and that Kazakh youth do not know their mother tongue. As a solution to these problems, the mayors of the two regions started preparing a series of cultural programs called "Our Neighbor", local TV channels were prepared and presented to viewers. At the same time, 25 children of Samara Kazakhs promised to host summer vacations in West Kazakhstan, to organize frequent visits of cultural groups to Samara. In order to alleviate the problems of our Russian compatriots, they offered satellite antenna, Kazakh karaoke and textbooks for learning the language to representatives of autonomy. The issue of creating comprehensive conditions for the education of children of diaspora representatives in educational institutions in the Urals has been resolved. The importance of the regional akim's visit was that in Samara there was a proposal to teach the Kazakh language, at least as an optional subject, in schools in villages densely populated by Kazakhs, and funds were allocated for the purchase of relevant textbooks. This is also the generosity of the Kazakhs, long live the brothers of the country who were willing to give not only the returned Kazakhs, but also foreign aid [4, 2 p.].

The common historical and cultural ties between the two adjacent countries, Kazakhstan and Russia, have been firmly established since ancient times, which was confirmed by the Kazakh political, social and cultural figures in the lives of Kurmangazy Sagyrbayuly in the Astrakhan region of Russia, and Alikhan Bukeikhanov, the chairman of the Alash-Orda government, the golden pillar of the first freedom of the independent Kazakh state in the Samara region. It is known that he fled. The census of 2010 shows the concentration of Kazakhs in three regions of Russia: Astrakhan, Saratov, and Volgograd regions. 149.8 thousand people in the Astrakhan region, 9120.5 thousand people in the Orynbork region, 53.1 thousand people in Saratov, 46.3 thousand people in Volgograd are considered to be indigenous people who have been living in Kazakhstan. In Kazakhstan, within the framework of the "Cultural Heritage" program, the veneration of monuments of material and spiritual culture: mausoleums, tombstones, objects of religious significance, holy places is gaining importance, and in the regions and districts of Russia where Kazakhs live, the Kazakh ethnic group does not ignore such a tradition. Most of the monuments are located in Orynbork and Astrakhan regions, and these regions are considered to be the region with the largest Kazakh community in the federation. There are cultural centers of Kazakhs in each oblast, and the Kazakh language is taught in secondary schools in regions with a large population of Kazakhs. The cultural center of the Kazakh people called Zoldastyk is located in the Astrakhan region. In the Volgograd region, Kazakhs are second in number after Russians. The public organization "Kazakhstan" established in this Volgograd region protects the civil, economic and cultural rights and freedoms of citizens of the Kazakh nation living in the region. "Kazakh yard" works as part of the "National Village" cultural complex in Orynbork region. There is a restaurant, guest houses, and a newspaper in Kazakh [5, 18-24 pp.]. In conclusion, the Kazakhs in Russia strive to preserve such a Kazakh identity and the main goal of opening public organizations is the active visit of sacred holy places, which means that they are interested in the history and culture of their nation. Since the years of independence, the mutual memorandum on further development of cultural cooperation in Kazakhstan and Russia has defined large-scale activities for the future. For example, anniversary celebrations dedicated to Abai, Zhambyl, Mukhtar Auezov, Kanysh Satpaev were held in Russia. The solemn anniversary events dedicated to the 100th anniversary of the birth of M. Auezov were held.

A scientific conference on "Mukhtar Auezov and world literature" was held at the International Association of Writers' Unions of the CIS. A book exhibition and a literary and musical evening were organized in the Russian State Library and the All-Russian Library of Foreign Literature named after M. Rudomin. 2003 was declared the year of Kazakhstan in Russia and 2004 was declared the year of Russia in Kazakhstan. In 2005, seven border regions of Kazakhstan and 12 regions of the Russian Federation were included in order to actively develop cross-border cooperation between the two countries. In October 2006, the first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev and the President of the Russian Federation V.V. Putin participated in the work of the third forum of the border regions of Kazakhstan and Russia, and a new museum was opened within the framework of the program of cultural events within the framework of the Year of Pushkin in Kazakhstan [5, pp. 33-36].

Oralman brothers have many different household and professional skills. Among those who emigrated from Uzbekistan, there are many teachers and hydraulic technicians. Among those who came from Russia, the share of agricultural specialists prevails. Most of them graduated from WKATU under Zhamgir Khan. There are few highly educated specialists, that's why it is difficult to get a job. Among the Kandadas, there are not a few people who do not go to their motherland empty-handed, but start their own business, build their houses, and tend their gardens. Some of our brothers from Uzbekistan raised thousands of cattle. The way is always open for the people who have left their homeland and are now coming to their senses

and settling down in their homeland. We know that they came to give to my country, not to take from it.

Murat Ashirmetov is a resident of Asan village, Bayterek district, who came from Uzbekistan 12 years ago. He has three children, a wife, and a large businessman. He keeps a greenhouse and grows sunflowers. He has 4 hectares of rented land. We hope for a bright future for the generation of entrepreneurs who are planning to buy land for rent, and we look to the future with confidence.

Eltai Kameleshev, who emigrated from neighboring Russia and currently lives in Taskala district, in 2012, a member of the "Kokshat" credit company, as a participant in the "Employment-2020 road map" program, took a loan of 2 million 166 thousand tenge, bought 17 cattle and sheep, rounded up his country's farm. a citizen who has been contributing to the economy.

Our compatriots from China and Mongolia are farmers, skilled in trade, bringing the qualities they have absorbed from the neighboring nations. We say so because they are the ones who try to make a living by honest work and earn their living instead of handing out their hands to others. People from Mongolia are very comfortable and willing to breed livestock, process its products, for example, leather processing, kummy-shubat extraction. Our brother from the Uzbek country named Nuradil Aldarov graduated from the agricultural technical school in Uralsk, engaged in crop and livestock farming in Baiterek district, and founded the "Olja" farm. Recently, he took over the "Novnkii" transport station and opened his own business. He supported his family of seven unemployed people with regular work and made his business successful. A citizen named Sanzharbek Saginov moved from Uzbekistan to Taskala district and established a private business partnership "Zerger and T" with 6 founders within the framework of "Employment-2020 road map". Each member of the partnership received a loan of 18 million tenge from 3 million tenge. A credit company called "Ramazan" was established and a plastic window manufacturing shop was opened. Today, the workshop makes 700 windows, 50 doors, 15 iron doors and serves the people.

Our common wealth is the national identity and spiritual treasure of our blood relatives scattered all over the world. Boranbai Baizhigit is a Kazakh native from Makushin district of Korgan region in Russia. The appearance and behavior reveal the Kazakh identity. Their grandfathers, Toktar and Bizhigit, raised four crops, built a mosque, opened a madrasa, and taught children the verses of the Koran. During the time of Nauvet, middle-class people were included in the ranks of the rich, they moved from the Kyzylzhar region and settled in Russia. Those grandfathers of Boranbai Bizhigitov cherished the great concepts of "country" and "Kazakh" and entrusted their children with a horse stake to return to their homeland. Currently, in addition to him, 5 brothers have also returned to this Motherland. His children and grandchildren are studying and being brought up in Atameken. He founded the "Shanyrak" center from Oralman families and was recognized as the creator of the "Ademi" ensemble. He also helped the publication of "Birlik" newspaper. Later, he created the public association "root" and contributed to the revival of our good traditions. Once he organized his Kazakh brothers and took them to a festival in the village of Makushin in Russia. Kairat Oralov, the chairman of the national-cultural autonomy of the Kazakhs of Korgan region, welcomed the cultural figures of the Kazakh people, who said that about 15 thousand of our brothers live in the region, and their ancestors left their homeland during the famine years. Organizers "Homeland!" held a culture festival in the large settlement of Obutkovskoye. At the festival, highly educated specialist Ruslan Zhusipov was introduced as the winner of the international song contest named after B. Okujva. It was Kairat Oralov who sponsored him. Kairatmyrza was also engaged in construction, farming, and collection of non-ferrous metals as a large businessman. Kairat Oralov, who is at the helm of Autonomy, participates in sponsoring and charity events. In the

city of Korgan, the football team of Kazakh students, and the youth wing of the Autonomous Region are under permanent patronage. Two-thirds of Kazakh children studying in schools were awarded gold medals. Not a single fact was recorded that he sent his parents to an old people's home and his children to an orphanage.

Aisulu Kaydarova from Russia and her friend Akylbek represent the said autonomy. Both work in the cultural center. They are our relatives who made about 200 Kazakh youth cultural figures and introduced them to art. His eldest son is getting higher education at Zhangir Khan WKATU.

One of our relatives from Turkmenistan, our student is Aboldy Kobylanova from West Kazakhstan. He began his speech by saying that no one chased us from that foreign country, and he remembered that Kazakh schools were also working there. However, our relatives say that they had to go a long way to bring a sense of nostalgia to their homeland. His parents now live in Taskala district, and he lives in the city of Urals. This year he chose physics. In the future, his dream is to become an information specialist, an IT specialist.

In conclusion, the returned relatives not only increase the number of the Kazakh population, but also increase its quality and contribute to the socio-economic development of the country. Those who come from foreign countries are hardworking and courageous, avoid bad habits, and devote themselves to traditional Islam. Let's attract those who come from abroad longing for their homeland without kicking back!

Conclusion. In the scientific research work, we described the history of socio-demographic development of the population of the Ural city of Western Kazakhstan, adaptation of our relatives to the local area, living conditions, contribution to the economic and cultural sphere of our region. It was pointed out that the urbanization trend has increased in accordance with the rate of demographic development of Western Kazakhstan, and the number of urban-type villages has increased due to these settlers. According to the data, the vast majority of urban-type settlements are found in Mangistau and Aktobe regions, followed by our city - the city of Urals. There are 9 cities and town-style villages. The process of migration, the settlement of the population and the migration of other nationalities to their historical homeland, that is, the change of ethno-demographic trends, affected the demographic situation of the people of Western Kazakhstan. The process of migration shaped the current face of the city's population. However, the appearance of the ethnic structure of the city's population has changed. This region is distinguished by the multi-ethnicity of the population.

Since the years of independence, Russians, Ukrainians, Germans and other nationalities have gone through the process of returning to their homelands. In the same way, our Kazakh brothers living abroad began to move to Kazakhstan. Kazakhstan is the only country in the entire CIS that has longed for the unity of the country among Turkic-speaking peoples and started gathering blood relatives to its historical homeland. Kazakhstan ranks 9th in terms of land area and 79th in terms of population. The state of the demographic number of our people is an acute problem that has not left the agenda of the state. When the strategic development program called "Kazakhstan-2030" was created and it was introduced to its host population, according to this state program, the population was set to reach 20 million in 2015, and 25 million in 2030. In order to achieve this goal, it should be the duty of every Kazakhstani to protect our fundamental country like a rock. The First President of the Kazakh ethnic group gave a proper assessment of the historical period in which we found our lost and made our brother whole, saying, "This is the great road where the Afghan country returned, lost, and reunited its brother." One of the main tasks of the program is to create conditions for the reception and adaptation of our Kazakh brothers living abroad, and it is planned to implement it through the national migration policy. That is, the program launched as a means of relocating the Kazakh diaspora living abroad to the historical homeland. The growth of the socio-

economic society of the country is connected with the return of the Kazakhs, who were left outside the borders of Kazakhstan, to our country. From the first years of independence, Kazakhstan followed the policy of repatriation of ethnic Kazakhs living in other countries. Politics was important with the establishment of historical justice and the maintenance of common national morals and ethics. The process of returning the Kandas to their historical homeland is a special basis for the preservation of Kazakh culture and the development of the Kazakh language.

Features of migration processes of our region include population density, migration, emigration, labor migration, internal migration flow, urbanization process, ecological and religious situation of the region, national composition of the population, regional labor market balance. Summing up my general work, the regulation of the migration process in the West Kazakhstan region is based on: ensuring the constitutional right to choose one's profession, freedom of work, one's own choice of place of residence, freedom to leave and change one's place or not to allow discrimination on other grounds.

Within thirty years, the political, economic and social situation of the country underwent a final change. When the Soviet Union collapsed, it caused mass migration of Germans and Slavs living in Kazakhstan. That's why we say that demography is one of the most complex and urgently needed problems in Kazakhstan. According to this issue, Kazakhstan has launched its migration policy. Thus, the freedom of sovereignty allowed the Kazakhs scattered around the world to return to their homeland. Kazakhs who have returned to their historical homeland are those who revived cultural and social values that were close to disappearing, brought back forgotten Kazakh traditions and saved them from demographic decline. From the beginning of the movement to the present day, 667,000 Oralman returned to their historical homeland. Today's social situation, lifestyle, livelihood, standard of living, problem of unemployment, education, housing, citizenship etc. issues are not criticized.

We believe that there is a reason to fully support the opinion of the head of state Kassym-Jomart Tokayev, who does not ignore the demographic processes in the independent country, that "the concept of "blood" suits the people who know their seven ancestors" [6, p. 60].

First of all, our compatriots who returned to their historical homeland need the right attitude of the people. We should accept them not as descendants of those who once left their homeland, but as our brothers who have not lost their Kazakh character in their essence and blood. Karakozys, who lost their way from their brothers and crossed the border, are working abroad in about forty countries of the world. Today, when it is clear that we need to increase the numerical percentage of our population in the country, it is important for us to return our relatives who are abroad [7, pp. 2-4]. The history of Oralman is demographic statistics! The history of Oralman is a never-ending genealogy, the history of the people! The history of Oralman is the history of the country, the history of the region with white pages! Therefore, it is up to the historians to write down the history of "Oralmans" and educate the future generation!

The scientific novelty is that the role of the Oralman brothers who came to the West Kazakhstan region, including the city of Ural, was compiled on the basis of a critical analysis of the included archive data and previously published works. Research innovations can be divided into:

- The government policy for the returnees who returned to their homeland is differentiated on the basis of documentary data;
- The role and place of bloodlines in the development of the country's culture in the region of Western Kazakhstan was determined and a scientific assessment was given;
- Difficulties encountered and achievements achieved in the process of socialization and adaptation to social life of the Oralmans who came to the region of West Kazakhstan were

determined;

- The significance and character, role and attitude of the active involvement of Oralman in public life were determined through the data of archive funds and published works.

In conclusion, in the research, the life of our relatives who came to the West Kazakhstan region during the years of independence, their contribution to the cultural sphere, interaction with the local people, and their activeness in the society were analyzed from today's historical point of view.

Studying the role of Oralman-Kandas who moved to the region of West Kazakhstan during the years of independence, on the basis of published materials known to our region, the following conclusions were made:

- Demographic process due to the Oralman who came to the Western region increased the number and qualitative system of Oralman in social and political life;

- Political decisions adopted by the Government of the Republic of Kazakhstan contributed to increasing the proportion of Oralman who came to the West Kazakhstan region.

- The role of our Oralman brothers in economic, socio-political public life is special, as an active member of the society, they have a great contribution to the growth and development of the country, Oralman have their own place in the welfare of the country as they create the quality of human resources.

LITERATURE

1 Зайончковская, Ж.А., Сдыков, М.Н. Россия-Казахстан: Фроньерские миграции. [Текст] / Ж.А. Зайончковская, М.Н. Сдыков. – Москва: Уральск, 2002. – 174 с.

2 Сдыков, М.Н. История населения Западного Казахстана (XVIII- нач. - XXI вв.) [Текст] / Сдыков, М.Н. – Алматы, 2004. – 408 с.

3 Құрбанбаева, А. Мен бақыттымын [Текст] / А.Құрбанбаева // Орал өңірі газеті – 2008 – №7 – 9 б.

4 Шәралиева, А. Ақжайықтың төрінде [Текст] / А. Шәралиева // Орал өңірі газеті – 2006 – № 5 – 4 б.

5 Герасименко, Т.И., Святоха, Н.Ю., Филимонова, И.Ю. Этнографический атлас Оренбургской области [Текст] / Т.И., Герасименко, Н.Ю., Святоха, И.Ю. Филимонова. – Казань: ПИК «Идеал-Пресс», 2017. – 80 с.

6 Президент: Жеті атасын білетін халыққа «қандас» деген ұғым жарасады [электронды ресурс] / <https://www.abai.kz/post/97768> (қаралған күні 06.05.2024)

7 Мусина, Ш. Тәуелсіз жылдарға қарасты Батыс Қазақстан халқының демографиялық өзгерісі: көші-қон есебінен халықтың көбеюі [Текст] / Ш.Мусина, // Ғылыми-әдістемелік «Ұстаз» журналы – 2022 – №1 (94) – 2-4 бб.

REFERENCES

1 Zaionchkovskaya, Zh.A., Sdykov, M.N. Rossiya-Kazakhstan: Front'erskie migratsii. [Russia-Kazakhstan: Frontier migrations.]. Moskva: Ural'sk, (2002): 174 s. – (In Rus)

2 Sdykov, M.N. Istoriya naseleniya Zapadnogo Kazakhstana (XVIII- nach. - XXI vv.) [The history of the population of Western Kazakhstan (XVIII- early XXI centuries)]. Almaty, (2004): 408 s. – (In Rus)

3 Kurbanbaeva, A. Men bakyttymyn. Oral oniri gazeti, (2008): №7. 9 b. – (In Kaz)

4 Sharalieva, A. Akzhaiyktyn torinde. Oral oniri gazeti, (2006): № 5. 4 b. – (In Kaz)

5 Gerasimenko, T.I., Svyatokha, N.Yu., Filimonova, I.Yu. Etnograficheskii atlas Orenburgskoi oblasti [Ethnographic atlas of the Orenburg region]. Kazan': PIK «Ideal-Press», (2017): 80 s. – (In Rus)

6 Prezident: Zheti atasyn biletin khalykka «kandas» degen ugym zharasady [President:

the concept of "kandas" suits people who know seven grandfathers]. <https://www.abai.kz/post/97768> (karalghan kuni 06.05.2024) – (In Kaz)

7 Musina, Sh. Tauelsiz zhyldarga karasty Batys Kazakhstan khalkynyn demografiyalyk ozgerisi: koshi-kon esebinen khalyktyn kobeyui [Demographic change in the population of West Kazakhstan during the Independent years: population growth due to migration]. Gylymi-adistemelik «Ustaz» zhurnaly, (2022): №1 (94). 2-4 bb. – (In Kaz)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨңІРІНЕ ҚОНЫСТАНҒАН ҚАНДАСТАРДЫҢ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРҒА ҚАРАСТЫ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада Тәуелсіздік жылдары тарихи Отанына оралған қандастардың Батыс Қазақстан аймағы бойынша орналасуы, әлеуметтік бейімделуі, өлкенің экономикалық-мәдени саласына қосқан үлесі зерттеледі.

Мақалада мемлекеттік саясат, «Нұрлы көш» бағдарламасы аясында жүргізілген жұмыстар, көші-қон үдерісі есебінен демографиялық дамудағы өзгерістер негізінде көшіп келген оралмандардың жергілікті халықпен саяси, этникалық, мәдени байланысы зерттеледі, олардың атамекенге келгендегі бейімделуі, әлеуметтік жағдайы, жергілікті халықпен қарым-қатынасы қарастырыла отырып, жаңа ғылыми зерттеулер, жазба деректер, этнографиялық материалдар салыстырылып талданып, сұхбаттасу жүргізілді.

Мақалада Батыс Қазақстанның Орал қаласы халқының әлеуметтік-демографиялық даму тарихына, өңірімізге келген қандастарымыздың жергілікті жерге бейімделуі, тұрмыс-жағдайы, өлкеміздің экономикалық-мәдени саласына қосқан үлесін баяндадық. Батыс Қазақстанның демографиялық даму қарқынына қарай қалалану үрдісінің қуатының артқандығы, қала үлгісіндегі ауылдардың санының осы оралмандар есебінен артуы тілге тиек етілді. Көші-қон үрдісі халықтың қоныстануы мен басқа ұлттардың өз тарихи Отанына көшіп кетуі яғни этнодемографиялық үрдістердің өзгеруі Батыс Қазақстанның халқының демографиялық жағдайына әсерін тигізді. Көші-қон үрдісі қала халқының қазіргі бет-бейнесін қалыптастырды. Алайда, қала халқының этникалық құрылымының келбеті өзгерді. Бұл өлкеміздегі халық құрамының көп ұлттылығымен ерекшеленуде.

Кілт сөздер. Репатрианттар, респондент, депортация, иммиграция, ирридента, қандастар, диаспора, Батыс Қазақстан, бейімделу, халықтың көші-қоны.

ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ КАНДАСОВ, РАССЕЛЕННЫХ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ЗА ГОДА НЕЗАВИСИМОСТИ)

Аннотация. В статье исследуются расселение, социальная и культурная адаптация, а так же вклад в экономическую и культурную сферу региона этнических казахов, вернувшихся на историческую родину в годы независимости.

В статье на основе государственной политики, работ, проводимых в рамках программы «Нурлы Кош», изменения в демографическом развитии за счет миграционного процесса, политических, этнических и культурных связей переселившихся оралманов с местным населением изучались с учетом их адаптации, социального статуса и отношений с местным населением по возвращении на родину, сравнивались и анализировались письменные данные, этнографические материалы, проводились интервью.

В статье мы описали историю социально-демографического развития населения

Западного Казахстана, адаптацию репатриантов, условия их жизни, их вклад в экономическую и культурную сферу области. Отмечено, что тенденция урбанизации усилилась в соответствии с темпами демографического развития Западного Казахстана, а за счет этих переселенцев увеличилось количество поселков городского типа. Процесс миграции, расселения населения и переселения других национальностей на историческую родину, то есть смена этнодемографических тенденций, отразился на демографической ситуации народа Западного Казахстана. Процесс миграции сформировал нынешнее лицо городского населения изменив облик этнического состава населения.

Ключевые слова. Репатрианты, респондент, депортация, иммиграция, ирридента, қандасы, диаспора, Западный Казахстан, адаптация, миграции населения.

ФТАХА 05.31.19

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420108>

Мәден Асылбек Төреханұлы*¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000,

Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34,

assylbek_maden@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4498-8105

Ерғазы Анар¹,

7М01601-Тарих білім бағдарламасының 2-курс студенті, «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ., Ә.

Молдағұлова даңғылы, 34, maratkyzy.a00@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-1412-3601

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЛА ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ (1989-2021 ЖЖ.)

Аңдатпа. Кейінгі отыз жылда Қазақстан халқы үлкен этнодемографиялық өзгерістерге ұшырады. Басты демографиялық өзгерістердің бірі – халық құрылымының өзгеруі, яғни ауыл халқына қарағанда қала халқының үлесінің күрт өсуі. Бұл үрдіс қазіргі жаһандану жағдайындағы әлемдік демографиялық үрдістерге сәйкес келеді. Елімізде соңғы жылдары халқының саны қарқынды өсіп отырған өңірлер айқындалып келеді. Солардың бірі – Ақтөбе облысы. Облыс республикадағы урбанизация деңгейі жоғары өңірлердің бірі. Әсіресе, жаңа ғасырдан бастап облыс орталығы Ақтөбе қаласының халқының саны күрт өсті. Бұл урбанизация және облыс орталығының айналасына шоғырланған агломерация үдерістерінің әсерінен орын алып отыр. Мақаланың мақсаты осы үдерістердің нәтижесіндегі Ақтөбе облысының қала халқының этнодемографиялық дамуында орын алған өзгерістерді зерттеу, ондағы үрдістерді анықтау. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қала халқы санының динамикасы, жыныстық және ұлттық құрамы, жұмыспен қамтылу деңгейі, білім деңгейі талданып, экономиканың әр саласы бойынша еңбек етушілердің саны анықталды.

Мақаланы жазу барысында тарихилық, объективтілік принциптерді ұстандық. Қала халқының этнодемографиялық дамуын зерделеуде проблемалық-хронологиялық әдіс басшылыққа алынды. Сол сияқты мақаланы жазу барысында тарихи демографияға тән сипаттамалық әдіс, математикалық-статистикалық әдіс, салыстырмалы әдіс, талдау, жалпылау әдістері қолданылды. Олар арқылы қала халқы санының динамикасы, өсіп-өну деңгейі, халық құрамындағы ерлер мен әйелдердің үлесі, ұлттық құрамы, ондағы жекелеген этностардың үлес салмағы есептеліп, анықталды. Зерттеу нәтижесінде алынған қорытындылар маңызды, оларды тарихи демография пәнін оқытқанда, өлке тарихын зерттеуде пайдалануға болады.

Кілт сөздер. Этнодемография, қала халқы, урбанизация, көші-қон, халық санағы, ұлттық құрам.

Кіріспе. Қазақстан халқы біз қарастырып отырған кезеңде күрделі этнодемографиялық өзгерістерге ұшырады. Оған ықпал еткен негізгі фактор – көші-қон қозғалыстары болды. Мұндай демографиялық үдерістерден Ақтөбе облысының халқы да тыс қалмады. Көші-қон қозғалыстары өткен ғасырдың 70-ші жылдары басталып, кеңес одағының ыдырауымен қарқын алды. Нәтижесінде, өңірден, оның ішінде, қалалардан орыс тілді халықтар өздерінің тарихи отандарына қоныс аударды. Бұл көші-қон ағыны

2000-ші жылдардың басына дейін қарқындылығын сақтады. Облыстың қала халқы өңіраралық көші-қон үдерістеріне де тартылды. Бұл көші-қон ағынында шекаралас аумақ факторы басты рөл атқарды, яғни, өңірге Ақтөбе облысымен шекаралас облыстардан келушілер саны басым болды. Сондай-ақ, 90-шы жылдары және жаңа ғасырдың алғашқы онжылдығында «ауыл-қала» бағытындағы облысшілік көші-қон қарқынды жүрді. Осы көші-қон ағындары жоғарыда атап өткендей, өңірдегі қала халқының этнодемографиялық дамуына түбегейлі өзгерістер жасады. Қала халқының сандық және жыныстық құрамы, ұлттық және әлеуметтік құрылымы өзгерді. Осы мәселелерді зерттеу қажеттілігі мақала тақырыбының өзектілігін айғақтайды.

Ақтөбе облысы еліміздегі экономикасы тұрақты дамып отырған өңірлердің бірі. Өңірде қарқынды түрде халық саны өсіп келеді. Халық санының өсіп-өну көрсеткіштері бойынша өңірлер арасында алдыңғы қатарда. Ақтөбе облысы қазіргі таңда халықтың урбанизациялану үдерісі бойынша да Қарағанды облысынан кейін екінші орында тұр. Облыста облыс орталығы Ақтөбе қаласынан (облыстық бағыныста) басқа аудандық бағыныстағы 7 қала бар. Олар Қандыағаш, Хромтау, Шалқар, Алға, Ембі, Темір, Жем қалалары. Бұл қалалардың көпшілігі аудан орталығы қызметін атқарады. Хромтау ауданының орталығы Хромтау қаласы еліміздегі моноқалалар қатарына жатады. Облыстағы 12 ауданның ішінде қаласы көбі Мұғалжар ауданы. Ауданға аудан орталығы Қандыағаш қаласынан басқа Ембі және Жем қалалары қарайды. Аталмыш қалалардың тарихына үңілсек, олар тарихи фактор, көлік факторы және тау-кен өнеркәсібінің ашылуы факторының негізінде құрылып, өсіп шыққан. Олардың көпшілігі кеңестік кезеңде қала мәртебесін иеленді. Ал тәуелсіздік алған жылдары ондағы демографиялық жағдай үлкен өзгерістерге ұшырады.

Бұл мақаланың мақсаты Ақтөбе облысындағы қала халқының 1989-2021 жылдардағы этнодемографиялық даму тарихын зерттеу болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес қала халқының сандық, жыныстық, ұлттық құрамын, жұмыспен қамтылу деңгейін, экономикалық салалар бойынша еңбек етушілердің санын, білім деңгейін зерттеу міндеті қойылды.

Мақалаға арқау болып отырған мәселенің зерттелу деңгейіне келсек, Ақтөбе облысындағы қала халқының этнодемографиялық даму тарихы жекелей арнайы зерттелмеген. Бұл бағытта жалпы Батыс Қазақстан халқының тарихына қатысты зерттеулердің бар екендігін атап өткен жөн. Сондықтан жекелеген облыстардың тарихын, оның ішінде халқының демографиялық тарихын зерттеуді қолға алу маңызды. Жекелеген өңірлердің тарихынан бүкіл тұтас елдің тарихы жинақталып, қалыптасады. Аталмыш мақала халық санақтарының қорытындылары, ағымдағы статистикалық материалдар негізінде жазылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. 1989-2021 жылдардағы санақаралық кезеңде Ақтөбе облысындағы қала халқы екі есеге жуық өсті. Үстіміздегі жылдың 1-сәуіріндегі мәлімет бойынша облыстағы қала халқының саны 706 388 адамды құрап отыр, оның 341 416-сы ерлер, ал 364 972-сі әйелдер. Қала халқының үлесі облыстағы жалпы халықтың 75 %-іне тең [1]. Бұл көрсеткіш әлемнің дамыған елдеріндегі демографиялық үрдістерге толық сәйкес келеді. Жалпы, аталмыш санақаралық кезеңдегі облыстағы қала халқы санының динамикасын төмендегі кестеден (1 кесте) [2, б.35; 3, б.18; 4, б.55; 5, б.7] көруге болады.

1 кесте – Ақтөбе облысындағы қала халқы санының 1989-2021 жылдардағы динамикасы

	Халық санақтары			
	1989	1999	2009	2021
Барлық халық	396377	383674	461050	671589

Ерлер	187231	180853	216651	323999
Әйелдер	209146	202821	244399	347590

Кестеден көрінетіндей, санақаралық отыз жылда облыстағы қала халқының саны 275 212 адамға немесе 40,9 %-ке өскен. Дегенмен, 1999 жылғы санақ қорытындылары қала халқы санының біршама кемігендігін көрсетеді. Оның себептері Кеңес одағы ыдырағаннан кейін қалалардағы өзге этнос өкілдерінің өздерінің тарихи отандарына қоныс аударуы болды. Облыстағы өзге этнос өкілдері көбірек шоғырланған Ақтөбе, Хромтау, Қандыағаш, Алға қалаларынан орыстар, украиндар, немістер, еврейлер және басқалар қоныс аударды. Олардың орнына ішкі көші-қон есебінен қалаларға ауылдағы қазақтар ағылды. Бұл ішкі көші-қон 1990 жылдары бойы және жаңа ғасырдың алғашқы он жылдығы бойы қарқынды жүрді. Нәтижесінде 1999-2009 жылдар аралығында облыстағы қала халқының саны 16,7 %-ке артты. Бұл өсімнің негізінен көші-қон есебінен қалыптасқандығын атап өткен жөн. Дегенмен, 2004-2005 жылдардан бастап еліміздегі әлеуметтік-экономикалық ахуал дұрысталып, ол өз кезегінде демографиялық жағдайға оң әсер етті. Осы кезеңнен бастап қала халқының бала туу көрсеткіші де артып, табиғи өсім есебінен өсу орын алды.

Кесте мәліметтерінен қала халқының жыныстық құрамындағы айырмашылықтың санақаралық отыз жылда бірқалыпты деңгейде сақталғандығын да байқауға болады. Ерлер мен әйелдер санындағы айырмашылық 20 мың адамның үстінде. 2021 жылғы санақ қорытындысы бойынша қала халқында ерлерге қарағанда әйелдер саны 23591 адамға көп.

Жоғарыда атап өткендей, қарастырып отырған кезеңде өңірдегі қала халқы айтарлықтай этнодемографиялық өзгерістерге ұшырады. Сондықтан, облыстағы қала халқының этнодемографиялық дамуын зерттеуде осы қалалардағы халықтың өсіп-өнуіндегі қазіргі үрдістерді қарастыру маңызды. Алдымен осы қалалардағы халық санының динамикасын төмендегі кесте (2 кесте) [2, б.35-37; 6, б.85; 7, б.45-54; 8, б.63-70] арқылы зерделесек.

2 кесте – Ақтөбе облысындағы қалалар халқы санының 1989-2021 жылдардағы динамикасы

Қалалар атауы	Халық санақтары			
	1989	1999	2009	2021
Ақтөбе қаласы	252978	253088	391669	540493
Қандыағаш қаласы	26881	25553	29169	34898
Хромтау қаласы	24563	23882	24089	29579
Шалқар қаласы	27622	26329	26574	27833
Алға қаласы	17907	15372	19705	22446
Ембі қаласы	16141	13487	11212	12783
Темір қаласы	3222	2310	2678	2202
Жем қаласы	-	1142	1936	1355

Кестеден көрінетіндей, қалалардың ішінде облыс орталығы Ақтөбе қаласы халқының саны аталмыш санақаралық отыз жылда екі еседен артыққа өскен. Өсім 53,1 %-ті құрап отыр. 2009 жылға дейін ол негізінен көші-қон есебінен қамтамасыз етілсе, одан кейінгі жылдары халық саны табиғи өсім есебінен көбейді. Аудандық бағыныстағы қалалардың ішінен аталмыш кезеңде Қандыағаш, Хромтау және Алға қалаларының халқының біршама өскендігін байқауға болады. Бұл қалалардағы халықтың ұлттық құрамы да тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Аталмыш қалаларда кеңестік кезеңде тұрған өзге этнос өкілдері өткен ғасырдың 80-шы

жылдарының соңынан бастап өздерінің тарихи отандарына қоныс аударды. Олардың орнына сол аудандағы немесе облыстың Байғанин, Шалқар, Ырғыз, Әйтекеби сынды шалғай аудандарының ауыл халқы көшіп келді. Осылайша, аудандық бағыныстағы бұл қалалардың халқының құрамында жергілікті халық – қазақтардың үлесі артты.

Облыстағы аудандық бағыныстағы қалалардың ішінде Темір ауданына қарасты Темір қаласының және Мұғалжар ауданына қарасты Жем қаласының демографиялық жағдайы бұлыңғыр көрінеді. Оның себебі аталмыш қалаларда өндіріс орындары, инфрақұрылым жоқ, темір жол бармайды. Сондықтан екі қалада да 2009 жылдан кейін халық санының кемуі байқалады. Жалпы, бұл қалаларға қала мәртебесін берерде осындай жағдайлар ескерілмегенге ұқсайды. Қазіргі таңда осы екі қаланың халқы елді мекеннен қала мәртебесін алып, ауылдық елді мекенге айналдыруды талап етіп отыр. Ауылдық елді мекенге айналса тұрғындар тиісті жеңілдіктерге, айлық жалақыларына қосылатын үстеме ақыларына қол жеткізуге мүмкіндік алады.

Қарастырылып отырған санақаралық кезеңде облыстағы қала халқының ұлттық құрамы да айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Жоғарыда атап өткендей, Кеңес одағы ыдырап, қалыптасқан жаңа саяси жағдайларға байланысты қалалардағы өзге этнос өкілдері тарихи отандарына қоныс аударды. Дегенмен, бұл көші-қон үдерісінің ол оқиғаға дейін-ақ өткен ғасырдың 80-шы жылдарынан басталғандығын да атап өткен жөн. Нәтижесінде облыстағы қала халқының құрамында үлесі салыстырмалы түрде жоғары болып келген орыстар, украиндар және немістердің саны қысқарды.

Өңірдегі қала халқының ұлттық құрамына қатысты басқа де өзгерістерді төмендегі кестеде (3 кесте) [9, б.18; 10, б.41-42; 11, б.5-7] берілген мәліметтер бойынша айқындауға болады.

3 кесте – Ақтөбе облысы қала халқының ұлттық құрамы (1989-2009 жж. санақаралық кезең)

	Халық санақтары		
	1989	1999	2009
Барлығы	396377	383674	461050
қазақтар	159575	238597	347121
орыстар	139420	90921	81254
украиндар	46145	28096	13825
немістер	19360	5731	2701
татарлар	13334	9285	7323
белорустар	3236	1737	841
башқұрттар	2035	743	516
молдавандар	1966	1092	746
Басқа этностар	11306	7472	6723

Кестеде біз 1989, 1999 және 2009 жылдары өткен халық санақтарының ғана мәліметтерін жинақтап беріп отырмыз. Өйткені, 2021 жылғы халық санағының жекелеген облыстар бойынша қорытындылары әлі де жарияланбаған. Сонымен кестеге назар аударсақ, 1989-2009 жылдар аралығындағы санақаралық жиырма жыл ішінде титулды ұлт – қазақтардан басқа өзге этностардың саны тұрақты түрде қысқарып келгендігін көруге болады. Халық санының кемуі орыстарда – 58166 адамды немесе 41,7 %-ті, украиндарда – 32320 адамды немесе 70 %-ті, немістерде – 16659 адамды немесе 86 %-ті, татарларда – 6011 адамды немесе 45,1 %-ті, белорустарда – 2395 адамды немесе 74 %-ті, башқұрттарда – 1519 адамды немесе 74,6 %-ті, молдавандарда – 1220 адамды немесе 62 %-ті және басқа этностарда – 4583 адамды немесе 40,5 %-ті құрады. Аталмыш этностардың ішінде украиндар, немістер, башқұрттар және белорустар санының күрт

қысқарғандығын атап өткен жөн. Жоғарыда атап өткендей, мұндай жағдай бұл этнос өкілдерінің ғасырлар тоғысында өздерінің тарихи отандарына оралуына байланысты орын алды.

Қала халқындағы қазақтардың үлесіне келсек, олардың саны аталмыш кезеңде 187546 адамға немесе 117,5 %-ке өскен. Бұл өсім негізінен көші-қон есебінен қамтамасыз етілді, яғни 1990 жылдардың басынан ауылдағы қазақтар күн көрістің қамымен қалаларға ағылды. Ауыл қазақтары облыс орталығы Ақтөбе қаласына көптеп қоныс аударды, олар көшіп кеткен басқа этнос өкілдерінің орнын басты. Сөйтіп, қаладағы қазақтардың үлесі артты. «Ауыл-қала» бағытындағы көші-көн үдерісі қазірдің өзінде жалғасып жатыр, дегенмен оның қарқыны өте баяу.

Облыстағы қала халқының этнодемографиялық даму тарихын зерттегенде жекелеген қалалардағы халықтың ұлттық құрамын қарастыру маңызды. Қолда бар статистикалық материалдар негізінде тек Ақтөбе қаласының жекелеген этностар бойынша халық санын қарастыруға мүмкіндік бар. Сонымен 2023 жылдың басында Ақтөбе қаласында 464 598 титулды ұлт өкілі, яғни қазақтар тұрды. Бұл облыстағы жалпы қазақтардың 58,7 %-ін құрайды. Орыстардың саны 51123 адам, бұл облыстағы жалпы орыстардың санының 74,3 %-і. Украиндар – 19082 адам, бұл облыстағы осы этнос өкілдерінің 60,2 %-і. Татарлар – 7628 адам, бұл облыстағы барлық татарлардың 76 %-і. Немістер – 3911 адам, бұл облыстағы барлық немістердің 55,5 %-і. Белорустар – 1156 адам, олар облыстағы барлық осы этнос өкілдерінің 64,1 %-ін құрады. Молдавандар – 1053 адам, бұл облыстағы барлық осы этнос өкілдерінің 59,6 %-і. Кәрістер – 1371 адамды, немесе облыстағы барлық кәрістердің 86,3 %-ін құрады. Әзірбайжандар – 1212 адам, бұл облыстағы барлық әзірбайжандардың 79,2 %-ті. Өзбектер – 1085 адам, бұл облыстағы осы этнос өкілдерінің 73,6 %-ін құрайды. Ақтөбе қаласы халқының құрамындағы қалған этнос өкілдері мың адамға да жетпеді. Олардың жалпы саны 7715 адамды құрады [12]. Бұл облыс орталығындағы жалпы халықтың 1,3 %-не тең. Берілген мәліметтерден көрінетіндей, жалпы облыстағы өзге этнос өкілдерінің негізгі дені Ақтөбе қаласында шоғырланған. Өзге этнос өкілдері, атап айтқанда, орыстар, украиндар, немістер, белорустар Ақтөбе облысында дәстүрлі түрде Ресеймен шекаралас аймақтарда, яғни Алға, Қобда, Мәртөк, Қарғалы, Хромтау аудандарында өмір сүрді. Бұл жағдай кезіндегі Ресей империясының қоныстандыру саясатымен байланысты болды.

Халық санақтарының материалдары қала халқының әлеуметтік жағдайын, яғни олардың жұмыспен қамтылу деңгейін, көнкөріс көздерін, білім деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, 2009 жылғы халық санағының қорытындыларынан Ақтөбе облысындағы қала халқының жұмыспен қамтылу деңгейін, оның ішінде, экономиканың әртүрлі салалары бойынша жұмыспен қамтылғандарының санын көруге болады. Ол үшін төмендегі кестеге (4 кесте) [13, б.106-107] назар аударсақ.

4 кесте – Ақтөбе облысындағы қала халқының экономика салалары бойынша жұмыспен қамтылу деңгейі (2009 ж. санақ қорытындылары)

	Жұмыспен қамтылған халық, адам	соның ішінде			
		ерлер		әйелдер	
		адам	%	адам	%
Барлығы	190122	101223	53,2	88899	46,8
соның ішінде:					
ауыл шаруашылығы	4986	2875	57,7	2111	42,3
өнеркәсіп	34585	23802	68,8	10783	31,2
құрылыс	18445	15117	82,0	3328	18,0
білім беру, денсаулық сақтау	27273	5066	18,6	22207	81,4

көлік және байланыс	22251	16644	74,8	5607	25,2
қаржылық қызметі	9411	3461	36,8	5950	63,2
мемлекеттік басқару	11960	6692	56,0	5268	44,0
сауда	22783	6564	28,8	16219	71,2
коммуналдық қызметтерді көрсету	6883	3700	53,8	3183	46,2
басқа қызметтер	29056	15651	53,9	13405	46,1
басқа	2489	1651	66,3	838	33,7

Кестеден көрінетіндей, 2009 жылы облыстағы қала халқының саны 461050 адам болса, соның 190122-сі жұмыспен қамтылған. Бұл жалпы халықтың 41,2 %-ін құрайды. Дегенмен, бұл жерде жұмыспен қамтылғандардың халықтың еңбекке жарамды бөлігі екендігін ескеру қажет. Жұмыспен қамтылғандардың ішінде әйелдерге қарағанда ерлердің саны басым. Оны кейбір әйелдердің жұмыс жасамай, негізінен бала тәрбиесі және үй шаруасымен айналасуымен байланыстыруға болады.

Экономика салалары бойынша ерлер мен әйелдердің дәстүрлі түрде өздері еңбек ететін салалары бар. Кесте көрсететіндей, ерлердің үлесі өнеркәсіп, құрылыс, көлік және байланыс салаларында басым. Бұл жұмыстар негізінен адамның физикалық күшін талап етеді және сондықтан оларды негізінен ер адамдар атқарады. Ал әйелдердің үлесі білім беру, денсаулық сақтау және сауда салаларында басым болып отыр. Бұл дәстүрлі құбылыс. Өйткені, бұл жұмыстар ой еңбегі арқылы атқарылады, яғни адамның қатты бір физикалық күш салуын талап етпейді. Ал сауда саласын қазақ әйелдері тәуелсіздік алған жылдардан бастап игеріп, сол арқылы қиын кезеңде отбасыларын асырады. Экономиканың басқа салалары бойынша ерлер мен әйелдердің үлесінің біркелкі болғандығын көруге болады.

Қала халқының сандық және сапалық құрамын зерделегенде олардың білім деңгейін талдау да маңызды. Мұндай мәліметтер қаладағы тұрғынның әлеуметтік портретін жасауға мүмкіндік береді. Сонымен 2021 жылғы халық санағы бойынша облыстағы қала халқының білім деңгейі бойынша құрамы төмендегідей: жоғары оқу орнынан кейінгі білімі барларының саны – 4816, жоғары білімі барларының саны – 124 938, аяқталмаған жоғары білімі барларының саны – 7544, техникалық және кәсіптік білімі барларының саны - 35 211, орта кәсіптік (арнайы) білімі барларының саны – 94747, бастауыш кәсіптік білімі барларының саны – 13565, жалпы орта білімі барларының саны - 124 813, негізгі орта білімі барларының саны – 47 121 және бастауыш білімі барларының саны – 65987 адам болды [14, б.101-111]. Сонымен қала халқындағы барлық білімі барларды қосатын болсақ, ол 518 742 адам болып шығады. Бұл сол уақыттағы облыстағы жалпы қала халқының 77,2 %-ін құрайды. Қалғандары бастауыш білімді аяқтамаған және мектепке дейінгі балалар болып табылады.

Қорытынды. Сонымен жоғарыда келтірілген зерттеу нәтижелері мен қорытындылар аталмыш санақаралық кезеңде Ақтөбе облысының қала халқы айтарлықтай этнодемографиялық өзгерістерге ұшырағандығын көрсетеді. Біріншіден, қала халқы санының динамикасы қарқынды жүрді. Осы санақаралық кезеңде қала халқының саны екі есеге жуық өсті. Қала халқының саны 1999 жылы 1989 жылғымен салыстырғанда аз болды. 1989 жылғы көрсеткішке жаңа ғасырдың басында қол жеткізілді. 2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша өңірдегі қала халқының саны 1989 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 14 %-ке артық болды. Ал 2009-2021 жылғы санақаралық кезеңде қала халқы 31,3 %-ке өскен, яғни жаңа ғасырдың алғашқы онжылдығының ортасынан бастап қала халқының саны қарқынды өскен. Оған бірінші кезекте табиғи өсім ықпал етті. Екіншіден, жекелеген қалалар бойынша тек облыс орталығы Ақтөбе қаласының халқының саны ұлғайған. Ақтөбе қаласы халқының саны

1989 жылғы көрсеткішке 1999 жылы-ақ жеткен. Ол механикалық өсім есебінен қамтамасыз етілді. Одан кейінгі он жылда облыс орталығындағы халық саны 35,3 %-ке өссе, кейінгі он екі жылда тағы 27,5 %-ке көбейген. Бұл көрсеткіштің алдыңғы онжылдықтан аз болуы облыс орталығына ағылған көші-қон қарқынының бәсеңдеуіне байланысты. Осыған орай, 2009-2021 жылдардағы санақаралық кезеңде Ақтөбе қаласының халқы негізінен табиғи өсім есебінен өсіп-өнді деген қорытынды жасауға болады. Қалған аудандық бағыныстағы қалалар халқының санының динамикасында айтарлықтай өзгерістер жоқ. Тіпті аталмыш кезеңде Ембі, Темір және Жем қалаларындағы халық саны кеміп кеткен. Бұл жағдай ол қалалардағы әлеуметтік-экономикалық өмірдің тұрғындар үшін қолайсыз болуымен байланысты. Үшіншіден, қала халқының ұлттық құрамы айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Оның басты нәтижесі қазақтардың титулды ұлтқа айналып, халық құрамындағы үлесінің артуы болды. Қаладағы қазақтардың саны 1989 жылдан бері үш еседен артыққа өсті, халықтың құрамындағы үлесі 80 %-тен артты. Басқа этнос өкілдеріне келсек, олардың қала халқындағы үлесі кеміп келеді. Аталмыш санақаралық отыз жылда немістердің, башқұрттардың, белорустардың, украиндардың саны күрт кеміген. Олардың санының кему деңгейі 70 пен 86 %-тің аралығында болды. Ал орыстар мен татарлар санының қысқаруы 40 %-тен артты. Төртіншіден, қарастырып отырған кезеңде қала халқының әлеуметтік құрылымы да өзгерді, білім деңгейі көтерілді. Санақ материалдары арқылы қаладағы жұмыспен қамтылғандардың әртүрлі салаларда еңбек етіп отырғандығын көруге болады. Тәуелсіздік жылдары қалаларда, әсіресе Ақтөбе қаласында өнеркәсіп, құрылыс, көлік және байланыс, сауда, халыққа қызмет көрсету салаларының қарқынды дамуына байланысты осы салаларда жұмыс жасайтын адамдардың саны артқан. Сол сияқты дәстүрлі түрде қала халқының құрамында мұғалімдер мен дәрігерлердің үлесі басым. Қорыта айтқанда, қазіргі таңда Ақтөбе облысының қалаларында, әсіресе, облыс орталығында негізінен нақты білімі бар, экономикалық жағдайы тұрақты, көзі ашық, көкірегі ояу, болашаққа сенімді тұрғын тұрып жатыр деп айтсақ болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Численность населения Республики Казахстан по полу и по типу местности. [Электронный ресурс]. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/158504/> (дата обращения: 15.05.2024)
- 2 Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Казахской ССР. Численность и размещение населения (раздел 1) [Текст] / Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990. – 81 с.
- 3 Население Республики по полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 года в Республики Казахстан [Текст] / Стат. сборник // Под ред. А.Смаилова. Алматы, 2000. – 184 с.
- 4 Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 1. [Текст]. / Стат. сборник // Под ред. А.Смаилова. Астана, 2011 – 242 с.
- 5 Қысқаша қорытындылар [Текст] / 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. Нұр-Сұлтан, 2022. – 63 б.
- 6 Численность и размещение населения в Республики Казахстан. Т. 1. [Текст]. / Итоги переписи населения 1999 г. в РК. Алматы, 2000. – 100 с.
- 7 Ақтөбе облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 1-том. [Текст]. / Стат. жинақ // Редакциясын басқарған Ә.А.Смайылов. Астана, 2011. – 102 б.

8 Қазақстан Республикасының халқы. 1 том. [Текст] / 2021 жылғы ҚР халқының ұлттық санағының қорытындылары. Астана, 2023. – 217 б.

9 Об основных показателях Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. [Текст]. / Алма-Ата: Казинформцентр, 1991. – 75 с.

10 Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. 1 т. [Текст]. / ҚР 1999 жылғы халық санағының қорытындылары. Алматы, 2000. – 202 б.

11 Ақтөбе облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 2-том. [Текст]. / Стат. жинақ // Редакциясын басқарған Ә.А.Смайылов. Астана, 2011. – 130 б.

12 Численность населения по отдельным этносам Республики Казахстан (на начало 2023 г.) [Электронный ресурс].

<https://stat.gov.kz/ru/industries/socialstatistics/demography/publications/6373/> (дата обращения: 19.07.2023)

13 Ақтөбе облысы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. 3-том. [Текст]. / Стат. жинақ // Редакциясын басқарған Ә.А.Смайылов. Астана, 2011. – 170 б.

14 Қазақстан Республикасындағы білім беру [Текст]. / 2021 ж. ҚР халқының ұлттық санағының қорытындылары (қазақ және орыс тілдерінде). Астана, 2023. – 113 б.

REFERENCES

1 Chislennost' naseleniya Respubliki Kazakhstan po polu i po tipu mestnosti [Increase in the population of the Republic of Kazakhstan by half and by type of location]. <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/158504/> (data obrashcheniya: 15.05.2024) – (In Rus)

2 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1989 g. po Kazakhskoi SSR. Chislennost' i razmeshchenie naseleniya (razdel 1) [results of the entire population transition in 1989 to the Kazakh SSR. 1)]. Alma-Ata: Respublikanskii informatsionno-izdatel'skoi tsentr, (1990): 81 s. – (In Rus)

3 Naselenie Respubliki po polu i vozrastu. Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respubliki Kazakhstan [population of the Republic for half a year. The results of the transition of the population to the Republic of Kazakhstan in 1999]. Stat. Sbornik. Pod red. A.Smailova. Almaty, (2000): 184 s. – (In Rus)

4 Naselenie Respubliki Kazakhstan. Itogi Natsional'noi perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. Tom 1. [Population Of The Republic Of Kazakhstan. The results of the National transition of the population of the Republic of Kazakhstan in 2009. Volume 1.]. Stat. Sbornik. Pod red. A.Smailova. Astana, (2011): 242 s. – (In Rus)

5 Kyskasha korytyndylar [Brief conclusions]. 2021 zhylyg Kazakhstan Respublikasy halkynyn ulttyk sanagynyn korytyndylary. Nur-Sultan, (2022): 63 b. – (In Kaz)

6 Chislennost' i razmeshchenie naseleniya v Respubliki Kazakhstan. T. 1. [The number and location of the population in the Republic of Kazakhstan. Vol. 1.]. / Itogi perepisi naseleniya 1999 g. v RK. Almaty, (2000):100 s. – (In Rus)

7 Aktobe oblysy. 2009 zhylyg Kazakhstan Respublikasy halkynyn Ulttyk sanagynyn korytyndylary. 1-tom [Aktobe region. Results of the national census of the population of the Republic of Kazakhstan in 2009. Volume 1]. Stat. Zhinak. Redakciyasyn baskargan Ә.А.Смайылов. Astana, (2011): 102 b. – (In Kaz)

8 Kazakhstan Respublikasynyn halky. 1 tom. [population of the Republic of Kazakhstan. Volume 1]. 2021 zhylyg KR halkynyn ulttyk sanagynyn korytyndylary. Astana, (2023): 217 b. – (In Kaz)

9 Ob osnovnykh pokazatelyakh Vsesoyuznykh perepisei naseleniya 1939, 1959, 1970, 1979 i 1989 gg. [About the main indicators of the entire population in 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989.]. Alma-Ata: Kazinformtsentr, (1991): 75 s. – (In Rus)

10 Kazakstan Respublikasy halkynyn ulttyk kuramy. 1 t. [national composition of the population of the Republic of Kazakhstan. 1 vol.]. KR 1999 zhylygy halyk sanagynyn korytyndylary. Almaty, (2000): 202 b. – (In Kaz)

11 Aktobe oblysy. 2009 zhylygy Kazakstan Respublikasy halkynyn Ulttyk sanagynyn korytyndylary. 2-tom. [Aktobe region. Results of the national census of the population of the Republic of Kazakhstan in 2009. Volume 2.]. Stat. Zhinak. Redakciyasyn baskargan Ә.А.Смайылов. Astana, (2011): 130 b. – (In Kaz)

12 Chislennost' nasleniya po otdel'nyy etnosam Respubliki Kazahstan (na nachalo 2023 g.) [the importance of individual ethnic groups of the Republic of Kazakhstan (beginning of 2023)] <https://stat.gov.kz/ru/industries/socialstatistics/demography/publications/6373/> (data obrashcheniya: 19.07.2023) – (In Rus)

13 Aktobe oblysy. 2009 zhylygy Kazakstan Respublikasy halkynyn Ulttyk sanagynyn korytyndylary. 3-tom. [Aktobe region. Results of the national census of the population of the Republic of Kazakhstan in 2009. Volume 3.]. Stat. Zhinak. Redakciyasyn baskargan Ә.А.Смайылов. Astana, (2011): 170 b. – (In Kaz)

14 Kazakstan Respublikasyndagy bilim beru [education in the Republic of Kazakhstan]. 2021 zh. KR halkynyn ulttyk sanagynyn korytyndylary. Astana, (2023):113 b. – (In Kaz, In Rus)

ИСТОРИЯ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1989-2021 ГГ.)

Аннотация. За последние тридцать лет население Казахстана претерпело большие этнодемографические изменения. Одним из основных демографических изменений является изменение структуры населения, то есть резкое увеличение доли городского населения по сравнению с сельским. Эта тенденция соответствует мировым демографическим тенденциям в условиях современной глобализации. За последние годы в стране выделились регионы, где наблюдается быстрый рост населения. Один из них является Актюбинская область. Область является одним из регионов с высоким уровнем урбанизации в республике. С начала нового столетия особенно резко выросло население областного центра г. Актобе. Это связано с влиянием процессов урбанизации и агломерации, сконцентрированных вокруг областного центра. Цель статьи – изучить изменения, произошедшие в этнодемографическом развитии городского населения Актюбинской области в результате этих процессов, выявить тенденции в нем. В результате исследовательской работы была проанализирована динамика численности городского населения, половозрастной и национальный состав, уровень занятости, уровень образования, а также определена численность работающих в каждой отрасли экономики.

При написании статьи руководствовались принципами историзма и объективности. Для изучения этнодемографического развития населения города был использован проблемно-хронологический метод. А также были использованы типичные для исторической демографии описательный метод, математико-статистический метод, сравнительный метод, методы анализа и обобщения. Посредством них рассчитывалась и определялась динамика численности городского населения, уровень его роста, доля мужчин и женщин в составе населения, национальный состав, доля в нем отдельных этнических групп. Выводы, полученные в результате исследования, важны, их можно

использовать при преподавании предмета историческая демография, при изучении истории края.

Ключевые слова. Этнодемография, городское население, урбанизация, миграция, перепись населения, национальный состав.

THE HISTORY OF THE ETHNODEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE URBAN POPULATION OF AKTOBE REGION (1989-2021)

Annotation. Over the past thirty years, the population of Kazakhstan has undergone great ethno-demographic changes. One of the main demographic changes is a change in the population structure, that is, a sharp increase in the proportion of the urban population compared to the rural one. This trend corresponds to world demographic trends in the context of modern globalization. In recent years, the country has identified regions where rapid population growth has been observed. One of them is Aktobe region. This is one of the regions with a high level of urbanization in the republic. Since the beginning of the new century, the population of the regional center of Aktobe has grown especially sharply. This is due to the influence of urbanization and agglomeration processes concentrated around the center of the region. The purpose of the article is to study the changes that have occurred in the ethnodemographic development of the urban population of the Aktobe region as a result of these processes and to identify trends in it. As a result of the research work, the dynamics of the city's population, gender, age and national composition, employment level, level of education were analyzed, and the number of employees in each sector of the economy was determined.

When writing the article, we were guided by the principles of historicism and objectivity. A problem-chronological method was used to study the ethnodemographic development of the city's population. When writing the article, the descriptive method typical for historical demography, the mathematical and statistical method, the comparative method, the methods of analysis and generalization were used. Through them, the dynamics of the city's population, the level of its growth, for men and women in the population, the national composition, and the share of individual ethnic groups in it were calculated and determined. The conclusions obtained as a result of the study are important, they can be used when teaching the subject of historical demography, and when studying the history of the region.

Key words. Ethnodemography, urban population, urbanization, migration, the census, national composition.

FTAXA 16.41.25.

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420201>

Гөксел Өзтүрк*¹,

PhD. Стамбул 29 Мамыр университеті, Стамбул қаласы, Түркия Республикасы.
gozturk@29mayis.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-7631-3295

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы²,

филология ғылымдарының докторы, профессор. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Республика Қазақстан, 090006,
Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы 194,
sabir_uralsk@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-2226-3704

Ахметов Талгат Русланович²,

педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Республика Қазақстан, 090006,
Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы 194,
talgat_akhmet@bk.ru, ORCID ID 0000-0002-9671-7115

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ қоғамындағы ұлттық рухани-мәдени құндылықтардың тек тамырын Жошы ұлысы дәуіріндегі жазба жәдігерліктер тілінен іздестіреді. Тілдік деректер арқылы рухани-мәдени кодтарды зерделеу жұмыстың өзектілігін көрсетеді. Қазақ руханияты үшін осы дәуірдегі жазба мұралардың орны мен маңызы жан-жақты дәлелденген. Зерттеудің мақсаты қазақ жұртының бір орталыққа ұйысуында, тілінің бірегейленуінде, рухани-мәдени құндылықтарының нықталуында, әдебиетінің дамуында, саяси-әлеуметтік тұрғыда әлеуетінің артуында Жошы ұлысының тікелей қатыстылығын жазба ескерткіштер тілі арқылы дәлелдеу. Зерттеу жұмысының алдына қойған мақсат-міндеттері теориялық және практикалық тұрғыдан орындалған. Орта түркі дәуірі, оның ішінде Жошы ұлысы территориясында жазылған жазба мұралардың тіліндегі тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер бүгінгі қазақ тілі деректерімен салыстырылып, ғылыми тұжырымдар келтірілген. Қазақ елі ұлы дала көшпенділерінің рухани-мәдени мұрагері екендігі даусыз. Екі дәуірдегі әдеби, тілдік деректер салыстырыла зерттелгенде мұрагерлік одан сайын айқындала түседі. Сонымен қатар жазба ескерткіштердің қазақ халқының рухани-мәдени мұрасы екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген. Тіліміздің бойындағы ұлттық дүниетаным, ұлттық дәстүрлер, рухани-мәдени кодтар да ежелгі дәуірлерден дамып, Жошы ұлысы тұсында жетіліп, бүгінде ұлтымызды ұйыстырып отырғандығы нақты деректермен терең талданған.

Кілт сөздер. Жошы ұлысы, жазба жәдігерліктер, рухани-мәдени мұра, сабақтастық.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» (AP19679282) атты жоба аясында жазылды.

Кіріспе. Қазіргі қазақ қоғамында ұлттық құндылықтарды, дәстүрді бір ізді жүйемен бере алмай келеміз. Бүгінгі ақпараттық және жаһандану заманында сыртқы

мәдени күштердің ықпалы да күшті. Қай ұлттың рухани мәдениетінің тамыры нық болса, саяси-мәдени жағдайларда өзін жоғалтпай тек-тамырынан қол үзбей жаңа заманмен үндесіп, өмір сүруге бейім болатыны айдан анық. Қазіргі қазақ руханияты үшін Жошы ұлысы тұсындағы жазба мұраларды ұлттық құндылықтар тұрғысында қарастыру, оларды жаңғырту, сақтау, дәріптеу, насихаттау саяси-әлеуметтік және идеологиялық мәселе. Бүгінгі заманғы жаңа білім берудің міндеті –мәдени мұраларды ұлттық құндылық ретінде зерттеудің әдістемелік жүйесін қалыптастыру, яғни жазба ескерткіштерді лексика-грамматикалық не әдеби тұрғыдан талдау ғана емес «тіл-ұлт-мәдениет» үштігі негізінде антипроэектік тұрғыдан бағалау, саралау өзекті.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жошы ұлысы дәуіріндегі «Хұсрау мен Шырын», «Гүлстан бит-турк» т.б. жазба жәдігерліктердің мәтіндеріндегі деректер мысал ретінде алынды. Осы кезеңдегі жазба мұраларды зерттеген белгілі ғалымдардың, атап айтсақ Э.Н.Наджип, Э.Фазылов, А.М.Щербак, Ә.Құрышжанов, Б.Сағындықұлы, Ә.Керімов, А.Ибатовтардың ғылыми еңбектері басшылыққа алынды.

Мақсаты айқын жұмысты зерттеу мақсатында – тарихи-салыстырмалы, диахронды-синхрондық, типологиялық салыстыру, баяндау, талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақ жұртының рухани мәдени мұрасын түгендегенде Ұлық Ұлыс-Жошы ұлысына, түркітану ғылымында Алтын Орда дәуірі деп айдарланған кезеңге соқпай кете алмаймыз. Қазақ жұртының бір орталыққа ұйысуында, тілінің бірегейленуінде, рухани-мәдени құндылықтарының нықталуында, әдебиетінің дамуында, саяси-әлеуметтік тұрғыда әлеуетінің артуында Жошы ұлысының маңызы зор.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев Жайық жағасында өткен III Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде «Біз болашаққа сеніммен қадам басу үшін төл тарихымыздың ауқымы кең екенін толық сезініп, мәдени мұрамызды сақтап, оны дәріптеуіміз қажет. Қазақстан – Ұлы даладағы көшпенділер өркениетінің тікелей мұрагері. Жер жүзіне Алтын Орда деген атпен танылған әйгілі Жошы Ұлысы Орталық Еуразияның байтақ даласындағы ең қуатты мемлекет ретінде мойындалған. Осы ортағасырлық державаның геосаяси мұрасы бірқатар Еуразия мемлекетінің, соның ішінде Қазақ хандығының құрылуына негіз болды» деп атап көрсетті[1]. Сөз жоқ мемлекеттігіміздің мәйегі сақ, ғұн, қаңлы, көне түркі замандарынан құнарлы топырақта жетіліп, Жошы ұлысында өркендеді. Қазақ хандығы өз еншісін осы мемлекеттен алғандығын дәлелді деректермен айтып жүрміз. Жошы ұлысы әлемдік тарихта ірі ұлыс-мемлекет, қазақ ауыз әдебиетінде «Ноғайлының ауыр жұрты» деп те аталған. Ол ежелгі Сейхундариядан (Сырдария) бастау алып, Сібір, Еділ бойын түгел жайлап, Қырым, Кавказ, Шығыс Еуропа, Дунайға дейінгі аймақты билеген алып держава болды. Жеті жылдық жорықты жеңіспен аяқтап, Жошы ұлысының іргесін бекіткен Сайын хан атанған Жошының ұлы Батый еді. Оның інісі Берке мемлекетті одан әрі нығайта отырып, мұсылмандық жолды таңдап, сәждеге бас иіді. Ал Берке хан тұсында ұлыс тіпті өркендеп, саяси-экономикалық дербестікке ұмытылып, Қарақорымдағы ұлы хан Құбылай ханның билігіне бас иейтіндігін жариялады. Мұсылмандық жол елдің рухани, мәдени дамуына өз ықпалын тигізді. Берке ханның сарайы ғылым-білім, өнер адамдарының ордасына айналғандығын орта ғасыр саяхатшыларының жазбаларынан білеміз. Бұл туралы Кеңестік түркітанушы Әмір Нәжіп мынадай пікір білдірді: «Алтын Ордада болған араб және парсы тарихшылары Алтын Орда аумағында ғылыми және әдеби қызметпен айналысқан көптеген ғалымдар, жазушылар, дінтанушылар мен ақындардың өмір сүргендігі туралы баяндайды. Бүгінгі заманда табылып отырған Алтын Орданың материалдық және рухани мәдениетінің мұралары оның орталық қалаларында аса жоғары мәдениеттің болғандығын дәлелдейді» [2,29].

Он төртінші ғасырдың бірінші жартысында ислам діні ұлыстың біраз аймағына тарады. 1312-1342 жылдары ұлысты билеген Өзбек хан қалалық жерлерге мәдени орындар, оның ішінде мешіттер мен медреселер, керуен сарайлар, моншалар салуға пәрмен берген еді. Орта ғасырларда Жібек жолы бойындағы сауда-саттық өркендеп, мәдени-рухани қарым-қатынастар дамып, кеурен жолдарында қауып-қатерлер жойылды. Жошы ұлысы өз дәуірінде бір орталыққа бағынған, сол замандардағы ірі мемлекеттерден еш кемдігі жоқ құқықтың елге айналды.

Жошы ұлысы дәуірінде дүниеге келген жазба жәдігерліктер - қазақ халқының рухани-мәдени мұрасы деп айтуымызға толық негіз бар. Көне қыпшақ-оғыз тілінде жазылған ескерткіштерді қазақ руханиятының қайнар көзі деп тани отырып, тілдік, әдеби тұрғыдан зерделеу - маңызды іс.

Осы дәуір әдеби мұраларын арнайы зерттеген А.Қыраубаева «Бұл дәуірдегі көркем әдебиет, негізінен екі түрлі. Біріншісі, аударма-назиралық шығармалар: Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», «Сәйф Сарайдың «Гүлстан», Әлидің «Қисса Жүсібі», Рабғузидің «Қисса -и Рабғузи» кітабы, Махмұт бин Алидің «Неһдж ул-Фарадис» (Жұмаққа апарар жол), Хусам Катибтің «Жумжума» кітабы, тағы басқалар. Екіншісі - тыңтума әдебиет: «Махаббатнама», -деп талдай отырып, жазба жәдігерліктердің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді [3,32].

Осы Жошы ұлысы дәуіріндегі жазба ескерткіштер түркі халықтарына ортақ екені рас. Дегенмен рухани-мәдени мұра ретінде қазақ жұртына қандай дәрежеде қатысты деген сұраққа жауап іздеу қажет-ақ. Бұл тұста біз қыпшақ факторына сүйенеміз. Жошы ұлысы аумағын мекендеген халықтардың құрамы әртүрлі болғандығы туралы тарихи, деректік ақпараттар бар. Белгілі ғалым П.М.Мелиоранский өзінің зерттеулерінде Алтын Орда әртүрлі түркі және монғол тайпаларының қосындысынан тұрды дейді[4,13]. Ұлық Ұлыс аталған алып империяның құрамында әртүрлі халықтардың қатар өмір сүруі заңды құбылыс. Дегенмен Жошы ұлысының негізгі халқы оғыз және қыпшақ тайпалары болды. Өсіресе қыпшақ тайпаларының ел аумағында гегемондық дәрежеде саяси-әлеуметтік әлеуеті зор болды. Жошы ұлысының бар қиырында қыпшақ тілінің үні басым болды. «XIV ғасырды Хорезмнің солтүстік бөлігі кіретін Алтын Ордадағы әдеби тіл - қыпшақ тілі болды»[5,83]. Егер біз сол байырғы қыпшақтардың бүгінгі мұрагері болсақ ол сөзсіз тілден көрініс табады. Жазба ескерткіштердің тілін саралап зерделесек, М.Қашқари көрсеткен XI ғасырдың ортасында қолданылған қыпшақ тілінің фонетикалық негізгі көрсеткіші – *дж(ж) (йанджу емес джанжу-шуда), с (талыс, қысыр), т (дәуә емес тәуә-түйе), й (қадық емес қайық)* дыбыстарының қолданылуы мен *з/г (тамғақ емес тамақ, суғ емес су)* дыбысының айтылмай түсіп қалуы Алтын Орда дәуірінде де кеңінен қолданылып, бүгінгі қазақ тілінде сол күйінде сақталған.

Қазақ тілінің сөздік қорының байлығы туралы, сол тілді сөйлеуші қазақтардың шешендігі туралы В.Радлов, С.Е.Малов сияқты ғалымдар тамсана жазған болатын. Тамырын тереңнен тартқан қазақ тілі түркі тілдері дамуының көне түркі және орта түркі дәуірлерінде дамып, өркендеп, ұлттық сипат алып, дараланып, бүгінгі жетті. Ана тіліміздің бойында тұнып тұрған ұлттық дүниетаным, ұлттық дәстүрлер, рухани-мәдени кодтар да ежелгі дәуірлерден дамып, ұлтымызды ұйыстырып отыр. В.Гумбольдтың тұжырымына сүйенсек: «Тіл халық рухының сыртқа шығуы сияқты: халықтың тілі - оның рухы, халықтың рухы – оның тілі және осыдан асқан сәйкестікті елестету қиын».

Бүгінде тіл мен мәдениет, тіл мен этнос сабақтастығын зерттейтін білім салалары, атап айтсақ лингвомәдениеттану, этнолингвистика ғылымдары қазақ тіл білімінде даму үстінде. Осы ғылыми бағыттардың теориялық қағидаларына сүйене отырып, жазба жәдігерліктердің тіліндегі орта ғасырлық қыпшақтық және бүгінгі қазақы мәдениетті салғастыра зерделеу ұлттың этнотілдік көрінісін бағамдауға мүмкіндік туғызады.

Бүгінгі қыпшақ және оғыз тобына кіретін тілдердің тарихын, сол тілдер арқылы ұлттардың мәдени бет-бейнесін зерделесек Жошы ұлысы дәуірі жазба мұраларға соқпай кете алмаймыз. Әсіресе қазақ ұлтының этнотілдік көрінісін байқап, бағамдау үшін тұрақты тіркестердің маңызы зор. «Әртүрлі тілдік құралдармен (лексикалық, грамматикалық, стилистикалық) қалыптасатын әлемнің фразеологиялық бейнесі әлемнің тілдік бейнесінің құрылымдық бөлігі болып саналады»[6,12]. Жазба жәдігерліктердің тіліндегі фразеологизмдерді қазақ тіліндегі бірізді, ұқсас нұсқаларымен шендестіріп, қарастырсақ бір тұтас дүниетанымды бір деңгейде бере алатындығын байқаймыз. Ұлттың этнотілдік бейнесі сөз иесінің рухани-мәдени көзқарасын белгілейді.

Жазба ескерткіштерде сол кезеңнің барлық сөздік қоры түгел пайдаланылмайтыны анық. Дегенмен оның тіліндегі фраземалардан бүгінгі қазақ ұлтының таным түсінігімен сай келетін, ортақ мәдени, танымдық белгілер.

Мәселен, Біліг қамчысыны елге алыб “білім қамшысын қолға алып” [7,69]. Жазба жәдігерліктен алынған осы мысалдағы *біліг қамчысы* тұрақты тіркесі қазақ ұлтына тән таным үрдісінен ақпарат беріп тұр: *Қамшы* атты қазақтың негізгі қаруы. Қамшысы жоқ қазақ қазақ емес, көшпелі ел тұрмысында қамшысыз шаруаң үйлеспейді. Құтып ақын *қамшы* сөзін *біліг* сөзімен тіркестіріп “ақыл ойдың ұшқырлығын, өткірлігін” суреттеп отыр.

«Гүлістан бит -түркиден» мысал келтірсек: Ақыл тізгініні ким бәрік туттың “ақыл тізгінін берік тұттың” [7,156]. Бұл сөйлем құрамындағы *ақыл тізгіні* сабырлылықты, шыдамдылықты *тізгін* сөзіне арқа сүйеп, беріп тұр. Яғни ашуға жол бермей, қандай тұста да өзінді тізгіндеп ұста, әрекетің мен сөзіңді ойланып барып жұмса дегенді білдіреді. Бұл тұста *тізгін* сөзі де ұлттық этнотілдік танымды айғақтап тұр. Жылқы малы қазақ даласында алғаш рет қолға үйретілген. Асауды бағындырып, астындағы атыңды қалаған жағына бұру үшін тізгін керек. Тізгінсіз жүген, нөқта болмайды, қызба мінезге де, ашуға да тізгін керек екен, яғни адам баласы өз мінез-құлқын ақылмен реттеуі қажет деген ой өріліп тұр.

Өкінішке орай, тіпті Жошы ұлысы дәуіріндегі мұраларды зерттеген атақты ғалым Әмір Нәжіп те қазақтар туралы «Кең байтақ Алтын Орданың территориясын мекендеген бұл тайпалардың ата-бабалары осы мәдениет пен әдебиет қалыптастыруға қатысқанын жоққа шығара алмаймыз. Дегенмен кейбір тарихи себептерге байланысты бірнеше ғасыр бойы жазу-сызусыз өздерінің ауыз әдебиетін, яғни фольклорды сақтай отырып, көшпелі өмір сүрді. Кейін мәдени орталықтар қиратылған соң қазақ халқының құрамына енген тайпалар Алтын орданы мекендеген барлық түркі тайпаларына ортақ әдеби тілден қол үзді де тек тайпалық тілдерін сақтап қалды», -деп тұжырымдады[8,26]. Бұл пікірде Алтын Орданы қазақ халқынан аластатып, тарихсыз көшпенді халық ретінде қарастыратын саяси көзқарастың салқыны жоқ емес.

Орта түркі дәуірінде (XI-XV) түркі тілдерінің бәріне ортақ, жалпы түркі қауымының қарашасына да, ел билеген төресіне де, дін ұстаған қожа, молдасына да түсінікті ортақ тіл болған. Бұл тілді белгілейтін түркітануда «орта азиялық әдеби тіл», «орта азиялық түркі тілі» терминдері бар. Осы дәуірдегі жазба және ауыз-екі тілдік деректерді кеңінен зерттеген қазақ ғалымдары Ә. Құрышжанов пен А.Ибатов «орта түркілік жазба әдеби тіл» терминін ұсынды. Ал осы орта түркілік жазба әдеби тіл кейінгі қазақ жазба әдеби тілінің дамуына негізгі рухани көз болды. (Бір ескерер жайт: осы терминнің орнына біз бүгінде көне қыпшақ тілі терминін кеңінен қолданып жүрміз. М.С.). Оған жарқын дәлел ұлы Абай ақынның шығармашылығы. Абай әлемі бірегей құбылыс және рухани бастау бұлағымыз. Ақынның қалыптасуына, хакім дәрежесіне көтерілуіне игі ықпал еткен білім көздері бар екенін білеміз. Әдебиеттануда сонау Мұқтар Әуезов зерттеулерінің негізінде қалыптасқан үш

рухани мектепті жиі қайталаймыз. Біріншісі, дүрия жыр-маржандардың алтын қоры, қазақы қара өлеңнен бастап, "Қозы Көрпеш-Баян сұлу", "Алпамыс", "Қыз Жібек" эпостық, лиро-эпостық жырлармен әйгілі - халық ауыз әдебиеті. Екіншісі – ақынның жасөспірім шағында медет сұраған шығыстың ұлы жеті шайыры Фзули, Шәмси, Сайхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиздер, яғни шығыс поэзиясы еді. Ер жетіп, жігіт ағасы болған шағында өз бетінше үйренген және Михаэлис сияқты достарының көмегімен таныған, тұшынған орыс және Батыс әдебиеті үшінші мектеп болып танылады. Сонымен қатар төртінші мектеп ретінде орта түркі дәуірі мұралары, Қазақ әдебиетінде ежелгі дәуір әдебиетіне жататын шығармаларды айтуға болады. Сөзсіз Абайдың қазақ жазба әдебиетінің негізін салуына ықпал еткен осы дәуір әдебиеті. Олар Қарахандықтар дәуірінен бастап (М.Қашқари «Диуан лұғат ат-түрік», Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» Ахмед Йүгінекидің «Һибат ул-хақайық»),

Жошы ұлысы дәуірін қоса алғанда бес ғасыр бойы түркі әлеміне ақыл ойдың нұрын сеуіп келе жатқан жазба жәдігерліктер.

X-XV ғасырларда түркі жазба ескерткіштеріндегі адамшылық белгісін көрсететін рухани-мәдени кодтар мыналар: кісілік, тілге, білімге, дінге беріктік, ақылға ие болу, парасаттылық, кемелдікке ұмтылу, толық адам болу, мейірім толы жүрек, адамзатты дос тұту, ата-ананы құрметтеу, ұлағаттылық, қанағатшылдық, имандылық жолы, кәсіп меңгеру т.б. Осындай игі қасиеттерде ұрпаққа аманаттап кету-рухани мүдде болды. Қазақтың бас ақыны шығармашылығында жоғарыда келтірілген рухани-мәдени кодтар жаңаша өрісін тапты.

Жошы ұлысы дәуірінде дүниеге келген әдеби көркем, діни-дидактикалық шығармалар кейінгі қазақ әдебиетінің қалыптасуына рухани көз болды. Жазба жәдігерліктердің тілі бай, лексика-семантикалық жағынан бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Сонымен қатар шығармалардың өн-бойында қанатты сөздер, тұрақты тіркестер, ақыл нақылға толы мақал-мәтелдер жетерлік. Түркітанушы ғалым Ө.Құрышжанов «...осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе «халық даналығы» деп аталады. Ежелгі түркі тілдерінде «аталар сөзі» деп те аталады, яғни бұл – «атадан мирас болып келе жатқан қазына» деген сөз» – дейді [9, 208]. Осы шұрайлы қазынаның бір шоғырын Жошы ұлысы жазба ескерткіштерінен табамыз. Қазақтың ұлы ақынын даналыққа жетелеген де осы рухани арналар. Білім және ғылым мәселесі орта ғасырларды аса өзекті болған. Сейф ақынның «Гүлістан» поэмасына көз жүгірсек:

илм икки жәхан көрки [7,189].

Ілім– екі жаһанның көркі

амалсыз алим балсыз занбурға охшар [7,203].

Өрекетсіз ғалым балсыз арамен бірдей.

Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасында :

Ариф билә олтурмақ жахилгә ерур зиндан

Жахил билә олтурмақ арифгә жәхәннәмдур [7,216]

Наданға ғалыммен бірге отыру түрме сияқты болса,

ғалымға тамұқпен бірдей,

Бұл қазыналы бәйіттердің негізгі мағынасы надандықтан жиреніп, білімге ғашық болу, ғылымды игеруге ұмтылу. Қазақ ақыны Абай да үнемі білім-ғылымға шақырып, біліксіздерді сынап өтті. «Ақыл сенбей сенбеңіз, Бір іске кез келсеңіз....Надандарға бой берме, шын сөзбенен өлсеңіз», -деді.

Абайдың 1899 жылы жазған бір-ақ шумақ өлеңі бар:

«Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты»[10]

Сыр айтысқан жолдасың жау болып шығып, ер жігіт тәубасынан жаңылып жататын опасыздық, сатқындық қай қоғамда да болған. Орта ғасыр жазбаларында адамгершілік пен сатқындық шендестіріліп, кейінгі ұрпаққа ақыл-ой танымдарын, өмірден алған тәжірибелерінен поэзия тілімен жеткізген.

*«Оң илмин өгрәниб кеткән, ақибат
қылды нишана мәни»[7,186].*

Менен мылтық үйреніп алып,
Кейін өзімді көздеп атты.

Бүгінгі қыпшақ-оғыз тектес халықтардың әдебиеті үшін Жошы ұлысы дәуіріндегі маңызды шығармалардың бірі – Хорезмидің «Махаббат-наме» поэмасы. Қайта өрлеу дәуірінде еркін, азат идеялардың аясында жазылған жәдігерліктің Абай поэзиясына зор әсері болғаны байқалады. Алма Қыраубаева «Хорезми жер бетіндегі қызықтың бәрі о дүниелік өмірдің қасында түк емес деп уағыздамайды, қайта мұнда адамның қасиетті сезімін, адамгершілікті, асыл махаббатты ардақтап, сүю бақытын басқа қияли қызықтарға айырбастамайтынын жыр етеді», - дейді[3,36]. Ақын махаббатты, адамдардың ішкі сезімін, сұлу қыздың ер жігітті ынтықтырған бейнесін еркін суреттейді:

*Күлгеніңде қаймақ ернің үлбірер,
Сол сәтіңді пері көрсе, ол да мендей елжірер.*

Ару қыздың сұлулығын жырлау Абай шығармашылығында жаңа деңгейде көрінді. Сұлу қызға ғашық болған адамның жан жүрегінде болып жатқан көңіл күйдің ішкі иірімдерін ашық, айқын суреттермен бере білді. Абай қаламынан туған махаббат лирикалары бұрын соңды қазақ қана емес, түркі әлемінде болмаған тың құбылыс. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым» сияқты өлеңдерде ару қыздың елді ынтықтырар сәмбі талдай көркем бейнесін жаңаша берген. Ішкі және сыртқы сұлулығы үйлесім тапқан жандар ақынның эстетикалық идеясы десе болады. «Қызарып, сұрланып», «Көзімнің қарасы», «Сен мені не етесің» өлеңдері ғашық жүректің тамырын қуалаған, өзі ғана түсінетін ішкі түйсіктерді тани білуімен құнды.

Қазақ жазба әдебиетінің негізін салған Абай жоқтан бар болған жоқ. Ол сонау Жошы ұлысы дәуіріндегі діни-дидактикалық, әдеби шығармалардан нәр алып, қазақ топырағында қайта гүлдеген рухани бәйтерек.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазақ халқының рухани-мәдени құндылықтар тамыры сонау көне түркілер заманынан бастау алып, Жошы ұлысы тұсындағы мәдениеттер шарпысында қыпшақ мәдениеті ретінде үстемдік сипатта болды. Ал мәдениет сол кездегі мемлекеттік тіл қыпшақ тіліне арқа сүйеді. Кейінгі заманда Жошы ұлысы ыдыраса да оның рухани мәдениеті Қазақ хандығын құраған ру-тайпалардың бойында, өмір сүру дағдысында қалды. Қазақ этносының бір тұтастануында осы рухани-мәдени құндылықтар негізі рөл атқарды.

Тіл мен ұлт бірегей құбылыс екендігі осындай рухани-мәдени сабақтастықтан көрінеді. Байырғы қыпшақтық мәдениет пен бүгінгі қазақы таным-түсінік сабақтастығы, жалғастығы тілдік және әдеби деректерге сүйеніле қарастырғанда ғана байқалады. Жүзжылдықтар бойы жібi сетiнемей келе жатқан ұлттық этнотiлдiк көрiнiс, рухани-мәдени құндылықтар жаһандану тұсындағы ұлт болашағын айқындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі [Электронды ресурсы]. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727> (қаралған күні: 11.05.2024)
- 2 Наджип, Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык. [Текст] / Алматы: Наука, 1975. – Ч. 1. – 208 с.
- 3 Қыраубаева, А. Ғасырлар мұрасы. [Текст] / Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
- 4 Мелиоранский, П.М. Араб филолог о турецком языке. [Текст] / СПб., 1900. – 200 с.
- 5 Наджип, Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. [Текст] / Туркестан: Туран, 2004 – 291 б.
- 6 Хайруллина, Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. [Текст] / 2-е изд. Уфа: БГПУ, 2008. – 159 с.
- 7 Фазылов, Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Том I. [Текст] / Ташкент: издательство «ФАН», 1966. – 647 с.
- 8 Наджип, Э.Н. Кыпчакского-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века [Текст] / Автореф. дис. д-ра филол. наук. // М., 1965. – 92 с.
- 9 Құрышжанов, Ә. Сөз атасы [Текст] / Алматы: Жазушы, 1987 ж.
- 10 Құнанбаев А. Шығармалары. II том., [Текст] / Алматы, 1986

REFERENCES

- 1 Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyn Ulttyk kuryltaidyn «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys» atty ushinshi otyrysynda soylegen sozi [Speech of the head of State Kassym-Jomart Tokayev at the third meeting of the National kurultai "Adal Adam – Adal labor – Adal income"]. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727> (karalghan kuni: 11.05.2024) – (In Kaz)
2. Nadzhip, E.N. Tyurkoyazychnyi pamyatnik XIV veka “Gulistan” Seifa Sarai i ego yazyk. [Turkic-language monument of the 14th century “Gulistan” by Seif Sarai and its language.]. Almaty: Nauka, (1975).Ch. 1. 208 s. – (In Rus)
3. Kyraubaeva, A. Gasyrlar murasy. [Heritage of centuries]. Almaty: Mektep, (1988): 163 b. – (In Kaz)
4. Melioranskii, P.M. Arab filolog o turetskom yazyke. [Arab philologist about the Turkish language]. SPb., (1900): 200 s. – (In Rus)
5. Nadzhip, E.N. Kul'tura i tyurkoyazychnaya literatura mamlyukskogo Egipta KhIV veka. [Culture and Turkic literature of Mamluk Egypt of the 14th century]. Turkestan: Turan, (2004): 291 b. – (In Rus)
6. Khairullina, R.Kh. Frazеologicheskaya kartina mira: ot mirovideniya k miroponimaniyu. [Phraseological picture of the world: from worldview to world outlook]. 2-e izd. Ufa: BGPU, (2008): 159 s. – (In Rus)
7. Fazylov, E. Starouzbekskii yazyk. Khorezmiiskie pamyatniki KhIV veka. Tom I. [Old Uzbek language. Khorezm monuments of the 14th century]. Tashkent: izdatel'stvo «FAN», (1966): 647 s. – (In Rus)
8. Nadzhip, E.N. Kypchakskogo-oguzskii literaturnyi yazyk Mamlyukskogo Egipta KhIV veka [Kipchak-Oghuz literary language of Mamluk Egypt of the 14th century]. Avtoref. dis. d-ra filol. nauk. M., (1965): 92 s. – (In Rus)

9. Kuryshzhanov, A. Soz atasy [Father of the word]. Almaty: Zhazushy, (1987). – (In Kaz)
10. Kunanbaev A. Shygarmalary [Works of Kunanbaev A.] II tom., Almaty, (1986): – (In Kaz)

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ УЛУСА ДЖУЧИ – ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. В статье исследуются корни национальных духовно-культурных ценностей современного казахского общества в языке письменных реликвий эпохи Улуса Джучи. Изучение духовно-культурных кодировок с помощью языковых данных показывает актуальность работы. Место и значимость письменного наследия данной эпохи для казахской духовности всесторонне доказаны. Цель исследования – доказать через язык письменных памятников непосредственную принадлежность Улуса Джучи к консолидации казахского народа в единый центр, унификации языка, определении духовно-культурных ценностей, развитию литературы и росту потенциала в политико-социальном плане. Цели и задачи, поставленные перед исследовательской работой, выполнены в теоретическом и практическом плане. Крылатые выражения, пословицы и поговорки, устойчивые словосочетания в языке письменных памятников, написанных в Среднетюркскую эпоху на территории Улуса Джучи, сравниваются с данными современного казахского языка и представлены научные выводы. Неоспоримо, что казахский народ является духовно-культурным наследником кочевников Великой степи. При сопоставлении литературных и языковых данных двух эпох наследственность становится еще более очевидной. Наряду с этим научно обосновано, что письменные памятники являются духовно-культурным наследием казахского народа.

Национальное мировоззрение, национальные традиции, духовно-культурные коды начали формироваться в нашем языке с древних времен, развиваться при Улусе Джучи и привели к консолидации нашу нацию сегодня. Свидетельством этого являются глубокий анализ фактических данных.

Ключевые слова. Улус Джучи, письменные реликвии, духовно-культурное наследие, преемственность.

Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Язык письменных памятников Средневековья – мир духовных и культурных ценностей» (AP19679282).

WRITTEN MONUMENTS OF JOCHI'S ULUS - SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE KAZAKH PEOPLE

Abstract. The paper examines the roots of the national spiritual and cultural values of present Kazakh society in the language of written relics from the era of the Ulus of Jochi. The study of spiritual and cultural encodings using linguistic data shows the relevance of the work. The role and significance of the written heritage of this era for Kazakh spirituality has been comprehensively proven. The aim of the research is to prove, through the language of written monuments, the direct affiliation of the Ulus of Jochi to the consolidation of the Kazakh people into a single center, the unification of the language, the definition of spiritual and cultural values, the development of literature and the growth of potential in political and social terms. The aims and objectives set for the research work were fulfilled in theoretical and practical terms. Idioms, proverbs and sayings, stable phrases in the language of written monuments

written in the Middle Turkic era on the territory of the Ulus of Jochi are compared with data from the modern Kazakh language and scientific conclusions are presented. It is undoubtedly that the Kazakh people are the spiritual and cultural heirs of the nomads of the Great Steppe. When comparing the literary and linguistic data of the two eras, heredity becomes even more obvious. Along with this, it is scientifically substantiated that written monuments are the spiritual and cultural heritage of the Kazakh people.

National worldview, national traditions, spiritual and cultural codes began to form in our language from ancient times, developed under the Ulus of Jochi and led to the consolidation of our nation today. This is evidenced by an in-depth analysis of the evidence.

Key words. Jochi's Ulus, written relics, spiritual and cultural heritage, continuity.

The article was written within framework of Science Committee project MSHE RK «The language of written monuments of the Middle Ages is the world of spiritual and cultural values» (AP19679282

Shatalov Anton Konstantinovich*¹,

Master of Pedagogical Sciences, PHPE «West Kazakhstan Innovative-Technological University», Republic of Kazakhstan, 090006, Oral, N. Nazarbayev ave., 208,
wk-shanks@inbox.ru, ORCID ID: 0009-0008-6480-3108

THE IMPACT OF INTERACTIVE ONLINE GAMES ON THE DEVELOPMENT OF LEXICAL SKILLS

Abstract. Gradual increase in the availability of gadgets and computer equipment in schools and universities allows teachers to simplify the introduction of interactive games and activities in the educational process, increasing its effectiveness, when a good balance between traditional and modern teaching methods and techniques is present. This especially affects the development of new and review of long-studied vocabulary of foreign languages (in particular, English), which is shown by the research of teachers from many countries of the world. The article studies both the most popular types of dictionary games, presented to a wide range of native English speakers, and the lesser known, as well as the degree and specifics of their influence on different aspects of lexical skills of the English language students. The results of the monitoring group experiments conducted by the teachers from Asian countries show that the introduction of interactive games in the learning process provides significant improvement for all categories of students, including those whose knowledge before the experiment left much to be desired.

Key words. EFL, language learning, vocabulary development, word games, interactive games, online services.

Introduction. The modern period of development of the society is characterized by a strong influence of computer technologies on it. In Kazakhstan, the digitalization and remote access to all main spheres of human activity – working, travelling, provide distribution of information flows in society became one of the main focus points. Particularly, online availability of such essential for a modern citizen perks as education, medicine and public services is strongly supported and promoted by the governments of C.I.S. countries [1].

Internet information resources and services promote a fundamentally new approach to the learning process, making it possible to realize the potential of new pedagogical technologies. Teachers' appeal to modern Internet resources gives the opportunity to develop students' knowledge through access to extensive information, involvement in search and research activities, which in turn are related to the application and expansion of their language skills.

The traditional ways of teaching are still important for comprehensive development of students' language skills. For remembering lexical units learned recently as well as those learned long ago, simple exercises based on associative memory or standard fill-the-blank exercises can be used, administering the process of vocabulary review both orally and written [2]. There are also multiple suitable forms of vocabulary recollection games classified by different authors [3]. In the traditional sense, the structure of lexical skill includes the following aspects of abilities that students should intend to master:

– Ability to reproduce the lexical unit according to established rules of phonetics of the language. If the learner does not master this aspect well enough, this may have consequences such as distortion of pronunciation, merging several lexical units into one, and inability to recognize the words in another person's speech or audio material.

– Ability to select a lexical unit (in other words, context awareness). The students must be able to choose and use the lexical unit correctly according to the requirements created by the situation. If the students have difficulty with this aspect, then the choice of the necessary word takes more time or doesn't happen at all. This certainly makes further communication or work with information not productive.

– Ability to combine lexical units. The students must be able to work with words in complex. If that aspect causes them difficulties, they won't be able to include new vocabulary units in the previously known grammatical structures and combine them with each other.

– Ability to perform speaking tasks (practically the most important component). It is often the case that the student performs all the operations described above in relation to the lexical unit, but only when talking about it as a separate phenomenon. If a student cannot perform a speaking task, he cannot use the learned lexical unit in the process of communicating in the target language [4].

The formation of these abilities involves frequent multilateral activities to develop and maintain students' vocabulary. When it comes to maintaining, there are multiple ways to revise the vocabulary including such standard methods as testing or reading a dictionary every day, but the ways that involve interactive games and visual elements are proved to be much effective for a modern student [5]. Their use is becoming more and more accessible due to the gradual improvement of equipment in schools and universities, the introduction of interactive boards, projectors and computers in the educational process.

Another weighty argument in favor of the use of interactive and computer technologies in the learning and revising process is that most modern young people are already well versed in gadgets and know how to use the Internet since the early childhood, and the introduction of technology in class easily captures and retains their attention. The students become more active, the task is perceived by them as playing, which increases their interest and mental activity in the learning process, develops logical thinking, problem solving skills and energizes their mind in general. At the same time, to be most effective, any kinds of games should be carefully chosen [3] and mixed with traditional approach. Usually teachers are concerned that it would be difficult to adopt online interactive games as a core part of their teaching process [6].

It is also important to consider that when assessing the influence of any game material on the development of vocabulary, there is a gender factor – male students generally have more interest in gaming, therefore showing more success in learning vocabulary through those means, than female students [7].

Materials and research methods. The research was conducted on the basis of a extensive experience at schools, ELT centres and universities, both as a student and a teacher, as well as a comprehensive analysis of the scientific literature on the topic and possible reasons for the results obtained by researchers (and myself during the years of practice).

For the research, some of the most accessible interactive word games in English were chosen, that could be easily launched on any standard computer or smartphone. The latter is even more convenient, since most modern students have access to them, and the number of people with modern phones usually exceeds the number of those who own a computer.

The purpose of the research was to study these types of games and scientific materials related to them and their impact on the development of vocabulary and communicative competence of language learners, and to analyze which aspects of vocabulary comprehension they affect positively.

The following word games were used as the material of the research (a brief description provided):

– *Wordle* is a web-based word game created and developed by Welsh software engineer Josh Wardle. Taking inspiration and a portion of mechanics from old pen-and-paper game Jotto,

television game show franchise Lingo, and a colour-matching game called Mastermind, he created the game to play with his partner, eventually making it public in October 2021. The game gained popularity in December 2021 after Wordle added the ability for players to copy their daily results. Multiple clones and variations of the game were also created over the years, as were versions in languages besides English. Later, the original was purchased by The New York Times Company in January 2022 to use in the newspaper's Games section. The New York Times version can be found on their official website and can be considered to be for more advanced players and/or language learners, because the words appearing there are rarer, less known, or might belong to a specific industry.

Figure 1 - An example of a solved Wordle puzzle

Most versions of Wordle share the following characteristics: they have a single daily solution, with all players attempting to guess the same word (which creates a bit of competitive spirit), the word consists of five letters, and the aim is to guess it within six tries. After every guess, each letter can be marked with either grey, yellow and green, with grey indicating that the word you're trying to guess does not have that letter at all, yellow – that it is present, but in a different position, while green means that you've guessed it correctly.

– *Spelling Bee* is a word game that revolves around the "honeycomb" concept, where the letter in the central cell must always be present in the guessed word. It tracks the level of player using points, which are counted with the amount of letters in the words found – minimum is four, which gives 1 point, and longer words earn 1 point for each letter.

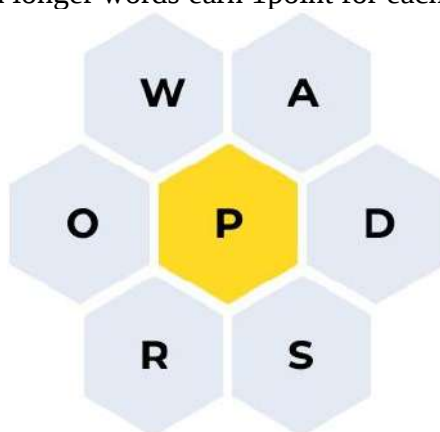

Figure 2 - An example of a Spelling Bee puzzle

– *Word Search* is a game that consists of a square grid of letters. The aim of the game is to find and highlight all the words hidden in the puzzle, which can be placed diagonally, horizontally, vertically, or backwards. The game shows all the available words in the list below the grid, and each word from the list is cross-checked as soon as it is highlighted in the grid.

Figure 3 - An example of a Word Search puzzle

– *Weaver* is a game that has two words (usually consisting of 4 letters). The player needs to transform one word into another by slowly changing letters one by one.

Figure 4 - An example of a solved Weaver

– *Words On Stream* – a bit of an unusual choice here, because it is less accessible to one person and needs a computer or a TV as a base, as well as smartphones. Originally made for the streaming websites Twitch.tv and Youtube, WOS features a word-guessing game that combines cooperative and competitive elements at the same time. In our case, so-called Party mode can be used – the main screen can be on a computer, laptop or an interactive board, and students use their phones to connect to the game (by scanning a QR code on the main screen) and make guesses. The game also bears a bit of similarity to a word tabletop game called Scrabble.

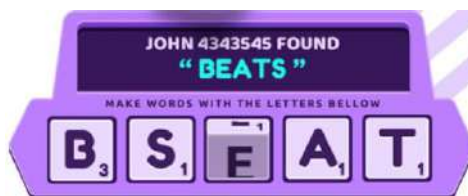

Figure 5 - An example of a WOS letter combination

Results and discussion. With the available research materials and the experience of using the games in the teaching process (as well as recommending them as a supplementary mean of vocabulary review), there were several questions in need of answers. Why these games are good for practicing English? Why specifically English, and can they be used for other languages? How exactly different types and styles of these games affect different aspects of a person's

vocabulary comprehension? In this part I will also include some websites, in which the listed games can be accessed online.

English grammatical endings usually raise the amount of the letters in the word, which is why Wordle can work with the word length. For example, let us compare the word “works” with “-s” ending in Present Simple Tense and “worked” with “-ed” ending in Past Simple. “Works” has five letters and “worked” has six. This means that while trying to guess the right vocabulary unit, it’s mostly impossible to miss the word solely based on its grammatical form. The misses or guesses of the word will be based on its lexical meaning in the majority of cases, like guessing between “work”, “pork” or “fork” with these words meaning completely different things, but differing only in one letter.

Getting back to “works” and “worked”, guessing between them would not be much fun. While the student has already figured out the meaning of the word, which is “work” in this case, trying to guess if it is the present or past tense can. Generally speaking, in languages with more inflections and conjugations than English, these kinds of word games may appear not as effective for practicing vocabulary. Though, that doesn’t prevent Wordle to have versions for different languages, including US and UK English, Spanish, French, German, Russian, etc.

There are quite a few ways to play Wordle, be it online or even trying to guess the word on a piece of paper. The Internet is filled with copies and variations of Wordle, which can be free or paid, simple or fancy by design, and use different vocabulary databases. There are also multiple of those in Google Play shop, but, let us be honest, most people wouldn’t want to install a “free” game filled with advertisements to feed off your online traffic. I’ve tried several of those before coming to conclusion – the simplest choice, that would not make people install anything, is to use the official page of New York Times Wordle ([nytimes.com/games/wordle](https://www.nytimes.com/games/wordle)). A bit later I happened to come across another website (wordly.org).

NYT uses regular 5-letter words. The rules and limitations of English language allow regular 5-letter Wordle to have around thirteen thousand words to choose from for possible guesses. The solution set for NYT Wordle is smaller - only 2,315 words - but that doesn’t necessarily make the game easier, since plenty of words in common usage that people might guess, are simply not included as solutions.

Wordly is not affiliated with NYT, though it uses the same game structure. It’s quite customizable, you can change the size of the word you would like to guess in the range of 4-11 letters, which provides a great flexibility to the English learners – beginners can start with 4- and 5-letter words, whereas intermediate learners can increase the difficulty.

Both games can track user’s statistics, such as percentage of words guessed and distribution of best tries. There are multiple strategies that can motivate language learners to keep more attention to the structure of English language and challenge their own language knowledge. Such strategies may involve trying all the vowels or considering the ending of the word first, with popular ending combinations for shorter words usually being ‘er’, ‘ed’, ‘ss’, ‘th’, ‘al’, ‘ly’, and ‘ie’.

In general, the statistical findings show that using Wordle as a supplementary learning and reviewing activity gives students quite a significant positive output in ability to recognize more creatively designed words, correlate the words in meaning and etymology [8]. The numerous variants of Wordle that can be found on the Internet can further expand learners’ horizons. For example, there are variants, where you have to guess 2, 4, 8, or even 16 words at the same time, or Wordle versions for different franchises and communities (such as Star Wars or Harry Potter). More complicated games like a combination of Wordle and crosswords, or a variant called Phrazle (where you need to guess a whole phrase) can also be used as further means in developing language learners’ vocabulary.

Spelling Bee ([spellbee.org](https://www.spellbee.org)) is a bit closer to a classic Wordle in terms of having a daily mode, where everyone has the same base letters which can be used to make as many words as possible following the rules. The webpage has a lot of tips which thoroughly explain the rules and answer frequently asked questions.

This game can be a bit difficult for beginners, but it has several advantages over other interactive language games of online format. First, again, being the daily mode. Since the base for searching words is the same for everyone every day, it is possible to interact with students in different ways – be it simply checking the students' results separately, which can be done by simply taking a screenshot of the words guessed and can be also applied to distance education; or adding a bit of cooperation and allowing the students to combine the efforts of training their memory and vocabulary (for example, a main screen of an interactive board or a whiteboard can be used to gather all the answers, whereas students use their mobile phones to open the website as well). It is also possible to check the vocabulary from the day before and compare them to their own answers.

Spellbee shows itself as a good way to maintain a level of knowledge of the same root words and their grammar categories (in cases when the daily puzzle has letters that allow making words with 's', 'er', 'ed' and 'ing' endings). In various researches its addition in the teaching process demonstrated a clear improvement in students' lexical skills [9, 10].

Y D E O R S T			doddery	redyed	troy
61 words 312 points			dory	redyes	troys
			dotty	reedy	tryst
destroy	odyssey	toddy	dressy	retry	trysted
destroyed	odysseys	toyed	dryer	rosy	trysts
destroyer	oyster	toys	dryers	seedy	tyre
destroyers	oysters	trey	drys	sooty	tyres
destroys	redye	treys	dyed	sorry	tyro

Figure 6 – Example of lexical units centered on letter Y (not all possible results are present)

Word Search ([wordsearch.io](https://www.wordsearch.io)) is a game that is possible to use at any language level, because all that is needed is to put several words on a grid and mix letters around them, which can be done even by teachers themselves. The concept is simple and familiar, sometimes even appearing in Oxford-based workbooks, and with the game system using mostly common words, it is possible to play at any language level to train lexical knowledge and visual perception skills. In this case, all the work is done by a program code, also showing the available words below, which can be directly introduced to the students. This game can be used as a simple warm-up exercise in the beginning or end of any lesson, or a way to keep students entertained and involved in language practicing in their free time.

Weaver ([weavergame.org](https://www.weavergame.org)) looks very similar to Wordle, but the process differs quite a bit. The first and the final word are already there, it's the path between them that is important. The aim is to convert one word into another, by changing one letter at a time. Due to the nature of the English language this is possible with 4-letter words, which are the base of this game. The game stimulates memory by making the player remember words with minimal differences of one letter. Given that the number of such words in English reaches more than five thousand (Note: different sources and vocabularies can provide different results. The upper bound, just based on spelling, is $26 \times 26 \times 26 \times 26 = 456,976$, but of course, that doesn't take into account the fact that most words must contain at least one vowel), the task becomes quite challenging even

for well-versed people. At the same time, it is a good way to update and enrich your knowledge of the words that take a significant percentage of all words in the English dictionary and words used in everyday communication.

Words On Stream (wos.gg/en) features a word-guessing game that combines cooperative and competitive elements at the same time. Every time one of the players finds a word, two things happen – their name and guessed word is highlighted on the screen, and they are not allowed to guess another word for a small period of time, which prevents stronger players to guess all the words on their own and simply win the game by themselves. After a few seconds, the limitation is lifted and the player can continue guessing the words.

The game also has group challenges and level system with increasing difficulty. The better the group performs, the higher the levels can it achieve, with different new challenges such as extra “fake” letters and longer words available. This cooperative element can work in different ways – weaker students are inspired to remember some of the words to guess them in their next try to lift some of the burden on other students and help advance the group’s game level further. Stronger students can avoid wasting time on simple words and go straight for the pangrams (words using all letters presented) and other bigger units.

Being similar to Scrabble, the game allows students to develop skills for recognizing and forming words from the same available letters. In this manner WOS can also be viewed as an activity similar to Spelling Bee, but without a limiting factor of a central letter. That technically allows making an analog game that can be played without any gadgets, as long as all possible words for a particular letter combination are prepared by the teacher beforehand (though, that is limited and doesn’t have any game level advancements). Researches show that Scrabble and other games based on it can provide a significant improvement in vocabulary knowledge [11].

Conclusions. The results of multiple researches show that the addition of the games listed here have a decent positive impact on the development of lexical skills and vocabulary memorization. This can be also caused by these games having a big connection with media and culture (Wordle), or also having a long history (for example, Scrabble was first introduced in 1948). The level of their implementation into the teaching process should be determined by teachers themselves – although it is also great if students show interest in using these games as a nice supplementary activity to practice in their free time. The availability of most of these games, which can be accessed by simply using a mobile phone, or even be replaced by a pen-and-paper variant, allows language learners and practitioners to have a simple and fun way to refresh their vocabulary, with different kinds of games affecting different aspects.

LITERATURE

1 Джумагалиева, М.Б., Абдраупова, Г.Р. Развитие государственных услуг республики казахстан, предоставляемых в электронном виде. [Текст] / М.Б. Джумагалиева, Г.Р. Абдраупова. // Электронный научный журнал «Apriori. Серия: естественные и технические науки» – 2016 – № 1 – 1-10 с.

2 Ибрагимов, Н. Т. Formation of lexical skills in teaching foreign languages (Филология и лингвистика в современном мире): материалы I Междунар. науч. конф. [Текст] / Н. Т. Ибрагимов, Москва: Буки-Веди, 2017. – 81-83 с.

3 Luu Trong Tuan. Vocabulary Recollection through Games [Text] / Luu Trong Tuan. // Academy Publisher: Theory and Practice in Language Studies, 2012. – Vol. 2, No. 2, p. 257-264.

4 Komarova, E.V. Formation of lexical skills in the process of learning a foreign language [Text] / E.V. Komarova // Humanities scientific researches, 2015. – № 2

5 Yuldashova, S.T. Interactive Methods and Effective ESL Vocabulary Teaching Techniques [Text] / S.T. Yuldashova // International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology (IJRASET), 2022. – Vol.10. – XI – p. 889–891.

6 Yip, Florence W. M., and Alvin C. M. Kwan. Online Vocabulary Games as a Tool for Teaching and Learning English Vocabulary [Text] / Yip, Florence W. M., and Alvin C. M. Kwan // Educational Media International 43, 2006 – no. 3 – p. 233–249.

7 Mahmut Kayaaltı. A Literature Review on the Impact of Online Games in Learning Vocabulary [Text] / Mahmut Kayaaltı // International Journal of Scientific and Research Publications, 2018 – Volume 8, Issue 2, p. 312-316

8 Nailul Author Restu Pamungkas. The Effects of Wordle Media on Students' Vocabulary Mastery [Text] / Nailul Author Restu Pamungkas. // JETAL: Journal of English Teaching & Applied Linguistic, 2021 – Vol. 2 (2) – p. 56-61

9 Wedhanti, N.K., Ratminingsih, N.M., Samiyanti, K.. The Effectiveness of Spelling Bee Game through Students' Vocabulary Mastery [Text] / N.K. Wedhanti, N.M. Ratminingsih, K. Samiyanti. // JELTIM (Journal of English Language Teaching Innovations and Materials), 2021 – Vol. 3(2) – p.61-75

10 Dwi Wijaksono. Increasing Students' Vocabulary Through Spelling Bee Games [Text] / Dwi Wijaksono // Journal of English Ibrahimy, 2023 – Vol.2 (1) – p.50-57

11 Jalaluddin Supriadi. The Use Of Scrabble Game As A Teaching Medium To Improve Students' Vocabulary Mastery [Text] / Jalaluddin Supriadi // JUPEIS, 2023 – Vol. 2. – No. 1 – p. 62-67

REFERENCES

1 Dzhumagalieva, M.B., Abdrapova, G.R. Razvitie gosudarstvennykh uslug respubliki kazakhstan, predostavlyaemykh v elektronnom vide. [Development of public services of the Republic of Kazakhstan, provided in electronic form]. Elektronnyi nauchnyi zhurnal «Apriori. Seriya: estestvennye i tekhnicheskie nauki», (2016): № 1. 1-10 s. – (In Rus)

2 Ibragimov, N. T. Formation of lexical skills in teaching foreign languages (Filologiya i lingvistika v sovremennom mire): materialy I Mezhdunar. nauch. konf. Moskva: Buki-Vedi, (2017): 81-83 s. – (In Rus)

3 Luu Trong Tuan. Vocabulary Recollection through Games. Academy Publisher: Theory and Practice in Language Studies, (2012): Vol. 2, No. 2, p. 257-264.

4 Komarova, E.V. Formation of lexical skills in the process of learning a foreign language. Humanities scientific researches, (2015): № 2

5 Yuldashova, S.T. Interactive Methods and Effective ESL Vocabulary Teaching Techniques. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology (IJRASET), (2022): Vol.10. №XI. p. 889–891.

6 Yip, Florence W. M., and Alvin C. M. Kwan. Online Vocabulary Games as a Tool for Teaching and Learning English Vocabulary . Educational Media International 43, (2006): no. 3. p. 233–249.

7 Mahmut Kayaaltı. A Literature Review on the Impact of Online Games in Learning Vocabulary. International Journal of Scientific and Research Publications, (2018): Volume 8, Issue 2, p. 312-316

8 Nailul Author Restu Pamungkas. The Effects of Wordle Media on Students' Vocabulary Mastery. JETAL: Journal of English Teaching & Applied Linguistic, (2021): Vol. 2 (2). p. 56-61

9 Wedhanti, N.K., Ratminingsih, N.M., Samiyanti, K.. The Effectiveness of Spelling Bee Game through Students' Vocabulary Mastery. JELTIM (Journal of English Language Teaching Innovations and Materials), (2021): Vol. 3(2). p. 61-75

10 Dwi Wijaksono. Increasing Students' Vocabulary Through Spelling Bee Games. Journal of English Ibrahimy, (2023): Vol.2 (1). p.50-57

11 Jalaluddin Supriadi. The Use Of Scrabble Game As A Teaching Medium To Improve Students' Vocabulary Mastery. JUPEIS, (2023): Vol. 2. No. 1. p. 62-67

ВЛИЯНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ОНЛАЙН ИГР НА РАЗВИТИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

Аннотация. Постепенное увеличение доступности гаджетов и компьютерного оборудования в школах и университетах позволяет упростить введение интерактивных игр и активностей в учебный процесс, повышая его эффективность при наличии хорошего баланса между традиционными и современными методами и приемами обучения. Особенно существенно это влияет на освоение новой и повторение давно изученной лексики при изучении иностранных языков (в частности, английского), что показывают исследования преподавателей из многих стран мира. В статье изучаются как наиболее популярные виды словарных игр, представленные широкому кругу носителей английского языка, так и менее известные, а также степень и особенности их влияния на разные стороны лексических навыков обучающихся английскому языку. Результаты экспериментов с контрольными группами, проведенные преподавателями из стран Азии показывают, что внедрение интерактивных игр в учебный процесс позволяет добиться существенного прогресса для всех категорий учащихся, в том числе и тех, чьи знания до эксперимента оставляли желать лучшего.

Ключевые слова. Обучение английскому языку, развитие словарного запаса, словарные игры, интерактивные игры, онлайн сервисы.

ИНТЕРАКТИВТІ ОНЛАЙН ОЙЫНДАРДЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒЛЫЛАРДЫ ДАМУЫҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мектептер мен университеттерде гаджеттер мен компьютерлік жабдықтардың қолжетімділігін біртіндеп арттыру дәстүрлі және заманауи оқыту әдістері арасында жақсы тепе-теңдік болған кезде оның тиімділігін арттыра отырып, оқу процесіне интерактивті ойындар мен әрекеттерді енгізуді жеңілдетуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе әлемнің көптеген елдерінен келген оқытушылардың зерттеулері көрсеткендей, шет тілдерін (атап айтқанда, ағылшын тілін) үйрену кезінде жаңа және ұзақ зерттелген лексиканы игеруге айтарлықтай әсер етеді. Мақалада ағылшын тілінде сөйлейтіндердің кең ауқымына ұсынылған сөздік ойындарының ең танымал түрлері, олардың ағылшын тілін үйренушілердің лексикалық дағдыларының әртүрлі аспектілеріне әсер ету дәрежесі мен ерекшеліктері зерттеледі. Азия елдерінің оқытушылары жүргізген және бақылау топтарымен жүргізілген эксперименттердің нәтижелері оқу процесіне интерактивті ойындарды енгізу оқышылардың барлық санаттары үшін, соның ішінде экспериментке дейінгі білімі көп нәрсені қалайтындар үшін айтарлықтай прогреске қол жеткізуге мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Кілт сөздер: Ағылшын тілін оқыту, сөздік қорын дамыту, сөздік ойындары, интерактивті ойындар, онлайн қызметтер.

ФТАХА 17.81.99

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420203>

Мауленов Алмасбек Анықбекұлы¹,

филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет,
Қазақстан Республикасы, 050040, Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, 71,
almas.maulenov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2467-1218

Мамыров Азамат Ибраевич^{*2},

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
«Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан
Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194,
mamyrov.69@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5262-9789

МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ОЙ: ҚАЗЫМ ЖҰМАЛИЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасыр қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, суырыпсалма ақын Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы сөз болып, әдебиеттану ғылымы талаптары тұрғысынан қарастырылады. Бұған дейін Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы аға буын әдебиет зерттеуші ғалымдар еңбектерінде көбіне көп «Зар заман» өкілі ретінде қарастырылып, оның азаттықты аңсаған үні жеткілікті дәрежеде насихатталмағандығы байқалатындықтан, XIX ғасыр әдебиетіндегі азаттық ойды Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы негізінде әдеби ортаға ғылыми аспектіде интерпретациялауға және таныстыруға бағытталған.

Мұрат Мөңкеұлы XIX ғасырдың көп өкілінің бірі емес, қазақтың тарих сахнасынан жоғалып кетпеуі үшін атқа қонған елді бастаушы, бағыт көрсетуші күрескер ақын.

Мақалада Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығын оқыту мен зерттеу және ақын толғаулары мен өлеңдерін хронологиялық және салыстырмалы-тарихи, герменевтикалық әдістер тұрғысынан зерттеу мақсаты алға қойылған. Бұл әдістер арқылы автордың уақыт пен кеңістік, тарих, әлем мен адам болмысы туралы жеке ой-түсініктері мен реалды әлемді және кейіпкерлерінің ішкі әлемін модельдеу әдістері қарастырылады. Ақын шығармашылығы арқылы XIX ғасырдағы орыс басқыншылығының қазақ болмысына қаншалықты кері әсері болғандығына оқырман назарын аударуды көздейді. Сонымен қатар, автордың өлеңдері мен толғауларындағы қазақ халқының тарихы мен қоғамындағы күрделі мәселелердің әлеуметтік-қоғамдық, мәдени сипаты айқындалады. Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығындағы ұлттық болмыс пен азаттық ой астарланған шумақтар мәтінінің қабаттық деңгейлері көрсетіледі.

Зерттеудің ғылыми және практикалық құндылығы қазақ әдебиеттану ғылымында кеңестік кезеңнен қалыптасқан жекелеген пайымдардың бүгінгі тәуелсіз ел ұстанымы тұрғысынан қайта бағалануына, әрі отандық әдебиеттану саласының әдіснамалық-теориялық қырын жетілдіруге үлес қосатындығымен өлшенеді.

Кілт сөздер. Төл әдебиет, тарихи жад, отаршылдық, ызғарлы жылдар, қолжазба, «Ел ауа» көтерілісі, ата қоныс.

Кіріспе. Қазақтың тарихы төл әдебиетінде жатыр. Таратып айту уақыт еншісінде. Тұран даласын тұғырына айналдырған Қазақ баласының жүз жылдықтарда тарихи жады көмескіленбеуі сөз өнерінің асқақтығында. Бұған көз жеткізу аса қиын да емес. Ұрпаққа

аманат болып жеткен «Бабалар сөзі» көптомдығы қазақ өмірінің айнасы. Соның бір парасы, биыл туғанына 180 жыл толып отырған, аты алты алашқа мәлім Мұрат Мөңкеұлы жырлары.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы, нақтылай айтсақ 1869 жылы Батыс Қазақстанда болған (сол кездегі Батыс Қазақстанға қараған Гурьев, Ақтөбе облыстары, Орынбор қолтығындағы қазақтарды қамтыған – М.А.) тарихи оқиға «Ел ауа» орыс отаршылдығына қарсы халық көтерілісі жөнінде білгісі келген кісі Мұрат Мөңкеұлы жырларын қарағаны дұрыс.

Мұрат Мөңкеұлы мұрасының жинақталуы мен зерттелуіне, әдеби айналымға шығуына мол үлес қосқан аға ғалымдар көшін Халел Досмұхамедұлы бастап тұр. Халел Досмұхамедұлы 1924 жылы Ташкентте «Мұрат ақынның сөздері» [1] деп ақынның өлеңдерін кітап етіп жариялағанымен кеңінен зерттеуіне кеңес үкіметі өмірін келте етіп мүмкіндік бермеді. Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығын танудағы Халел аға бастаған игі іс ғылым жолындағы інісі, әдебиеттанушы ғалымдар арасында ХҮІІІ-ХІХ ғғ. қазақ әдебиетінің білгірі деп мойындалған Қажым Жұмалиевке аманатталды. Қажымның Халел ағасының ізімен Махамбетті зерттеуі, Махамбет мұрасын елге жеткізуші Мұрат ақынның шығармашылығында қайта тоғысты. Халел мен Қажымның таныстығы, рухани жақындығы өз алдына әңгіме...

Мұрат Мөңкеұлы жайында сөз қозғағанда қазақ руханиятындағы шығармашылық тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын елге таныту, насихаттау, арнайы кәсіби тұрғыда білім ордаларында оқыту қалай жүзеге асты дегенді де қысқаша қамтып өткен дұрыс болар.

Мектептерде қазақ әдебиетінің жеке пән ретінде оқытылуы өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан кейінгі - уақыт. 1932 жылға дейін қазақ әдебиеті қоғамтану пәнінің құрамында ғана оқытылып, толық курстық қызметін атқара алмады. 1932 жылы орыс мектептерінің тәжірибесін басшылыққа алып жасалған қазақ әдебиетінің алғашқы программасы мен 1934 жылғы қазақ әдебиетінің жеті жылдық мектепке арналған жаңа программасы да жарамсыз деп танылды. Осылайша 1936 жылға дейін қазақ әдебиетінен программа жасау әрекеті нәтижесіз болып, 1936 жылдан бастап 5-10 кластарда өтілуге тиісті ақын-жазушылардың шығармаларының тізімі жасалып, мектептерге таратылып отырды. Мектептердегі қазақ әдебиеті пәні осы тізімдер бойынша ғана оқытылды. 1937 жылы Алматы қаласында тіл және әдебиет мұғалімдерінің кеңесі шақырылып, мектепте ана тілі мен әдебиетін оқыту сапасының жайы, программа мен оқулық, хрестоматиялар жасау кеңінен сөз болды. Қазақ ССР Оқу комиссариатының нұсқауы бойынша 1937-1938 оқу жылына арналып ана тілі мен әдебиет программасының уақытша схемасы жасалды. Осы схема негізінде авторлар коллективі бекітіліп, Қажым Жұмалиев сол қатардан табылды.

Бұл мақаланың мақсаты көрнекті ғалым Қ.Жұмалиевтің табанды еңбегінің арқасында әдеби айналымға енген күрескер Мұрат ақынның әдеби мұрасын әртүрлі әдістер арқылы талдап, оқырман мен ғылыми көпшілікке таныту және әдебиеттану саласының әдіснамалық-теориялық қырын жетілдіруге үлес қосу.

Ғалым Қ.Жұмалиев орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арнап жазған аталмыш оқулықтарында Мұрат ақынның әдеби мұрасын жоғары бағалап, жан-жақты ашып көрсеткен болатын. Мұны «Нәтижелер және оларды талқылау» бөлімінде түсіндіруге тырысамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мұрат Мөңкеұлының өлеңдері мен дастандарын, айтыстарын қарастыруда бірқатар әдебиеттанушылардың зерттеулері мен әртүрлі ғылым салаларындағы еңбектер жұмысымыздың әдіснамалық-теориялық негізі ретінде алынды. Сондай-ақ, «Мұрат ақынның сөздері» деген қолжазба мұрағат материал

мен ақынның кітап болып жарық көрген жекелеген туындылары зерттеу нысанының дүниетанымдық ерекшелігі мен шығармаларындағы басты әдеби тенденцияларды, бағыт-бағдарларды айқындауға септігін тигізді.

Мәдени-тарихи әдіс Мұрат Мөңкеұлы жырларындағы көркемдік-элегиялық сарынды әр дәуірдегі мәдени-тарихи құбылыстармен, әсіресе, батырлық жырлардағы ел қорғаны рухымен қалыптасқан поэтикалық түсініктермен байланыстыра қарастыруға септесті.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Мұрат Мөңкеұлы толғауларындағы азатшылдық ой XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі дауылпаз ақын Махамбет өлеңдерімен қолданыс табу деңгейі мен мәтіндік қабаттарды салыстырып зерттеуде қолданылды.

Психологиялық әдіс туындыгер ретіндегі автор мен кейіпкерлерінің ішкі әлеміндегі психологиялық-менталды үдерістерді, толғаулардағы Жеті жұрт бастан кешетін өмір мен өлім арасындағы аралыс, рухани дағдарыс көріністерін интерпретациялау мен поэтикалық-құрылымдық кодтардың психологиялық табиғатын ашу үшін қолданыс тапты.

Герменевтикалық әдіс арқылы автордың жеткізуге ұмтылған интеллектуалды-философиялық тұжырымдамалары мен мәтін қабаттарына жасырынған авторлық интенция айқындалды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қажым Жұмалиевтің орта мектептің 9-класына арналған «Әдебиет теориясы» [2] (1938), орта мектептің 8-класына арналған «Қазақ әдебиеті» [3] (1942), жоғары оқу орнына арналған «ХУІІІ – ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті» [4] (1967) оқулықтарында Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы кеңінен сөз болды. Бұл бүгінгі күні Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығын танудағы сілтеме, ғалымның ғылым жолындағы жетістігі сиқты көрінгенімен мұның авторға кешегі кеңестік ызғарлы жылдары кесірінің көп болғанын ел біле бермейді.

КПСС Орталық Комитетінің идеологиялық мәселелер жөніндегі тарихи қаулылары мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер туралы қаулысынан» (Социалистік Қазақстан, 1947) кейін арнаулы комиссия «...Мұрат, Шортанбай сияқты ақындардың өмірі мен творчествосы түгел талданып, жеке тақырып етіп беріліп, елеулі кемшіліктер кетті» [5] деп Қажым Жұмалиевке қатаң ескерту жасайды.

Осы мәселе асқынып, 1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінде «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақалада көрніс тапты. Мұрат Мөңкеұлы тағы да басқа шығармалар талданған оқулықтары Қажекеңнің басына бәле болып жабысып, жұмысы мен партия қатарынан шығарылып, Алматыдан алғашында Семей, кейін Қарағандыға жер аударылды.

1953 жылы шырқау шегіне жеткен кесапат дауылы қазақ зиялыларының бірлігінде Қажым Жұмалиевті де есеңгіретіп кетті. Ғалымның мал-мүлкі тәркіленіп, жиырма бес жылға сотталды. Жазығы мектеп және жоғары оқу орындарына арнап жазылған оқулықтарында қазақ руханиятын түгендеп, ғылыми негізде талдап, анық пен қанықты алғаусыз жеткізуі.

Мінезділік, бірсөзділік түрмеде жазықсыз жазасын өтеп жатқан Қажекеңнің жазған хаттары мен арыздарынан анық көрінеді. СССР-дің Бас Прокурорына жазған арызында ғалым: «Считая себя невиновным в антисоветском преступлении прошу Вас разрешить мне обратиться к вам со следующим заявлением: ... Должен указать ещё на то, что творчество включенных в учебниках поэтов ХІХ века (Мурат, Нысанбай) были более положительно оценены во всех изданиях...» [6, 370, 378] деп табандылық танытады.

Заман көрінісі. Мұрат Мөңкеұлы дерекнамасы жазылған қолдан түптелген сұр кітапты Қажым Жұмалиев реттік санмен «№ 7. Мұрат» деп белгілепті. Қажым ағаның үйіндегі жеке архивінен табылған тозығы жеткен қолжазба кітап отызыншы беттен басталады. Жиырма тоғыз бет кеңестік «қырағы көздер» қолымен жыртылып алынған. Оған отызыншы беттегі автордың өз қолымен жазылған «Изъято у меня 16.03.1953 г.» деп қолың қойған жазба куә.

Біздің Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген уақыт тынысын, оның ақын шығармашылығына әсерін тануымызда бірден-бір көмекші құрал да осы Қажым архивінен табылған 88 беттік материал болмақ. Аталмыш материалда Мұрат ақынның шығармашылық тұлға болып қалыптасуына әсер еткен ортасы, тарихи жағдаяттар жан-жақты баяндалған.

Мұрат ес біліп, ақын атанғанша ел ішінен алған сабағы ел қорғаны Исатайдың ерлік істері және оның серіктес інісі Махамбеттің көптің көкейінде хатталған көк дауыл жырлары болатын. Бірі басшы, бірі қосшы болған қос тарихи тұлға өмірден өтіп кетсе де елім деген ерлерін ел ұмыта қоймаған, керсінше солар болса қайтер еді деп қамыққан көңілмен қайта есіне түсіріп, кетілген тірлікті екі тарланның арманымен қайта жетілдіріп жүрген уақыт еді.

Заманының заңғары болған сыңар тағдыр – Исатай мен Махамбет кейінгі елдің аузында, тарихтың жадында мәңгілік екендігін Мұрат ақын былайша жеткізеді:

«...Кешегі өткен Исатай,
Жауды көрсе састы ма?
Онан қорқып қашты ма?
Ертеде өткен бұрынғы,
Шора мен Тарғын болмаса,
Бір қазақтың ерлігі,
Махамбеттен асты ма?» [7, 59].

Ел үшін атқа қонған, сол жолда жандарын құрбан еткен ерлерді сағына, рухын асқақтата жырлаған Мұрат Мөңкеұлы өзі де 1868 жылғы тарихи оқиға «Жаңа Низам» кезінде жұртының сөзін сөйлеп, елінің ертеңі не боларын ойлап қамықты, қайғыдан қатпа күйге түсті. Орыс отаршылдығынан құтылар жол іздеді. Оның бірден-бір амалы қонысты тастап, дұшпанның аяғы жетпейтін жер «Жиделі Байсын», «Тескен тауға» елді аударып көшіру деп білді. 1868 жылы қамданып, 1869 жылы көтеріліп көшпек болған тарихи оқиға осылайша «Ел ауа» көтерілісі атанды.

Бұл жөнінде ғалым Қажым Жұмалиевтің мына бір пікірі тарихи жағдаятты, қилы заман көрнісін, халықтың пұшайман халін түсінуге керек-ақ аңдатпа.

«1869 жылғы көтеріліс – отарлау саясатына қарсы ұлт бостандығы үшін болған күрес еді. ...«Ел ауада» патша үкіметінің отарлаған жерін қайтып аламын деген мақсатты алдарына қойған жоқ...

Патша әскерімен болған соғыс сол көшкен елді тоқтатпай өткізіп жіберудің айналасында ғана болды. Бұрынғы ақындар (Махамбет т.б.) отарлау саясатын айта келіп, сол қонысты соғыспен, күшпен қайтарып алуды жыр етсе, 1869 жылдардағы ақындар – бұл жер қоныс болмайды, мұны тастап, басқа бір қоныс іздеу керек дейді. Елді көшуге үндеді. Бұл, әрине, ақындардың құрғақ қиялы емес, сол кездегі халық тілегі, ел мүддесі болатын. Мұны Мұраттың «Үш қиян», «Қазтуған» поэмаларынан анық көруге болады» [8, 132].

«Ел ауа» көтерілісінің соңы немен аяқталғаны тарихтан белгілі болғанымен, бүтін бір елді бүлікке түсіріп білгенін істеген басқыншылық бүгінгі күнге дейін «ұлы достықпен» бүркемеленіп, Мұрат Мөңкеұлы шығармашылығы деңгейінде қалып келе жатқаны ойланатын мәселе.

Мұрат ақынның ата қонысты тастап, көшелік деуінің негізгі себебі, қазақ елінің болашағын, әсіресе, жастардың қамын ойлағандық. Сондықтанда ақын:

«Мен қауып еткеннен айтамын,
Ақ борықтай иілген,
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шая ма деп жүрегін,
Ащы суға тойдырып,
Бұза ма деп реңін.
Адыра қалғыр заманның,
Мен жаратпаймын сүреңін» [7, 18] – дейді.

Осы мәселе төңірегінде ақынның шығармашылығын терең зерттеген ғалым Бауыржан Омарұлы: «...Мұрат Мөңкеұлы отарлаушылардың ойранын көрген соң, ұрпақтың келешегіне күдікпен қарайды. Ақынның бұл турасындағы толғаныстары болашаққа болжам түрінде айтылады. Бүгінгінің көзімен қарасаң, жыр жампозының өлеңмен өрнектеген тұжырымдарының қалт кетпегеніне куә боласың» [9, 245] – деп бүлінген болмыстың бастауын аңғартады.

Орысқа қосылғалы бір жарым ғасыр бой бермеген қазақ XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап біржола бас билігінен айырылды. Қазақ елін қамалай салынған бекіністер, батырларымызға бұрынғыдай беркініп қайрат қылуға мүмкіндік бермеді. Ұрыс сала, шегіне күнелткен қазақ көтерілісі Мұрат тұсында тұралап шегіне жетті. Осының бәрін естіп, біліп өскен ақын «Сарыарқа» толғауында теперіштің кімнен болып жатқандығын күлбілтелемей ашығын ашына айтып береді.

«Әуелі жеңіп орыс Еділді алды,
Сарытау, Аштарханның жерін де алды.
Артынан Еділден соң Нарынды алды,
Тоғайдың ағаш, қамыс, талын да алды.
...Тәмамы, су мен нуды орыс ұстап,
Қазақтың мұнан жұтап шалынғаны.
Қуалап Исатайды өлтірген соң,
Заманның содан бері тарылғаны» [7, 31].

Алдыртқан қазақ, алған орыс. Еділ, Сарытау, Аштархан қолдан кетті. Нарын қазақтың нар ұлдарының арқасында сақталды. Су мен нудан ығысып қалың қазақ күні кешеге дейін шөлейтте отырды. Осының барлығы Мұраттың жырларында түп тұқияннан өзіне шейін төгіліп тұр. Сөз басында айтқан халықтың тарихы, тағдыр-талайы, заман көрнісі сөз өнерінде жатыр дегенге бірден-бір жауап, міне, осы.

Қары әңгіме және қазақы қалып. Бала кезімнен жадымда ерекше сақталған сөз – қары әңгіме. Қары әңгімені айтушы әкемнің туысы Молдабай жырау. Қары әңгімесі Мұрат ақынның жырлары, ерекше есімде қалғаны «Қарасай-Қазы». Жырдың басында, әлқисасында бұрынғылардан бізге жеткен сөз, қасиетті қары әңгіме, осы деп отыратын. Қазақтың сойын, тұрмысын, өзіндік әлемін танытатын қары әңгіменің бірі Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығы.

Сөз болып отырған шығармашылық тұлға Мұрат Мөңкеұлы Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Қарабау деген жерде туған. Руы Беріш, оның ішінде «Қаратоқай». Ақынның өзі жыраулық дәстүр бойынша шығу тегін айтқанда «Ел едік Байұлында Беріш деген», немесе «Ар жағымыз белгілі, Он екі ата Байұлы» деп таныстыруы сол қары әңгімеден келе жатқан қазақы қалпымыз.

Қары әңгімелердің қасиеті қазақы қалпымыздың кең панорамасын түрлі қырынан келіп ашып көрсетуінде. Он екі ата Байұлының Берішінен екенін таныстырған ақынның

келесі бір жыр жолдарынан сол елдің географиялық қоныстану аймағын, тұрмысын көреміз.

«Тайсойған, Ойыл, Қиыл, Дендеріміз,
Қарабау мекен еткен жерлеріміз.
Жайық пен Қарабаудың тең ортасы
Тепсеңге мал жайылар кең жеріміз.
Нарға артып толы саба, кілем жауып,
Жиын-той, қызық еді көргеніміз» [7, 44].

Өлең жолдарында ата қоныс елді мекендер тізбектеліп атала келіп, «кең жеріміз» болып түйінделеді. Кеңдікті көрсетуде түйдектетіп теріп айту, даралықты көрсетуде дамытып айту өлең құраудағы өзегімізде бар. Қары әңгімеден көрінетіні қазақы тұрмысымыздың жайы кілем жабылған нарға толы саба артып, жиын-тойды қызықтау. Бұл тұрмысы түзу халықтың өмір сүру көрнісі, бұл көңілі шат ақынның сөзі.

Ақын өз басынан өткерген өмірді баяндаушы ғана емес, өз ортасы, бүкіл бір халықтың тұрмысын, салтын, болмысын сөзбен кестелеп жеткізуші өнер иесі. Бір жол, не бір шумақтың өзі қазақтың қалпынан хабар беретін болса ол ақынның, оқырманның олжасы. Сөзді Мұрат ақынға берелік:

«Аяңдап тойға келдім дөненменен,
Жаз жайылып, күз семірген көбеңменен,
Қызығын осы тойдың көре келдік,
Той бастау – ата дәстүр өлеңменен» [7, 87].

Бірінші жақтан баяндалып тұрған өлеңнің соңғы жолындағы бірінші бунақ «той бастау» тіркесі біз сөз етіп отырған қазақы қалпымыздан біраз ақпарат беріп тұр. Біріншіден, қазақ халқының сөз өнеріне деген құрметі тойды өлеңмен бастауынан көрінсе, екіншіден, сол тойды бастау құрметі ақынға берілуінде жатыр. Сөздің қадір-қасиетін, жанды қуатын, бар өнердің басы екендігін білген халық қана осылай іс істей алады.

Халқымыздың хал-ахуалын, жан қалауын, бекзаттығын тану үшін қары әңгімелердің қойнауына сүңгіген дұрыс. Тастамайтын бар асыл сонда. Ескінің сөзі деп қарамай, естінің аманаты, арманы деп түсінсек, бәрекелді, сөз сол. Осы асқақтықты Мұраттың мына бір өлең жолдарынан таба аламыз:

«Табаны жерге тимеген,
Маңдайы күнге күймеген,
Тұшпардан өзге мінбеген,
Салқындыққа ал қара көк тон киіп,
Салтанатқа жорғадан өзге мінбеген» [7, 22].

Бабалардан қалған сөзді оқи отырып, мазмұнынан өрлікті, болмысы бөлек кескін-келбетті көреміз. Уызынан жарымаған ел бұлай салтанат құра алмайды, ақындық мектебі қалыптаспаған жұрт бұлай сөйлей алмайды. Мың өліп, мың тірілген қазақтың небір зұлмат замандарда тарих сахнасынан жойылып кетпей кең аумақты алып жатқан байтақ ел болып өмір сүруінің өзі бастау арналарымыздың қуатында, жығасы жығылмаған рухында жатыр.

Жоғарыда атап өткен орыс патшасының отарлау саясатынан туындаған 1868 жылғы «Жаңа Низам» зәкөні қазақты теңселтіп өтті. Ел басына түскен ауыртпалық, мұнар күн Мұрат ақынның шығармашылығында елеулі орын алды. Мұның бәрін айту мақаланың көлеміне симайды, ұстанымына жатайды. Біз бұл жайтқа өзіміз қарастырып отырған қары әңгіме және қазақы қалып төңірегінде тоқталамыз.

Мұрат Мөңкеұлы қазақтың тарихынан сыр шертетін қары әңгімелерді көп білетіндігі 1868-1869 жж. халық көтерілісі кезінде шығарған өлең-жырларынан көрінді.

Ақын «Үш қиян» поэмасында өзі көтеріп отырған мәселе аясында қазақтың өткен тарихын шегініс әдісімен баяндай келіп, авторлық идеяға көгендейді. Мұны «Үш қиянның» бастауындағы мына жолдардан аңғаруымызға болады:

«Заманнан заман оралған,
Дүние шіркін соны алған.
Адыра қалғыр бұ қоныс,
Қайырсыз екен азалдан.

Қайырсыз неге десеңіз,
Асан Қайғы, Қазтуған,
Орақ, Мамай, Телағыс
Қалған екен солардан» [7, 8].

Авторлық идея орысқа отар болмау үшін қазаққа жайлы қоныс тауып, елді сонда көшіру. Ал тарихи тұлғалар тобы, олардың кешегі тарихы негізгі ойға тамызық керек деталдар ғана. Поэманың өн бойында көптің атынан айтылатын «қайырсыз қоныс», «құтсыз жер» қайталамалары әлеуметтік психологиялық көңіл-күй табын сездіруші сөз саптаулар.

Мұрат ақынның дүниетанымын, шығармашылық ұстанымын, сол кездегі қазақ қоғамында болған саяси-әлеуметтік құбылыстардың сырын түсініп, дұрыс қорытынды шығару үшін көрнекті ғалым Қажым Жұмалиевтің мына бір пікірін ескерген дұрыс: «...Отарлау саясатымен байланысты және қазақтың өз ішінде бола бастаған әртүрлі өзгешелік, оған ақынның көзқарасына келейік.

Мұрат бір жағынан, патша үкіметінің өзі белгілеп қойған адамдарының ел билеп, халықтың тынышын кетіре бастағанын көрсетсе, екінші жағынан, осы кездің өзінде-ақ, бір тиынға ар-иманың сатқан жаңа адамдардың көп шыққандығын көрсетіп және олардың елді екі жарып, штат, талас ұйымдастырып, содан өз пайдасын табушыларды шенейді» [8, 161].

Осы сілтемедегі «**жаңа адамдар**» тіркесі көңіл аударуды қажет етеді. Бұрын қазақы қалпымызда бас пайдасы үшін ардан безген адамдар болмаған. Мұны Сұлтанмахмұт Торайғыров ақынның: «Абай тұсы қазақтың бұзылғаны, Қаралыққа айналып қызыл қаны...» жолдарынан оқи аламыз. Яғни, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, орыс отаршылдығының салқыны елде «бір тиынға ар-иманың сатқан жаңа адамдарды» көптеп тарих сахнасына алып келді.

Мұрат ақынның:
«Бәйіт еттім бұл сөзді
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын:
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Мұның бәрі адамнан.

Адамның азған белгісі,
Екі кісі дауласса,
Тату бол деп айтпайды.
Екі айырып арасын.

Арасынан пара алған» [7, 16] – дейтіні де сол себеп.

Бұл тарихи шындық. Орыс отаршылдығымен бірге келген қасірет. Елді іштей жікке бөлу, бөлшектеп билеу қазақы қалпымызға нұқсан келтірген көрекөзге жасалған кесірлі саяси астары бар іс болды. «Әлеумет өмірін кеңнен шолып, терең түсіне білген талантты

ақынның мұны көрмей кетуі мүмкін емес еді. Ол көрді де, оны өз шығармасында көрсете де алды».

Қорытынды. XIX ғасыр әдебиетінің өкілдері соңың ішінде зерттеу нысанына айналып отырған Мұрат Мөңкеұлы мұрасы осы күнге дейін көбіне күңіренген көңіл-күй, элегиялық сарын сипатында «Зар заман» концепциясы аясында қарастырылып, ақындарымыздың орыс отаршылдығына қарсы азаттық ойы көршінің қабағына қарап, елеусіздеу айтылғаны айқындалды.

Зерттеу жұмысында Мұрат Мөңкеұлы өмір сүрген уақыт және шығармаларындағы басты бағыттар мен поэтикалық тенденциялар психологиялық және мәдени-тарихи, салыстырмалы-тарихи және герменевтикалық әдістер тұрғысынан қарастырылды.

Мұрат ақын «Үш қиян» поэмасының 26-бөлімін «Бәйіт еттім бұл сөзді» деп бастайды. Ақынның аманаты сынды осы жол ойлануды қажет ететін сияқты. Біз аға ғалымдардың ізімен әдебиетте елінің ертеңіне кам жеп, қайғырып өлең шығарған шайырларымызды «Зар заман ақындары» деп атап кеттік. Мұның бұлай аталу себебі де түсінікті.

Ақын бәйіт сөзінде: «Заман азып не қылсын» - дейді. Демек, азған заман емес, адам. Аздырған орыстың азғын саясаты. Ақын елдің көкейіндегі сөзді айтушы. Отаршылдыққа қарғыс айту, қарсы тұру, ата қонысты қимай қайғырып күңірену сол кездегі жалпыхалықтық көңіл күй еді. Міне, осы күй Мұратқа дейінгі ақындарда және Мұрат шығармашылығында көрніс тапты. Ақындар қиындықтан шығар жол іздеді, күйінді-сүйінді, қарекет қылды. Зар илеп отыра берген жоқ. Алаң жұртының амандығын ойлады. Алаң көңілі жырларының шүйдесінен көрінді. Алаң көңілі ғасырларға созылған мақамдары мен мазмұндарынан көрінді.

Ел жаңғырып, сөз түзеліп жатқан кезде Жаңа Қазақстанның рухани мұраларды бағалаудағы ұстанымы да өзгеруі керек деп ойлаймыз. Отаршылдық – ой түбінде жатқан сөз, ойлан, Қазақ!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Досмұхамедұлы Х. Аламан [Текст] / Х. Досмұхамедұлы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 177 б.
- 2 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы: ҚМББ, 1938.
- 3 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы: ҚМББ, 1942.
- 4 Жұмалиев Қ. ХҮІІІ – ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті [Текст] / Қ. Жұмалиев Алматы: Мектеп, 1967. – 409 б.
- 5 «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер туралы» Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 21.01.1947 ж. Қаулысы [Текст] // Социалистік Қазақстан, 1947
- 6 Жұмалиев Қ. 100 жыл белестерден биікке өрлеу [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы, 2007. – 460 б.
- 7 Мөңкеұлы М. Мұрат Мөңкеұлы шығармалары [Текст] / М. Мөңкеұлы – Алматы: Ана тілі, 2013. – 288 б.
- 8 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті [Текст] / Қ. Жұмалиев – Алматы: ҚМББ, 1943.
- 9 Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті [Текст] / Б. Омарұлы – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.

REFERENCES

- 1 Dosmukhameduly Kh. Alaman [Alaman]. Almaty: Ana tili, (1991): 177 b. – (In Kaz)
- 2 Zhumaliev K. Adebiet teoriyasy [Literary theory]. Almaty: KMBB, (1938.) – (In Kaz)
- 3 Zhumaliev K. Kazakh adebieti [Kazakh literature]. Almaty: KMBB, (1942) – (In Kaz)

4 Zhumaliev K. XVIII – XIX gasyrlardagy kazakh adebiyeti [Kazakh literature of the XIII – XIX centuries]. Almaty: Mektep, (1967): – 409 b. – (In Kaz)

5 «Kazakh SSR Gylym akademiýasynyn Til zhane adebiet institutynyn zhumysyndagy oreskel sayasi kateler turaly» Kazakhstan Kompartiyasy Ortalyk Komitetinin 21.01.1947 zh. Kaulysy [Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan dated January 21, 1947 “on gross political mistakes in the work of the Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR”]. Sotsialistik Qazakstan, (1947) – (In Kaz)

6 Zhumaliev K. 100 zhyl belesterden biikke orleu [100 years Path to the top]. Almaty, (2007): 460 b. – (In Kaz)

7 Monkeuly M. Murat Monkeuly shygarmalary [Works by Murat Menkeuly]. Almaty: Ana tili, (2013): 288 b. – (In Kaz)

8 Zhumaliev K. Kazakh adebiyeti [Kazakh literature]. Almaty: KMBB, (1943). – (In Kaz)

9 Omaruly B. Zar zaman adebiyeti [Literature: wild years]. Astana: Elorda, (2005). 372 b. – (In Kaz)

МЫСЛЬ О СВОБОДЕ В ТВОРЧЕСТВЕ МУРАТА МОНКЕУЛЫ: НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЖИМА ЖУМАЛИЕВА

Аннотация. В статье рассматривается творчество выдающегося представителя казахской литературы XIX века, поэта импровизатора Мурата Монкеулы. Ранее творчество Мурата Монкеулы в трудах ученых-литературоведов старшего поколения рассматривалось в основном как представителя "Лихие годы". Его стихи, жаждущие свободы, не были должным образом популяризированы. В связи с этим исследовательская работа направлена на интерпретацию и знакомство творчества поэта для литературной среды в научном аспекте.

Мурат Монкеулы - представитель XIX века, родоначальник, поэт-путеводитель.

В статье рассматриваются вопросы изучения творчества Мурата Монкеулы, а также исследования поэтических размышлений и стихов с точки зрения хронологических и сравнительно-исторических, герменевтических методов. С помощью этих методов рассматриваются личные представления автора о времени и пространстве, истории, мире и человеческой природе, методы моделирования реального мира и внутреннего мира героев. Творчество поэта призвано привлечь внимание читателя к тому, насколько негативное влияние русской оккупации XIX века оказало на казахскую идентичность. Наряду с этим, в стихах и трудах автора раскрывается социально-общественный, культурный характер сложных проблем истории и общества казахского народа. В основе многоуровневого текста произведений Мурата Монкеулы лежит мысль о национальной идентичности.

Научная и практическая ценность исследования состоит в том, что в казахской литературоведении некоторые взгляды, сложившиеся в советский период, переоцениваются с позиций современной независимой страны, а также вносят вклад в совершенствование методологического и теоретического аспекта в области отечественного литературоведения.

Ключевые слова. Национальная литература, историческая память, колониализм, суровые годы, рукопись, восстание «Ел ауа», земля отцов.

THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE WORKS OF MURAT MONKEULY: BASED ON THE RESEARCH OF KAZHIM ZHUMALIEV

Abstract. This article examines the works of the eminent representative of Kazakh literature of the 19th century, the improvisational poet Murat Monkeuly. Previously, Murat Monkeuly's works were mainly viewed by older generation literary scholars as representative of the "Zarzaman" trend. His verses, yearning for freedom, were not adequately popularized. Therefore, this research aims to interpret and introduce the poet's works to the literary community from a scholarly perspective.

Murat Monkeuly is a representative of the 19th century, a pioneer, a poet-guide.

The article discusses issues related to the study of Murat Monkeuly's creativity, as well as research on poetic reflections and verses from chronological, comparative-historical, and hermeneutic perspectives. Through these methods, the author's personal views on time and space, history, the world, and human nature, as well as methods of modeling the real world and the inner world of characters, are examined.

The poet's work is intended to draw attention to the negative impact of Russian occupation in the 19th century on Kazakh identity. Alongside this, the poems and works of the author reveal the socio-political, cultural nature of the complex problems of the history and society of the Kazakh people. The underlying theme of Murat Monkeuly's multi-layered texts is the idea of national identity.

The scientific and practical value of the research lies in the fact that in Kazakh literary studies, some views that emerged during the Soviet period are being reassessed from the perspective of the modern independent country, as well as contributing to the improvement of the methodological and theoretical aspects in the field of domestic literary studies.

Key words. national literature, historical memory, colonialism, harsh years, manuscript, the uprising "El aua", the land of the fathers.

Раманова Айгүл Абибуллаевна*¹,

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194,
ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: [0000-0002-2226-3704](https://orcid.org/0000-0002-2226-3704)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК

Аңдатпа. Тіл білімінің қазіргі даму кезеңінде жазушының тілдік тұлғасын зерттеу автордың шығармашылық жоспарын жүзеге асыруда пайдаланған білімін көрсететін ономастиканы зерттемейінше мүмкін емес. Көркем шығармаларда табиғат әлемі, адам туралы, қоғам туралы, мәдениет туралы білімдерге ерекше басымдық беріледі, сондықтан лингвистикалық тұлғаның аспектілері оним сияқты мәтін бірлігін антропоцентристік тұрғыдан зерттеу арқылы ашылады. Жеке қаламгердің туындысындағы ономастикалық атауларды зерттеу соңғы жылдары ғалымдар тарапынан қызығушылық тудырып жүр. Зерттеу жұмысының мақсаты көркем шығармаларда кездесетін ономастикалық атаулардың кеңістігі жайында түсінік беру, ғалымдар пікірлеріне тоқталу. Жұмыстың мақсатына жетуде талдау, жинақтау, статистикалық әдістер қолданылады. Жұмыстың нәтижесі көркем шығармалардағы жалқы есімдер табиғатын зерттеу мәселесі бүгінгі күні ғылымда поэтикалық ономастиканың зерттеу нысаны екендігін дәлелдеу, ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, поэтикалық ономастикаға түсініктеме беру. Жүргізілген зерттеудің құндылығы аймақ ономастикасын анықтаумен қатар, әдебиеттану, география, тарих ғылымдарына да қосар үлесінің зор екендігінде. Зерттеу нәтижелері поэтикалық ономастиканы зерттеуге қызығушылық танытқан ізденушілер үшін құнды болмақ. Көркем шығарма ономастикасы белгілі бір қаламгер туындысындағы жалқы есімдерге кеңінен талдау болып табылады.

Кілт сөздер. Жалқы есім, көркем мәтін ономастикасы, ономастика, ономастикалық кеңістік, поэтикалық ономастика, поэтоним.

Кіріспе. Жалқы есімдер көркем мәтіндердің ономастикалық жүйесіндегі үлкен атаулар тобын құрайды. Жалқы есімдердің мағынасына терең үңіліп, оларды талдау арқылы біз халқымыздың тарихына, дүниетанымдық ерекшеліктеріне қатысты түрлі мәліметтерді біле аламыз.

Біздің зерттеуіміздің өзектілігі қазіргі тіл білімінің жалпы көркем мәтінге және көркем шығармалардағы жалқы есімдердің жұмысына ерекше назар аударылуымен, атап айтқанда, көркем образдар жасаудағы жалқы есімдердің рөлін зерттеумен, сондай-ақ көркем шығармалар ономастикасын ғалымдар тарапынан әлі де зерттей түсуді қажет ететіндігімен; қазақ тілінің лексикалық топтарының бірі ретінде антропонимдерді одан әрі зерттеу қажеттілігімен және олардың көркем прозалық мәтіндерде жеткіліксіз зерттелуімен байланысты. Жеке авторлық стильдің әдістерін, белгілі бір номиналды бірліктерді таңдауды растайтын контекстік байланыстар жүйесін онимдік лексикаларды қарастыру арқылы айқындай аламыз. Зерттеу мақсатымыз – тілдегі көркем шығармалардың ономастикалық кеңістігі ұғымына ғылыми тұрғыдан сипаттама беру. Сол арқылы көркем шығарманың ономастикалық кеңістігінің ерекшелігін ашып көрсету. Поэтикалық ономастика туралы мәлімет беру, поэтонимдерді түсіндіру.

Зерттеу жұмысының нысаны – көркем шығарманың ономастикалық кеңістігі, яғни көркем шығарма контекстіндегі ономастикалық бірліктер.

Әдеби шығармадағы кейіпкерлерді автордың өзі жасайды. Шығарманың кейіпкері мен идеясын толық ашу үшін оларға ат қояды. Әдеби ономастика осы ғылымдардың тоғысқан жерінде болғандықтан, оның атының өзінен-ақ аңғаруға болады.

Көркем мәтіндердің ономастикалық кеңістігі ономастикалық категориялардың алуан түрлілігімен ұсынылады: антропонимдер, топонимдер, зоонимдер, мифонимдер, мерекелер мен мерекелердің атаулары, жорықтар мен соғыстар атаулары, космонимдер, фитонимдер, т.б. Антропонимдер көркем мәтіндердің ономастикалық жүйесіндегі ең үлкен де негізгі топты құрайды. Көркем шығармалардың ономастикалық кеңістігінің шекарасы топонимдер арқылы да кеңейе түседі.

Көркем шығарма авторлары қаламгерлердің көркемдік өрісінің ономастикалық кеңістігі көп қырлы тілдік ақпаратты қамтиды, бұл автордың көптеген ономастикалық категорияларды қолдануымен жеңілдетілген. Көркем шығарма авторының сөздік қоры оның шығармаларының ономастикалық лексикасынан көрініс табады. Жалқы есімдердің қолданылуы мен алуан түрлілігі жазушының даралығын, шеберлік деңгейін танытады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жалқы есімдерді зерттегенде тілдің ономастикалық жүйелерінің кез келген синхрондық сипаттамасы диахронды зерттеуді болжайтынын есте ұстау керек, өйткені тарихи, этнографиялық сипаттағы кез келген ақпарат қазіргі ономастикалық жағдайларды зерттеуге көмектеседі.

Қазіргі ономастикалық кеңістік әлеуметтік, психологиялық және тарихи сипаттағы жаңалықтармен сипатталады. Адамның ақыл-ойы өзгереді, сән өзгереді - оның қоршаған дүниені «нені атауға және қалай атауға» деген көзқарасы өзгереді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Ономастика ғылымы дамуының қазіргі кезеңінде көркем әдебиеттегі жалқы есімдерді зерттеу мәселесі теориялық және практикалық тұрғыдан ерекше мәнге ие болып, көркемдік немесе поэтикалық ономастика деп аталатын сала ретінде қалыптасып келеді. Бүгінгі күні ономастика саласын зерттеушілердің көпшілігі көркем шығармалардағы жалқы есімдердің поэтикасын қарастыруға ерекше назар аударып жүр. Көркем шығармалардағы жалқы есімдерді зерттеу көркем шығарма тілін, оның поэтикасын, стилін талдаумен қатар мәтін лингвистикасымен де тығыз байланысты. Көркем әдебиетті талдау барысында зерттеушілер де жалқы есімдерге түсініктеме беруге ұмтылып, әдеби шығармалардағы жалқы есімдердің сөздіктерін құрастырады.

Жалқы есімдерді зерттеу ежелден тіл ғалымдарының ғана емес, этнографтардың, тарихшылардың, философтардың, географтардың және басқа да гуманитарлық, қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарының өкілдерінің де зерттеу нысаны болып келді. Кісі есімдері ұлт өмірінен, оның саяси-мәдени даму жолынан да хабар беретін ақпарат көзі екендігін аңғаруға болады. Әр адам есімі өзінде мол ақпарат сақтайды деуге болады. Есімнің қойылу себебін, мағынасын анықтау арқылы тіпті халық тарихына қатысты да мәлімет алуға болады [1, 140].

Қазіргі кезде жалқы есімдерді тіл білімінің жеке саласы ономастика зерттейді. Ономастика жалқы есімдердің тілде ұзақ уақыт қолданылуы нәтижесінде пайда болу, түрлену тарихын да қарастырады.

Түрлі жалқы есімдер ономастикалық лексиканы құрайды. Ономастика саласындағы зерттеулер көші-қон жолдарын, әртүрлі халықтардың бұрынғы қоныстанған жерлерін, тілдік және мәдени байланыстарын, тілдердің неғұрлым ежелгі күйін және олардың диалектілерінің байланысын анықтауға көмектеседі.

Ономастиканың тіл білімінің ерекше саласы ретінде дамуы тілдердің даму тарихының көптеген мәселелерін анықтау үшін ғана маңызды емес, сонымен қатар

әдебиеттану, әлеуметтану, география ғылымдарына көмекші бағыт ретінде де үлкен мәнге ие екендігін айта кеткен жөн. Екінші жағынан, жалқы есімдер тілдің маңызды бірліктері болып табылады және оларды зерттеу үшін лингвистикалық әдістер қолданылады.

Көркем шығармадағы кісі аттары, мемлекет, қала, ауыл, теңіз, көл, өзен, ғарыш және басқа да физикалық, табиғи, географиялық нысандардың аттары поэтикалық ономастиканың зерттеу нысаны болып табылады.

Поэтикалық ономастика тіл білімінің басқа салаларымен салыстырғанда жас ғылым саласы болып есептеледі. Қазіргі уақытта ол әдебиеттану, лингвистикалық поэтика және стилистика тоғысында дамып келе жатқан дербес ғылыми пән болып табылады. Поэтикалық ономастика филологиялық және басқа гуманитарлық пәндердің өзара әрекетін қамтиды, оған жүгіну көркем мәтіндегі жалқы есімнің қызметін жан-жақты талдауға ықпал етеді.

Көркем шығармалар ономастикасын қарастырғанда, «ономастикалық кеңістік» терминіне ерекше көңіл бөлінеді, себебі ол белгілі бір уақыт кезеңінде халық қолданатын және әр алуан тақырыптарды қамтитын барлық категориялардың жалқы есімдерінің жиынтығы деп түсіндіріледі. Сонымен қатар, «ономастикалық кеңістік» терминінен басқа, адамның дүниетанымына байланысты шындықты «ономастикалық» қабылдау ұғымы да бар. Демек, ономастикалық кеңістікті, біріншіден, жалпы тілдік категория ретінде, яғни шынайы нәрселерді бөліп көрсетуге қызмет ететін ономастикалық бірліктер жүйесі ретінде, ал екінші жағынан, белгілі бір тарихи кезеңнің тілі ретінде де қарастыруға болады. Белгілі бір аймақтың ономастикалық кеңістігі көптеген онимдік өрістерден, соның ішінде жеке таптың онимдерінен тұрады және белгілі бір адамдар тобының арасында өмір сүретін дүние моделімен анықталады. Ономастикалық кеңістікті зерттеушілердің барлығы мынадай ортақ тұжырымды айтады: антропонимдер, антропонимге ұқсас құрылымдар (зоонимдер, теонимдер, мифонимдер), топонимдер, космонимдер және барлық географиялық атаулар ономастикалық кеңістіктің өзегі болып табылады [2, 127]. Себебі олардың барлығы дерлік – адам қызметінің сферасына қатысты атаулар.

Бұл тұста біз ономастикалық кеңістік терминін пайдаланғанды жөн көреміз, өйткені, біздің ойымызша, ол көркем шығармада қолданылатын жалқы есімдер табиғатын толығымен білдіреді. Бұл сала тек әдеби (авторлық) шығармаларды ғана емес, фольклорлық шығармаларды да қамтиды. Көркем мәтіндегі кез келген жалқы есімді (поэтонимдерді) әртүрлі аспектіде зерттейтін ономастика бөлімін поэтикалық ономастика дейміз. Поэтикалық ономастика терминінің бір нұсқасы - онматопэтика деген сирек қолданылатын термин.

Көркем шығармашылықтың мәні шындықты бейнелеуде жатыр. Оның негізгі қызметі – оқырманға эстетикалық әсер ету. Ономастикалық жүйенің (жеке-авторлық және ұжымдық-авторлық) табиғатының әртүрлі болуына қарамастан, әдеби жалқы есімдер өз алдына біртұтас көркем ономастикалық кеңістікте бірдей қызмет етеді. Сондықтан да, біздің ойымызша, поэтикалық ономастиканың зерттеу нысаны әдеби онимдермен қатар фольклорлық мәтіндерде қызмет ететін жалқы есімдер де болуы керек.

Поэтика – «көркем шығармалардың құрылымын және олардың эстетикалық құралдарының жүйесін зерттейтін әдебиет теориясының бір бөлімі», сондай-ақ «ақын, жазушы немесе әдеби мектептің көркемдік принциптері мен белгілерінің жүйесі» [3]. Онимнің поэтикасы, яғни авторлық іріктеу принциптері мен жалқы есімдерді құру ережелері, олардың көркем мәтіндердегі қызмет ету заңдылықтары туралы да айтуға болады. Онимдердің поэтикасы, біздің ойымызша, көркем мәтіндегі поэтонимдердің

мәтіннің әр түрлі лексикалық бірліктерімен және бір-бірімен байланысын, образ жасаудағы онимдердің рөлін де қарастыруға болады. Сонымен, поэтикалық ономастиканың анықтамасы зерттеу нысанын көркем шығармадағы жалқы есімдер және оның зерттеу тәсілін (оним поэтикасын) бірдей меңзейді деп айтуға болады.

Олай болса, көркем мәтіндердегі (шын мәнінде әдеби және фольклорлық) онимдердің қолданылу ерекшелігі оларды арнайы пән аясында мұқият зерттеуді қажет етеді. Поэтикалық ономастика әдебиет пен фольклор шығармаларында кез келген жалқы есімді жасау және қолдану принциптерін зерттейді.

Қазіргі уақытта әдеби мәтіндердегі жалқы есімдер рөлін зерттеу филологиялық пәндер аясында ғана емес, сонымен қатар кең пәнаралық байланыстар аясында да жүргізілуде. Зерттелетін материалға мұндай көзқарас ономастика бойынша теориялық еңбектерде қойылған жалқы есім мәніне сәйкес келеді. Жалқы есімдерге түбегейлі лингвистикалық көзқарас міндетті түрде этнографиялық, тарихи, географиялық, әлеуметтік-лингвистикалық, әдеби, мифологиялық, философиялық, психологиялық және басқа да мүмкін компоненттердің қатысуын талап етеді.

Түрлі зерттеу еңбектерде поэтикалық ономастика нысанын белгілеуде мынадай терминдер қатары ұсынылады: әдеби онимдер, поэтикалық атаулар. Сонымен бірге, А.В.Суперанская көркем шығармалардың жалқы есімдері реалды және көркем онимдер арасында аралық орынды алады, өйткені олардың денотаттары жазушы тәжірибесіне байланысты және соған сәйкес ономастикалық өрістің нақты үлгілері бойынша жасалады дейді [4, 182].

Көркем мәтіннің ономастикасы ешқашан өмірде қолданылған атаулардың айнадағы көрінісі емес, ол автордың шығармашылық шеберханасынан шыққан өнімнің көрінісі.

Біздің ойымызша, фольклорлық онимдерді жалпы поэтикалық ономастикаға сәйкес қарастырған жөн, өйткені көркем шығармалар мен фольклордағы жалқы есімдер бірдей эстетикалық функцияларды орындайды.

Әдеби шығармада да, фольклорлық мәтінде де қызмет ететін және поэтонимнің қолданылу аясын анықтау үшін әдеби поэтоним немесе фольклорлық поэтоним анықтамалары пайдаланылады.

Дәстүр бойынша поэтоним сөзі көркем мәтінде қызмет ететін кез келген жалқы есім ретінде түсініледі. Кейбір зерттеушілер көркем мәтіндегі жеке апелляциялардың маңызы мен мағыналық жүктемесін ескере отырып, поэтонимнің шекарасын кеңейтеді.

Поэтоним тек әдеби шығармада ғана емес, фольклор жанрларында, соның ішінде халықтық және авторлық ертегілер мәтіндерінде де заттар, субъектілер мен тұлғалардың атаулары көбінесе құралдар арқылы жиі айтылатын реалды онимияға қатысты екінші орында тұр [5, 288]. Нақты, жиі қолданылатын жалқы есімдерді пайдаланған жағдайда да бұл номинативті бірліктер әдейі мақсатта қайта қолданылатын белгілер ретінде әрекет етеді.

Поэтоним динамикалық семантикалық құрылымға ие. Көркем мәтін контексіндегі жалқы есімдер ерекше мағына реңктерін алуға (семантизациялауға), оның бастапқы мазмұнын өзгертуге қабілетті, бұл ғылыми әдебиеттерде поэтонимнің семантикалық тұрақсыздығы ретінде сипатталады.

Біздің ойымызша, көркем мәтіндегі жалқы есімдердің эстетикалық (көркемдік) қызметі номинативті-сәйкестендіруші-дифференциациялаушы қызметке үстемеленеді, өйткені поэтонимнің негізгі мақсаты кейіпкерлерді атау және сол арқылы оларды ажырату. Осы негізде ғана жалқы есімдердің бейнелерді жасауға қатысуы мүмкін болады. Эстетикалық қызмет (екінші негізгі, біздің түсінігімізде поэтонимнің қызметі) мәтіннің барлық деңгейлерінде – тілдік, құрылымдық-композициялық, идеялық –

бейнелеуді жасау міндеттерімен байланысты жүзеге асырылатын бірнеше нақты функциялардың жалқылануы деп түсіну керек.

Оның негізгі алты құрамдас бөлігін эстетикалық (көркемдік) функцияның құрамдас бөліктері деп санаймыз: сипаттаушы, стильдік, идеялық (идеологиялық), әлеуметтік, мәдени-тарихи және этникалық. Бұл компоненттердің әрқайсысы белгілі бір поэтонимдерде азды-көпті дәрежеде көрінеді.

Сипаттаушы компонент жалқы есімді таңдаудың кездейсоқ еместігіне байланысты. Поэтонимдердің «сөйлеу» қабілеті идеялық мағынаны ашуға және автордың бейнеленген нәрсеге қатынасын жеңілдетеді. «Мағыналық реңктермен» сипатталған жалқы есімдер басқа элементтермен бірге шығарманың идеялық-бейнелі «қабатын» жасауға қатысады.

Поэтонимнің эстетикалық (көркемдік) функциясының стильдік құрамдас бөлігі – жалқы есімді таңдауының шығарманың жанрына, оның тональдылығына, авторлық жазу ерекшеліктеріне және дыбыстық ұйымға сәйкес келуі қажет. Мұндай жалқы есімдердің мағыналары әдетте контексте ойнатылады.

Эстетикалық қызметтің стильдік компоненті өзектіленетін поэтонимдердің қатарына, мысалы, мән-мағынасы контекстік тұрғыдан анықталатын атау-код, атау-шифр болып табылатын жалқы есімдер жатады.

Көркем мәтіндегі жалқы есімдер эстетикалық (көркемдік) қызметінің әлеуметтік құрамдас бөлігі поэтонимдердің кейіпкерлерді ерекшелеп, шектеп қана қоймай, олардың кәсібін, жасын, кәсіптік немесе таптық тиесілігін, әлеуметтік жағдайын көрсете отырып, оларды әлеуметтік сипаттайтындығына байланысты.

Эстетикалық функцияның әлеуметтік құрамдас бөлігі көп жағдайда кейіпкерлердің атау құрылымына кіретін идентификациялық аппеляциямен белгіленеді: *Жүніс қажы, Бегімбет садақшы, Ғаділ би, Нұртаза хазірет, Сырым батыр, Шайдолла палуан, т.б.*

Эстетикалық (көркемдік) функцияның мәдени-тарихи құрамдас бөлігі кез келген жалқы есім бейнеленген уақыт пен кеңістіктің ономастикалық жүйесінің ерекшелігіне сәйкес келуімен байланысты болады. Поэтоним мәдени-тарихи құбылыс, тарихи-этномәдени ақпарат тасымалдаушы, ұлттық менталитеттің өкілі деп түсіндіріледі.

Фольклорлық онимдерге қатысты эстетикалық функцияның бұл компонентін мәдени-мифологиялық деп түсінуге болады. Ертегілік жалқы есімдер әдеби шығармаларға қарағанда көбірек дәрежеде архаикалық мәдениетпен анықталатынын атап өткен жөн, өйткені олар халықтың генетикалық жадымен тікелей байланысты және ертегілерде кездесетін архетиптермен сәйкес келеді.

Эстетикалық функцияның мәдени-мифологиялық құрамдас бөлігін орындайтын жалқы есімдер, мына түрдегі поэтонимдермен ұсынылады: *Мыстан кемпір, Жезтырнақ, Таусоғар, Желаяқ т.б.*

Этникалық компонент поэтонимдердің эстетикалық (көркемдік) қызметінің мәдени-тарихи құрамдас бөлігімен корреляцияланады, өйткені бұрын болған және бүгінде бар әрбір мәдениет, ең алдымен, этникалық мәдениет.

Көркем шығарманың этникалық компонентін оқшаулау автор басқа халықтың ономастикасының ерекшеліктерін белгілей отырып, нақты шетел атауларын немесе стильдендірілген шет тіл атауларын пайдаланған жағдайда да орынды. Бұл жағдайда поэтонимдер оқырманды басқа тілдік және этникалық мәдениетке жібереді.

Эстетикалық (көркемдік) функцияның идеялық құрамдас бөлігін анықтау заңды болып табылады, өйткені автор кейіпкердің аты немесе басқа номинация арқылы оның идеясымен тікелей байланысы бар идеялық басымдықтарын жиі көрсетеді. Барлық жалқы есімдер азды-көпті дәрежеде (көркем баяндаудағы рөліне байланысты) шығарманың идеялық бағытын көрсетеді және автордың ниетімен тікелей байланыста

болады.

Қорытынды. Әдеби поэтоним тек автордың дүниетаным үлгісімен ғана емес, оқырманның ой толғауымен де айқындалатындықтан, интерпретацияның шексіздігін болжайды. Фольклорлық поэтонимнің еркін түсіндірмесі аз, өйткені ол әрқашан ұжымдық психологиялық жадымен анықталады.

Жалқы есім нақты коммуникативті ақпаратты (контекстен нені үйренетінімізді) ғана емес, сонымен бірге жаһандық көркемдік тәжірибені де шоғырландырады. Олар барлық фондық білімді «келіседі» және нәтижесінде мәтінаралық кеңістікте семантикалық өрістің түйіндері ретінде қызмет етеді. Онимдер тарихи, этнографиялық, географиялық және басқа да ақпараттардың жиынтығын «тасымалдайды», бұл оларды жасырын немесе символдық мағынасы бар түйінді сөздерге айналдырады. Поэтонимдердің тек атау ғана емес, сонымен қатар көркем мәтіннің концептуалды өзегі бола алуы олардың «әлемнің көркем суретін» қалыптастырудағы конструктивті рөлі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, поэтонимге мынадай анықтама беруге болады: поэтоним – авторлық және халықтық көркем мәтіндердегі кәдімгі онимияға қатысты денотацияларды атауға қызмет ететін, мағыналық қасиетке ие, екінші дәрежелі түйінді сөз, яғни бастапқы мазмұндық жоспарды өзгерту және контекстік шартты мағына реңктерін алу.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ахметжанова, Д.И. Қазақ тіліндегі ер адам есімдерінің тілдік сипаты [Текст] / Д.И. Ахметжанова // БҚИТУ Хабаршысы. Ғылыми журнал. – 2020. - №3 (11). – 140-143 бб.

2 Мадиева, Г.Б., Супрун, В.И. Теория и практика ономастики: Учебное пособие [Текст] / Г.Б. Мадиева, В.И. Супрун. – Алматы: Қазақ университеті; Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2015. – 199 с.

3 Поэтика [электронный ресурс]. <https://literary-encyclopedia.academic.ru/6715> (дата обращения: 13.05.2024)

4 Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного [Текст] / А.В. Суперанская. – Москва: Наука, 1973. – 366 с.

5 Берниязова, З.Н. Қазақ ертегілерінің ономастикалық кеңістігі [Текст] / З.Н. Берниязова // «Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық жазу реформасы» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық офлайн/онлайн конференция жинағының материалдары – Орал: Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, 2022. – 286-289 бб.

REFERENCES

1 Akhmetzhanova, D.I. Kazakh tilindegi er adam esimderinin tildik sipaty [Linguistic characteristics of male names in the Kazakh language]. BQITU Khabarshysy. Gylymi zhurnal, (2020): №3 (11). 40-143 bb. – (In Kaz)

2 Madieva, G.B., Suprun, V.I. Teoriya i praktika onomastiki: Uchebnoe posobie [Theory and practice of onomastics]. Almaty: Kazakh universiteti; Volgograd: Izd-vo VGSPU «Peremena», (2015): 199 s. – (In Rus)

3 Poetika [elektronnyi resurs]. <https://literary-encyclopedia.academic.ru/6715> (data obrashcheniya: 13.05.2024) – (In Rus)

4 Superanskaya, A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo [General theory of proper names]. Moskva: Nauka, (1973): 366 s. – (In Rus)

5 Berniyazova, Z.N. Kazakh ertegilerinin onomastikalyk kenistigi [Onomastic space in

Kazakh fairy tales]. «Ult ustazy Akhmet Baitursynuly – ulttyk zhazu reformasy» takyrybyndagy khalykaralyk gylymi-praktikalyk oflain/onlain konferentsiya zhinagynyn materialdary. Oral: Batys Kazakhstan innovatsiyalyk-tehnologiyalyk universiteti, (2022): 286-289 bb. – (In Kaz)

ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. На современном этапе развития языкознания невозможно изучение языковой личности писателя без изучения ономастики, которая показывает знания, используемые автором при реализации своего творческого замысла. В художественных произведениях особый приоритет отдается знаниям о природном мире, о человеке, об обществе, о культуре, поэтому аспекты лингвистической личности раскрываются через антропоцентрическое исследование такой единицы текста, как оним. Исследование ономастических названий в произведениях отдельных писателей в последние годы вызывает интерес ученых. Цель исследования – дать представление о пространстве ономастических названий в художественных произведениях. Для достижения цели используются методы анализа, сбора, статистический метод. Результатом работы является проблема изучения природы имен собственных в художественных произведениях, который является сегодня объектом исследования поэтической ономастики, дать объяснение поэтической ономастики на основе научных выводов. Ценность проведенного исследования заключается в том, что помимо определения ономастики региона, исследование вносит большой вклад в литературоведение, географию и историю. Результаты исследования будут ценными для исследователей поэтической ономастики. Художественная ономастика – это широкий анализ имен собственных в творчестве определенного писателя.

Ключевые слова. Имя собственное, ономастика художественного текста, ономастика, ономастическое пространство, поэтическая ономастика, поэтоним.

ONOMASTIC SPACE IN LITERARY WORKS

Abstract. Current stage of linguistics' development impossible to study the writer's linguistic personality without studying onomastics. In artworks special priority's given to knowledge about natural world, man, society, culture, therefore linguistic personality's aspects are revealed through of an onym's anthropocentric study. The onomastics names study in the individual writer's works has attracted scientists' interest in recent years. The research's purpose's to give an idea of the onomastics names' space in artworks. To achieve the research's aim use analysis, collection and statistical methods. Work's result's to prove the problem of studying proper names's nature in artworks is today the object of poetic onomastics' study in science, to provide poetic onomastics' explanation based on scientific findings. The study's value's the study makes great contribution to literary studies, geography and history. The study results will be valuable for poetic onomastics researchers. Poetic onomastics is a proper names' broad analysis in the particular writer's work.

Key words. Proper name, onomastics of literary text, onomastics, onomastic space, poetic onomastics, poetonym.

ГТАХА 69.25.01

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420205>

Мутиев Зинулла Жаксылыкович¹,

филология ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор, М.Өтемісов атындағы
БҚУ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 162,
zinulla_mutiev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4121-4171

Қуаныш Талап Таймасұлы^{*2},

аға оқытушы, "Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті"
ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 208,
talap65@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-3847-3750

ҚАДЫР МЫРЗА ӘЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАҒЫЛЫМ

Аңдатпа. Қадыр Мырза Әли – қазақ поэзиясында ұлт рухын қалыптастыру жолында бойындағы қабілетін ұлт тынысымен үндестіре өмірінің ақырына дейін еңбек еткен жан. Қаламгердің қарымды қаламынан, парасатты ойынан туындаған әр туындысы ұлтымыздың таза бейнесі, болмысы, табиғаты, мәдени қалыптасуы. Еңбектеген бала, еңкейген қарияға дейінгі қазақ өмірінің тұрмыстық этикасы, мінез- құлқы, психологиялық дамуы. Қадыр поэзиясының тілі-халық тілі. Себебі, Қадыр Мырза Әли ұлт тарихын, мінез-құлқын, ойлы, айшықты сөздерімен нақты суреттейді. Осыдан-ақ Қадырдың ұлт үшін қызмет еткен абыз ақын екенін байқаймыз. Ақын поэзиясының ұлттығы да осында. Балаларға арналған әр өлеңінен тағылымды жол көрсек, жырларынан көсемдік пен шешендік лебін аңғарамыз. Бұл ұлт қанының қасиетінен белгі береді. Қазақтың дархан даласы, бел-белесі, жота-қыры, тау-тасы, жайлау-қыстағы, жусан-жуасы, төрт түлігі, талбесігі, киіз үйі, домбыра-қобызы, саз аспаптары, бесқаруы, ойын-сауығы, жеті қазынасы, аламан, көкпары, т.б. – тарих, ұлт құндылығы. Қазақ - осы құндылықтарымен қазақ. Ал, осы ұлт құндылықтары Қадыр поэзиясының көркемдік, тақырыптық шырайы десек, қателеспейміз. Ақын көркем поэзиясы арқылы ұлтына тағылым нәрін береді, сөз құнарын сіңіруге, ұлт құндылығына тұшынуға жол көрсетеді.

Кілт сөздер. Ер-тоқым, шаңырақ, бесік, қыстау, құсбегі, домбыра, шежіре, мейман, арғымақ т.б.

Кіріспе. Қадыр Мырза Әли поэзиясы қазақ халқының ұлттық мүддесін қалыптастыру үшін қызмет еткені ақиқат. Ақын шығармаларынсыз қазақ әдебиетін жұтаңдау сезінеріміз сөзсіз. Ақын «Әдебиетті ұлттың жаны» деп түсінгендіктен, шығармаларында ұлттық образ айқын берілген. Өйткені, ақынның әрбір өлеңінен қазақ халқының нақты келбет-болмысын көреміз. Әдебиет тарландарының сөзіне сүйенсек, «Қадыр Мырза Әли ұлт тарихын, мінез-құлқын, ойлы көзбен өлшеп суреттейді. Онда терең идеялық мағына бар», – дейді Қадыр поэзиясы хақында сөз қозғаған академик С.Қирабаев [1.129-130 бб.]. Көрнекті қаламгер Аманхан Әлім Қадыр хақында: «Ол қазақ поэзиясы арқылы алып Қазақстанның, оның ішінде ұлтымыздың тұтастай понорамасын жасаған тұлға. Оның поэзиясы бізді поэтикалық өнердің заңдылығы мен ерік еркіндігіндегі сезім мен ойдың уақыты мен кеңістігін, биіктігі мен тереңдігін асқан жауапкершілікпен сезіндіріп, білдіретін ерекше құбылыс!» [2] - деген ойымен баға берген.

Ақын өлеңдерінің поэтикалық қуатын күшейтіп тұратын ерекшелігі – ондағы ұлттық сипатты танытатын ұлттық мазмұн мен пішіннің бірлігінде, ұлттық дәстүр мен образды ойлаудың жаңашылдығында, символизмнің шынайылығында. Қазақ поэзиясының көркемдік дәстүрінен мол сусындаған ақын өлеңдерінде тың ой, жаңа ізденіс, рухани кеңдік, көркем суреттер мен шынайы образдар көптеп кездеседі. Ақын поэзиясындағы дала, домбыра, бесік, тау, тұлпар, киіз үй сияқты ұғымдар символдық мәнге айналған ұлттық көркем дәстүріміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жұмыстың негізгі нысанасы етіп алынып отырған Қадыр Мырза Әли поэзиясының, оның ішінде ұлтқа тән табиғатын, жалпы қарастырылып отырған туындылары жанрының табиғатын таразылап, саралау – сол шығармалар дүниеге келген кездегі әдеби процестің табиғатын түсінуге жол ашар игі қаракет.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қадыр Мырза Әлидің ұлттық-тағылымдық туындылары, олардағы ойшылдық таным негіздерінің көрініс табуы. Жұмыста қолданылып, талданған материалдардың теориялық қорытындылары мен тұжырымдарын Қадыр Мырза Әлидің шығармаларын зерттеуде, қазақ әдебиеті курсын жасауда, ақын шығармашылығына қатысты арнайы курстарды оқыту барысында пайдалануға болады.

Туған халқын, даласы мен тауын, өзендері мен ормандарын сүйіп, сағыныштарын баса алмай өтетін ұлы перзенттерінің ұлы махаббатының жауабын туған халқы қашан да кең жүректілігімен қайтарары сөзсіз.

Өмірі өлеңмен өрілген қазақтың бір ақынға зар болған заманы жоқ шығар. Солай десек те, тарихи тамыры тереңге тартқан, бір шетінен бір шетіне жеткізбес дархан даламызға даналық жырдың дәнін сеуіп кеткен ақберендердің бүгінгі кезеңдегі жалғасы Қадыр Мырза Әли поэзиясының бесік жырын тыңдайтын сәбиден бастап, өмірдің бағасын түсінген қарттар жүрегіне дейін бауыр басқанында бір керемет сыр бар сияқты.

Бүгін ісі қазақ Қадыр Мырза Әлиге арнап ән мен жырдан, көркем туындыдан рухани дүниелер мұралауда. Қадыр - қазақтың қасиетті өлеңіне тізе бүгіп, бас ие отырып, биіктеп, асқақтаған, махаббатымен, арман-сағынышымен ұлттық ақын. Ол халықтың рухын төбесіне көтеріп, ұлттық сананың сәулелі өрісін кеңейтіп, адамзаттық ой-сезім аспанына өзінің өшпес жұлдызын жақты.

Елдің сүйікті қаламгеріне айналып, ұлы мұра қалдырған Қадыр қазақ поэзиясына ерекше түрмен келген ақын. Ақын поэзиясының бүкіл бітімінде ұлттық ойлау философиясы мен ұлттық бейнелеу көркемдігі біте қайнасып жатады. Ақын өзінің «Шындық» атты өлеңінде;

Өтірік жырдың қайдағы,
Болмайсың жетіп шетіне.
Ақиқат-сөздің қаймағы,
Тұрмайды шықпай бетіне-

деп, жырдың ақиқаты – сөздің қаймағы екенін, шындықтың шырайын пәлсапалық штрихпен дәлелдейді.

Әдебиет тарихы тағылымымен ғұмырлы. Абай тағылымы, Мұхтар тағылымы, ендігі кезең Қадыр тағылымы. Қадыр қаламы қасиеттің бояуына малынған десек, артық емес. Оқырманна орамды да орайлы, тура да тұшымды ойдың өрісін ұсынады. Тамырымен тамырласаң тағдырың, ұғыныссаң ұлттығың, қанаттасаң қазақтығың! Жырларының жылуына жылынып, шуағына шомылсаң, ұлттығыңның ұлылығына ұмтыласың. Әр сөзінің бастауын тұнықтан тартатын ақын елдігіміз бен ертеңіміздің негізі-көненің көркі екенін былайша жырына арқау етеді;

Ауыл осы түлігін жамыратқан,

Атаң анау түспейтін қоңыр аттан.
Ерлік ісі шығады ер-тоқымнан,
Тарих ісі шығады шаңырақтан.

Аз ғана түйінде бүкіл ұлттығымыздың келбеті поэтикалық тізбектеме арқылы сипатталған. Дархан даладан даналық, ауылдан төзімділік алмай, ер-тоқымды тақымдамақ түгіл түсінде көрмеген, тарихына танау шүйірген, шаңырақтың қасиетін бойына алмаған көзі қараң ұрпақ үшін дидактикалық шеберлікпен берілген ұлағатты сөз. Бір шумақ – тұтас ұлт тарихы. Әр тармағынан әдеби ажарлау көрінеді.

Бұл бағыт бұнымен тоқтап қалмайды. Академик З.Ғабдолов: «Әдеби тілді ажарлаумен, құбылтумен қатар, керек жағдайда айшықтай білген жөн. Әдеби тілдің әсемдігі ғана емес әсерлілігі үшін де әжептәуір қажет тәсіл-айшықтау»-дейді [3].

Қазақы мінезді қалыптастыруға бесік болған қазақы қыстаудың қасиеті, халқымыздың дархандығы, құмарын құсбегілікпен қандырып, даланың сырын ұрпағына өнегелеген қарттардың өнегесін көрсетуде осы поэтикалық тәсілдер тиімді жол тапқан. Мәселен;

Құсбегі қарттар көп мұнда,
Құмарлығы әлі қанбаған.
Қазақтың үйі жоқ мұнда,
Қарлығаш ұя салмаған.

Осы орайда сөз етсек, қазаққа тән тағы бір ерекше жарасымды қылықтың бірі- бүгінгі күнде болмысынан алыстаңқырап қалған қалжыңдасу. Қазақы құрдас қалжыңы көңіл ажарын келтіретін, адаммен адамды жақындастыра түсетін ұлттық ерекшеліктеріміздің бірегейі. Осы көрініс ақынның «Қылжақбас» өлеңінен айқын көрінеді. Ұлттығымыздың бейнесін салыстырмасыз көрсететін ғұрпымыздың шоқтығы көтеріңкісі- қонақжайлылығымыз бен бауырмалдығымыз, шашпалығымыз. Қолда барын қонағына сақтап, қонақтан ауысқанын өзі жейтін жомарттығымызды бойдан ажырату қиын. Бұл - байырғы бабадан қалған бойға сіңген қасиет.

Ұлттық эстетикалық эмоцияны Қадыр ақын «Қазақ пен қонақ» өлеңінде еш боямсыз, реңсіз көрсеткен. Мәселен, өлең жолдарындағы:

«Қонақсыз, той-думансыз өткен өмір,

Өмірге саналмайды қазақ үшін» немесе «Адамдар арасында ғұмыр кешіп, Адаммен араласпау-Азап оған. Нағыз жомарттық бейне; «Мейманға нәрін беріп, Барын беріп, Қонақтан қалғанын жеп отырады» деген жолдардан қазаққа тән табиғилық көрінеді. Ұлтын сүйген ақынның бейнелі сөздері ұлт психологиясымен бітісе берілген поэтикалық айқындауыш, тіпті көз алдыға аңғал- саңғал, маңдайы тершіген, жүзінен мейірбандық көрінген, құшағын жайған қазақ бауырымыздың өзі тұра қалады.

Қадыр ақын поэзиясы хақында зерттеу жүргізген сыншы-ғалым Б.Кәрібаева: «Қадыр өлеңдеріндегі драматизм табиғаты ерекше. Ондағы контраст ой мен ойдың, ұғым мен ұғымның арасынан емес, жаратылыстың, өмірдің философиялық қойнауынан іріктеледі» - дейді [4]. Осы тұрғыдан қарасақ, болмыстың бәріне байыппен қарайтын ақын көзі қырағы. Еш нәрсе қалыс қалмайды. Бұл шын дарынға тән. Қазақ шаңырағын бесік пен домбырасыз елестету қиын. Домбыра-ұлттың тынысы, ұлттың тарихы, шежіресі. Көне мен жаңаның арасын жалғастырушы қасиетті көпір. Содан болса керек ақын: «Қазақ-нағыз қазақ емес, Нағыз қазақ-Домбыра!» деген өрнекті ой салады. Бұнымен тоқталмай, «Білгің келсе біздің жайды, содан сұра тек қана; Одан асқан жоқ шежіре, одан асқан жоқ данаң деп, халық тарихының куәгері екенін жариялайды, жариялап қана қоймайды ұлтының жүрегіндей соқтырып:

«Біз екеуміз үндемелік, домбыра бір сөйлесін,
Екі ішегі-екі жүрек, таба білген үйлесім.

Толы көңіл дір-дір етсін, шып-шып етсін, төгілсін,
Біз екеуіміз үндемелік, домбыра бір егілсін!» -

деген көркемдікпен бойынды шымырлата қан тамырларын шарлай жөнелтеді. Мазмұн мен көркемдік үйлесім! Ал, әр қазақтың тұңғыш киелі отауы-бесіктің қадыр-қасиетін қалпынан бұзбай, қастерлеуді, жалғасына жан бітіре, суреттейді.

Мәселен,

Бәрін тастап осы күн,
Жеткен ұлы мұратқа.
Домбыра мен бесігін,
Тастамаған бірақ та!

Өлең техникасындағы пішіндік қолданыс мазмұнмен жымдаса берілген. Композициялық құрылым астарсыз, айқын.

Ақын ақын ба, ақындарша ұлтының ұтымды тұстарын жырламаса, қаламының қасиетімен ұрпақ санасын суармаса, аталарымыздың сара жолындағы салиқалы істерінің тұтамдысын уысқа ұстатпаса, өнегелемесе!

Жазушы Н.Ақыш: «Біз, ең алдымен, бүкіладамзаттың емес, ұлттық құндылық жасауды армандауымыз керек. Сонда ғана бізді әлем таниды, өзге ұлттар мойындайды. Біз әлемді ұлттық құндылықтармен ғана таң қалдырамыз» [5] -деген ой айтқан болатын. Жазушының осы ойы Қадыр поэзиясының мүддесімен үндес-ақ.

Қадыр ақын жас тілектердің нәзік жібек жібін жалғаушы, назымен нар идірген жеңгелердің жеңгетайлық жолын да қаламына арқау еткен. Еркежанына алтыбақан сырын сырмалап жеткізген жеңге харакеті-жастардың табысу немесе өмір жолындағы тоғысу ережесі болған. Ақынның «Жеңгейлер жыры» атауын еншілеген өлеңінен осы сөздердің дәлелін көреміз. Мәселен,

Ауырдың ба? -
Жаныңды ұғар тәуіп тап.
Ал махаббат аурудан да қауіпті-ақ.
Сүйдің екен -
Бас айналып, буының,
Босағанша алтыбақан теуіп бақ!

Немесе:

Амал жоқ деп көздің жасын бұлама,
Аңқау ерді түсіретін бір амал;
Бас құрғыр барады деп айналып,
Батырыңның құшағына құлап ал!

Жеңге сыры осылайша жалғаса береді. Жөн білетін жеңге еркежанын қыз арының шекарасының сенімді сақшысы «ұятң пен «имандың санасынан шығармауға бекітеді. Әже мен жеңгелер жолы ұлы имандылық пен ұяндықтың көшін бұзбай, көркін келтіргенін тағылымдайды. Бұл заманда тең теңіне табыспай, төр төріне қосылмай жатқан тұстарымыздың тұманмен тұмшаланып тұрғаны ақиқат. Ал ақын болса, осыған оңды жол көрестеді.

Ақын поэзиясындағы көрікті көрінер алтын көмбе-шынайылық пен танымдық иірімдері. Қаламгер шығармашылығына көрік берер тың теңеулер немесе бедерлі де бейнелі сөздер керуені ақын поэзиясының жаңашылдық қырын танытады. Ақын өзінің шығармаларында көркем образ жасауда, сөзбен сурет салуда өзінше мәнер, машық танытып, көріктеу құралдарын орасан шебер қолданады.

Атам қазақтың белдеуін арғымағы, желісін құлыны босатпаған. Арғымақ-қазақ ұғымында ер қанаты. Тарихымен тамырлас келе жатқан жұмыр тұяқ жануарды төбесіне көтерген қазақпыз. Содан болар Қадыр ақын:

Алағызып тұратын аттансырап,
Аты жоққа
Көбірек батқан, сірә!
Боздалада боздаған бабаң жайын,
Білгің келсе, жас ұрпақ, аттан сұра!-

дейді. Болмаса төскейін көкпардың қызығымен қыздырған қазақ үшін аттың құны қандай екенін бүгінгі ұрпақ жадына салады, құндылығына құштарлықтарын оятуға тырысады. Ақын сөзімен көз салсақ:

Көкпар тартып,
Құйғытып құр ат шауып,
Басылмаған жол шаңы,
Қырат шаңы...
Қазақ үшін ер-тоқым тақтан қымбат,
Қазақ үшін арғымақ бір патшалық! –
деген ұлт мұрасына жолығамыз.

Жаңа өмірдің есігін ашқан бөбекті өмір әуеніне, дағдысына қалыптастыру бесік жырынан, ананың тәтті әуенінен басталады. Қазақ ғұмырында бесік жырының алар ролі үлкен. Жөргегін жөнімен көрген нәрестенің жөні түзу ғұмыр кешері сөзсіз екені өткен жолымыздан айқын. Бесік жыры- қазақ баласы үшін алғашқы саз, алғашқы тағылым. Қадыр ақын да осы қағиданы өнегелей білген. «Бесік жырың деп аталатын өлеңі өнеге-өсиеттің қалпын бұзбай, тағылымның жалғасы іспетті жазылған. Мәселенки, мына бесік жырының жолдарынан анық тұшынамыз:

Құрық салып құр атқа,
Тезірек жет мұратқа!
Қара судай қажет бол,
Сұйық болма бірақ та!

Немесе:

Құрық салып құр атқа,
Тезірек жет мұратқа!
Сары күздей сақи бол,
Шашпа болма бірақ та!

Өлең жолдары осылайша тағылым таразысын теңестіре өріле береді. Параллизмдік шеберлікпен берілген ұлт тағылымының этикалық болмысы. Поэзия тіліне түсіп, лирикалық кейіпкердің толғанысын, ішкі ой толқынын, сезімін поэтикалық мен арқылы жеткізер дәрежесіне ие болғанда, бұлар да ерекше ажарланып, әсерлі көрініп тұр.

Өлең сөзі бірыңғай антонимдік қатарлардан құралып тұрғандығын келесі жолдардан аңғарамыз. Қадыр ақынның замандасы, белгілі ақын Ж.Набиуллин шығармашылығын зерттеуде: «Тағдырының талқысына, тарихының теңіне түскен қазақ ұрпақ мәселесіне бірінші ой жүгірткен. «Әр бала өз ырысымен келеді» деген қағиданы тірлігінен қалыс қалдырмай, тарыдай бытыраса да ұрпағын өрбіткен, өшірсе де қайта өскен ұрпақпыз. Тәй-тәй басқан бір баласын жетегіне алса, тетелесін арқасынан түсірмеген, маңдайына салқын соқтырмай, етегімен жапқан аналар бүгінгі күнге керек-ақ» [6] – деген ой түйіппіз.

Ақын «Он баласы бар ана» өлеңінде жетім өссе де, аналық парызын өтеп жетілген ана бейнесін суреттейді, құрметтейді. «Он баласы бар ананы бүгінде, Он есе артық сыйлау керек басқадан!» немесе «Немереңіз бір команда бүгінде, Жиеніңіз, аз дегенде бір арба!» деген жолдармен ұлын өсіріп, тынысын кеңейткен, қызын өсіріп, өрісін кеңейткен саликалы ананың аласармас тұлғасын сомдайды, өнеге тұтады. Ал мына жолдар керісінше, «Жаялықтан қашқан жандар бұл кезде, Жүр қазірде ермек қылып

мысығын», «Қиынынан қашқан жандар сәбидің, Ит жетектеп қыдырады бүгінде!» деген ойтүрткі тіркестерден құралып, ұрпақ мәселесіне көңілдері салқын қандастарға қарсы үн қатады, намыстарына от береді. Бала байлығын бағаламай, күндік өмірдің құлына айналған қанағатысыз пенделерге мұрасыз байлықтың мұраты жоқ екенін ескертеді және ес жиюға шақырады.

Жортқанменен қалмайды ғой із құмда,
Жүрмеген соң ұлың онда, қыз мұнда.
Қалтасында жүз мың қалмақ біреудің,
Бір мұрагер жоқ бірақ сол жүз мыңға!

Орамды да ойлы сөз. Тоқтаусыз-ақ тұрақтандырар түйін.

Біз, қазақ халқы, ғасырлардың ұрпағымыз. Семсерімен кектенген емес, семсеріне серт берген халықпыз. Дұшпанына бас имеген, нарлығынан тарлық көрмеген, жауыздыққа жарлық бермеген қазақпыз, иілсе де сынбаған, намысын қайрап шыңдаған қазақпыз. Ақын осы тұлғаның сақталғанын қалайды, ұсақтықтан сақтайды, иілгенді даттайды. Ерлерге ерлеше ғұмыр кешудің мәрттік екенін жеткізеді: «Қабат-қабат бұлт төнсе де басыңа, Қабағыңды шытпа, жігіт, жасыма!» десе, кейінгі жолдарда:

От ішінде,
Өрт ішінде күйгенде,
Басыңды име,
Тізе бүкпе,
Именбе!
Ер еңкейсе еңкейеді
Жалғыз-ақ
Туған жердің топырағын сүйгенде!» -

деп, азаматтың арының биіктігі қашан да төмендемейтінін ұрпаққа жар салады, тағылым алуға ұмтылдырады. Бұндай серпілту тағы бар:

Қосылмасаң дәуірдің ағысына,
Қалай тура қарайсың танысыңа.
Жігеріңді тот басса-жасығаның,
Жанып-жанып ал оны намысыңа!-

дейді көсем ойлы ақын шешендік орамды сөздерінде.

Қадыр ақын поэзиясы –бүкіл ұлттың болмысы, ұғымы, тарихы, рухани тынысы.

Жайлауын жайлаған, дархан мінезді, бауырмал да жомарт, ашылып-шашылған жабусыз бауырларымыздың бітім-болмысының тұтастығын боямасыз көре аламыз. Ақын ұлтын: «Құйрық жалы таралған сәйгүлікті сүйетін қазақ», «Көкпар тартып, қыз қууға жаралған қазақ», «Ағыл-тегіл, көл-көсір қазақ», «Аңғал-саңғал жабусыз қазақ», «Жатырқауды білмейтін қазақ», «Қонағына шабылатын қазақ», «Той-думансыз оты түзу жанбайтын қазақ», «Беруден алдына жан салмайтын қазақ», «Құда бол деп қинайтын, құдаларын сыйлайтын қазақ», «Батыр халық, ақын халық-қазақ», «Дүние малын шашу үшін жинайтын қазақ» деген анықтауыштармен айқындап бере береді. Бұл – ұлтын сүйгеннен туындаған ұлының сөзі.

Қадыр ақынның ұлттық тағылымдағы қай өлеңін оқысақ та, осындай күшті жігер, бейне бір кең даланың самалы есіп тұрғандай. Табиғаттағы, өмірдегі құбылыстарды, адам қарым-қатынасындағы әрекеттерді бір-бірімен салыстыру, салыстыра тұрып теңеу, баламалау арқылы бейнелеп, ажарландыру, оқырманының сезіміне тиер эмоциялық әсерін күшейтулер ақын шығармашылығында мол қолданылған.

Мұндай құбылыстың дала әуенінен несі кем. Сөз шебері бұған ұқсастығын жасырмайды да. Даласы мен данасын қадірлеген ұрпақтың баласы екенін мақтан тұта, өзгелерге еншілейді. Даласындай дархан болуды мұралайды.

«Дала менен қалаға, Ортақ өскен баламын. Немесе: «Дала болып тыныстап, Маужырап дем аламын» деп жайлылықты, «Қарыз берсем біреуге, Дала құсап беремін» деп жомарттықты, «Дала кезде дарқанмын, Ашық жарқын қабағым» деп кеңшілікті, «Далам кезде ойылды, алақаным, аяулым» деп еңбек тынысын, «Даладан көп күй ұқтым» деп ұлттық өнер өрісін, «Қалада мен кептермін, Далада мен киікпін» деп еркіндікті жырлайды. Дала мінезді қазақта даналық барын, байтақ даланың нәрін, қадірі мен қасиетін ұғындыруға өлеңінің өрнегін аямайды.

Бұл бағыттағы талдау тек қана бірнеше өлеңінен ғана алынды. Ал толықтай алар болсақ, ғұмырлы дастан болары сөзсіз. Өйткені, Қадыр поэзиясы- қадыры арта түсетін ұлттық тағылым!

Қорытынды. ҚР Мәдениет қайраткері Қ. Сәрсенбай «Қадыр Мырза Әли – халықтың рухани биігіне айналған тұлға. Көпшілікке оның ақындығынан бөлек, ұқыптылығы мен еңбекқорлығын да үлгі етуге болады»-дейді [7]. Шынайы да нақты баға! Қадыр Мырза Әлі – ұлт ақыны. Қазақ деген тегі мықты, тарихи бай, тағдыры күрделі, түйсігі мың қатпар, астарлы, алапат тілді, қабілетті, қаһарман, қайсар халықтың тұңғышына бойлап, кеңдігіне кепіл боп, бітімімен біте қайнасып, ұлылығын, рухын, ар-ұятын, үмітін барынша әспеттей отырып, кемшіннің мінін, қайғысын, сорын азаматтық тұрғыда қазып айта алған сыншыл да ойшыл ұлы ақын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қирабаев, С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті [Текст] / С.Қирабаев. – А., 1998 – 218 б.
- 2 Аманхан, Ә. Талант тағлымы [Текст] / Ә. Аманхан //«Ана тілі» газеті – 2007 – 15-желтоқсан
- 3 Қабдолов, З. Қадырдың қадірі. Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. 1-т. [Текст] / З. Қабдолов. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2001 – 440 б.
- 4 Кәрібаева, Б. Қадыр поэзиясы хақында [Текст] / Б. Кәрібаева // Жұлдыз – 1985 – №10
- 5 Нұрдаулет, А // «Қазақ әдебиеті», 19-желтоқсан, 2009
- 6 Қуаныш, Т. Жайықтың жыр жампозы: монография [Текст] / Т. Қуаныш – Орал: «Ағартушы» баспасы, 2012 – 230 б.
- 7 Сәрсенбай, Қ. Қазақтың Қадыры. [Текст] / Қ. Сәрсенбай – «ARNA-B» баспасы, 2020.

REFERENCES

- 1 Kirabaev, S. Kenes dauirindegi kazakh adebieti [Kazakh literature of the Soviet era]. A., (1998): 218 b. (In Kaz)
- 2 Amankhan, A. Talant taglymy [Talant taglymy]. «Ana tili» gazeti, (2007): 15-zheltoksan
- 3 Kabdolov, Z. Kadyrdyn kadiri. Kadyr Myrza Ali. Tandamaly tuyndylarynyn kop tomdygy. 1-t. [Many volumes of Selected Works. T.1.]. Almaty: «Kazygurt» baspasy, (2001): 440 b.
- 4 Karibaeva, B. Kadyr poeziyasy khakynda [Kadyr poetry]. Zhuldyz (1985): №10
- 5 Nurdaulet, A // «Kazakh adebieti», 19-zheltoksan, 2009
- 6 Kuanysh, T. Zhaiyktyn zhyr zhampozy: monografiya [Zhyr zhampozy of the Urals: monograph]. Oral: «Agartushy» baspasy, (2012): 230 b.
- 7 Sarsenbai, K. Kazakhtyn Kadyry. [Kazakh Kadyr]. «ARNA-V» baspasy, (2020)

НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ В ПОЭЗИИ КАДЫРА МЫРЗЫ АЛИ

Аннотация. Кадыр Мырза Али – это поэт-писатель, чье творчество было полностью посвящено идее воспитания и формирования народно-национального духа. В каждом его произведении мы можем увидеть национально-духовный облик, сущность, ментальную природу, культурно-духовный рост. В его произведениях широко

представлены культурно-этические особенности казахского быта, характер и его психологическое развитие в разные периоды. Язык поэта истинно народный. В этом мы можем убедиться, читая его красочное художественное описание истории, характер казахского народа. Кадыр – истинно народный поэт-философ. Стихотворения, посвященные детям, наполнены мудростью, проницательностью и красноречием. Этого поэт добивается путем использования сакральной национальной атрибутики, предметами быта и окружением, которые стали кодом нации. Это и бескрайние степи, холмы и горы, луга, жайлау и зимовки, душистый полынь, четыре вида скота, называемые «Торт тулик», национальная колыбель, юрта, домбыра и другие национальные инструменты, доспехи батыра, оружие, народные игры, достопримечательности казахов как Жети казына, Аламан байга, Кокпар и многое другое. Казах считается настоящим только при наличии этих духовных и материальных ценностей. И эти ценности являются той отличительной художественно-поэтической, тематической особенностью творчества Кадыра. Художественная поэтика акына формирует у подрастающего поколения национальное самосознание, красоту родного слова, духовную ценность.

Ключевые слова. Амуниция, шанырак, колыбель, зимовка, птицевод, домбыра, шежире, гость, аргымак и т.д.

NATIONAL TRADITION IN THE POETRY OF KADYR MYRZA ALI

Annotation. Kadyr Myrza Ali is a poet-writer whose work was entirely devoted to the idea of education and formation of the people's national spirit. In each of his works we can see the national-spiritual appearance, essence, mental nature, cultural and spiritual growth. His works widely represent the cultural and ethical features of Kazakh life, character and psychological development in different periods. The poet's language is truly folk. We can be convinced of this by reading his colorful artistic description of the history and character of the Kazakh people. Kadyr is a truly national poet-philosopher. Poems dedicated to children are filled with wisdom, insight and eloquence. The poet achieves this through the use of sacred national attributes, household items and surroundings that have become the code of the nation. These include endless steppes, hills and mountains, zhailau meadows and wintering grounds, fragrant wormwood, four types of livestock called “Tort Tulik”, the national cradle, yurt, dombyra and other national instruments, batyr armor, weapons, folk games, Kazakh attractions such as “Jeti Kazyna”, alaman baiga, kokpar and so on. Kazakh is considered real only if he has these spiritual and material values. And these values are the distinctive artistic, poetic, thematic feature of Kadyr's work. The artistic poetics of akyn shapes national self-awareness, the beauty of the native word, and spiritual value in the younger generation.

Key words. Ammunition, shanyrak, cradle, overwintering, aviarist, dombyra, shezhire, guest, argymak, etc.

FTAXA 16.01.45

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420206>

Сағындықұлы Бекен*¹,

Филология ғылымдарының докторы, профессор

КеАҚ «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар мемлекеттік университеті»
Қазақстан Республикасы, 140008, Павлодар қаласы, Олжабай батыр көшесі, 60
kasabek65@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8311-2272

Адамова Айсұлу¹,

Қазақ тіл мен әдебиеті мамандығының докторанты

КеАҚ «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар мемлекеттік университеті»
Қазақстан Республикасы, 140008, Павлодар қаласы, Олжабай батыр көшесі, 60
adamova.aysulu@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-9047-1596

СӨЙЛЕУДІҢ ТАРИХИ БАСТАУЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ӘРЖАҚТЫЛЫҚ

Аңдатпа. Мақала зороастризмдік бағыттың бір ғана ілімге қатысты еместігіне мән береді. Ежелгі зороастризм ілімі кейіннен қоғамдағы барлық ғылымдар еншісіндегі категория бола алатындығы біршама ғылыми еңбектерден көрініс тауып отырды. Әсіресе, философия, мәдениет, тарих, фольклор саласындағы ғалымдар бұл жайтқа басымдық берді. Ал қазақтың тілші ғалымдарының адамаралық байланысты, адам мен қоғамдағы басқа тіршілік иесінің қарым-қатынасын сипаттайтын тұжырымдары назарға ілінбеді. Мақала осы бағыттағы олқылықты толықтырады.

Мақала авторы адамаралық қатынастағы психолінгвистикалық категория – сөйлеуді басты нысан етеді. Сөйлеудің басқа ғылым салаларына қатыстылығы, атап айтқанда физика, физиология, мәдениеттану, ежелгі адам санасындағы қызметі сипатталып, оның ғылыми әржақтылығы анықталады. Осы себепті қазақ салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпында кездесетін бала тәрбиесінен мысалдар келтіреді. Соның ішінде бала тәрбиесіндегі тілдік кемістікке ұрындырмаудың жолына қатысты наным-сенімдерді ғылыми топшылауға түсіріп, өзіндік көзқараспен бекітеді.

Сөйлеу аспектісінің әржақты ғылымилығын таныту жұмыстың басты мақсаты болып саналады. Мақала 1) зороастризм ілімінің ғылымның бастау көзі және барлық ғылымдарға бағыт екендігі; 2) қазақ салт-дәстүрінің бала сөйлеуінде өзіндік орны бар екендігі; 3) сөйлеудің патопсихологиялық нысан ретіндегі белгілеріне мән берілетіндігі; 4) тіл білімі ғалымдары сөйлеу санатына қатысты тұжырымдарды ұсынғандығын міндеттер етіп қояды.

Кілт сөздер. Сөйлеу, адам, қоғам, салт-дәстүр, тіл білімі

Кіріспе. Қазақ ғылымының қазіргі дамуы барлық жайтқа, әсіресе гуманитарлық ғылымдардың бәсекелік қабілетіне, сын қойды. Бір ғана ғылымның шеңберіндегі тұжырымдардың шешілуі ғылымға қойылатын көп талаптың бірлі-жарым сұранысына ғана жауап алуды көздейді. Сондықтан да сөйлеу аспектісінің жан-жақтылығын, әсіресе оның әржақты ғылымилығын таныту жұмыстың басты мақсаты болып саналады. Осы жағынан келгенде, мақала мына міндеттердің шешімін іздейді: 1) зороастризм ілімі – барлық ғылымның бастау көзі болмаса барлық ғылымдарға бағыт болады; 2) салт-дәстүрдегі белгілі бір ырымдар бала сөйлеуінің шешуші мезеттерінің бірі болып саналады; 3) сөйлеудің патопсихологиялық аспектісін тарқату үшін эпостық, лироэпостық жырларға жүгіну қажеттігі туыдайды; 4) тіл білімі ғалымдары сөйлеу

категориясының барлық қатпарларын шешіп беруді қалайды. Осы негізден тақырыпқа сөйлеудің ғылыми тұрғыдан жан-жақты түгенделуі тартылды, әрі барынша тарқатылды. Мақала құрылымы сатылы ретте баяндалып отырды: ең алдымен зороастризм мәселесі қозғалды, сосын салт-дәстүрдегі мысалдармен тиянақталды, сонан соң тіл білімі ғалымдарының көсбасшы пікірлері дәлелденді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақаланың дайындалуына философия, мәдениеттану, дін, этнография, филология саласына еңбек сіңірген ғалымдардың ой-пікірлері материал болды. Бұл орайда ертеректе жарияланым көрген еңбектермен (Ш.Уәлиханов) қатар, көне халықтар тілінен ұқсастық іздеген ғылыми ой-тұжырым (О.Сүлейменов), қазіргі философтар мен қазақ тіл білімінің бастауында тұрған ғалымдардың тұжырымдары тартылды. Жұмыстың тәжірибелік жағын «Батырлар жыры» мен этнографиялық шығармалардан мысалдық деректер жинақталды. Мақала ғылымаралық салыстыру, тарихи негіздеу, этномәдени бағалау сынды әдістермен қатар, ғылыми баяндау әдісін басты бағыт етті.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазіргі қазақ ілімі, оның ішінде қазақ тіл білімі, зороастризмдік бағыттағы ізденістерге бара қойған жоқ. Бәлкім, бұл оның діни ғұрыптағы зерделеулерге мойынсұнғандығынан болса керек. Солай бола тұра, әдебиет пен мәдениетті тоғыстыра қарайтын ғалымдар (Ә.Марғұлан, С.Қасқабасов) бұл мәселені айналып та кетпейді. Тіпті, Жаратушы мен Заратуштра (зар айтушы) сөздерінен тілдік жақындық іздеген ғалымдар да бар (Р.Алшанов, С.Оспанов). Бұлардың бәрі алғашқы қазақ ғалымы Ш.Уәлихановтың «Тәңіршілдіктің бойында түркі халықтарының көптеген діни тәжірибесі ұштасқан. Олар Тәңірі мен құдайлардың айтқанымен жүріп қоймай, қоршаған әлемнің мәнін де тануға тырысты. Табиғат пен адам, өмір бен құпияға толы дүние. Адам мен табиғаттан асқан қандай керемет бар?» [1] деп таңдана жеткізген байламдарын негізге алса керек. Қалай болғанда да, Заратуштра ілімі қазақ философтары, мәдениеттанушылары мен фольклортанушылары тұжырымдарынан көрініс тауып отырды. Біздің мақсат, айтылған ғылыми жорамалдарды қайталау емес, бірақ Ш.Уәлихановтың тілге тиек етуіндегі адам мен табиғат байланысын тіл біліміне тартып, тарқату және олардың адамаралық қарым-қатынасты айқындаудағы орнын шешу болып табылмақ.

Мұндайда «Мен этностарды ежелгі және қазіргі, тарихи және бейтарихи деп бөлмеймін. Олардың барлығы жер әлемінде бір уақытта пайда болған. Бұлар туралы жәдігерлер тілде сақталған. Этимология – тіл археологиясы – ежелгі тарихтың, тарихи дәуірге дейінгі мыңжылдықтардың оқылмаған белгілерін негізгі жеткізушісі болады» [2, 496-бет] деген О.Сүлейменов тұжырымы менмұндалайды. Бертінге үңілсек, Абай ғақлиялары да ерекше айтылымға ие, оның жеткізілуінде де ерекше тылсым бар: «Абай ойына келген нәрселерін еркін айту үшін жанр ойлап тапқын. Ол – сөз жанры. Ақынның қара сөздері – еркін ойдың жанры. Мұнда ешқандай бір дәстүрге, тәсілге бағынушылық жоқ. Ой еркін айтылған, мазмұн өзіне лайықты форма тапқан» [3, 178-бет]. Бұл сөйлеудің, ойды жеткізудің басты ерекшелігі болса керек. Себебі сөз жанры айтумен, қабылдаумен тікелей байланысты. Ал ондағы еркіндік әр ғылымның аясындағы қарастырылатын мәселелер екені анық.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы айтқанындай, «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, қатта жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздердің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады» [4, 16-бет]. Осыдан да болса керек, ғалымның «Тіл – құрал» еңбегінде бұл жайтты шешудің барлық кілті сөйлеуге барып тіреледі: «Бұл сөйлеуде бес не алты сөйлем бар», «Бір сөйлемнің

ішінде бірнеше сөз болады», «Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады». Байқаған адамға мұндай тұжырымға тұрақтану жалпыдан жалқыға қарай әдісінің кең орын алғанымен түсіндірілген. Осылайша, халық тілінде мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан сөйлем қисынын, сөздің дағдылы жолын, басқаша айтқанда сөйлеудің жүйесін, сақтаудың көрінісі тарқатылған.

Шын мәнінде де, халық тұтынуындағы сөздердің тарихи, әрі мәдени сипатта сақталғанына тұрмыс-салт жырлары мен әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің игі әсері мол болды. Біздің байқауымызда, қазақтың бала сөйлеуінде тіл мүкістігі сынды кемшін тұстар кездесе бермейді. Мәселен, «Тіл ашар» тойына келген қадірлі адам (ақсақал) сыбаға боп тартылған қой басынан тілін ажыратып, «тілің тез шықсын, шешен бол» немесе таңдайын жегізу арқылы сәбиге тілеу тілеген. Тіпті, сойылған малдың ішегімен «баланы буындыру» рәсіміне салып, «Сөйлейсің бе?» деп сұрақ қоюды ойластырған екен. Бұл наным-сенімнің бала өсуіндегі қызметі зор болатын.

Тіл мүкістігінің болмауына ата-ана ғана емес, бүкіл ауыл жұрты бір кісідей ат салысқан. Оның мәнісі шақалақтың дүниеге келіп, тіпті ана құрсағында жатып-ақ, ана мейіріміне қанғандығы өз алдына, бесікте жатқан уақытындағы әлдің барша құндылығына тоя алғандығы болса керек. *Әлди-әлди, ақ бөпем, Ақ бесікке жат бөпем. Жылама, бөпем, жылама, Жілік шағып берейін. ...Тапыл басып жүргенде, Тілің шығып сөйлерде, Ақсарбас сойып қуанып, Өміріңді тілейін!* сынды тілектер әуенмен жеткізіліп, бала құлағына сіңіріледі. Анау тобық жұтқызудағы «Шешен болсам таңдайымнан шық» деу қазақ халқының бала сөйлеуінің маңыздылығына аса жоғары мәртебе беріп, сенімділігі күшейген.

Қазақтың халық ауыз әдебиеті тіл кемістігін жоққа шығармайды. Бірақ ондай тілді пендеге жағымсыз кейіпкердің бейнесін бекітеді. Естеріңізде болса, мұндай тіл кемістігін «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын сұлудың қызметкер әйелі (Мапия) мен Ұлтан ханның әйелінің (Бадамша) аузына салады. Себебі бұл екеуінің де жұртқа жағымсыз қылықтары бар еді: Мапия сақау диуанаға бал аштырып кел деп берген сегіз ділдәні жартысын қалтасына басады: *Ейтең базайға байып, киім айып киейін, диуананың ежуіне шиейін, төйтеуін бейшем де, аздық қылмаш.* Ал Бадамша сақау: *Бижияма шикін-ау, Бижияма, жай-жай. Ұйтан бегім төбеңді, Ойып қояд, жай-жай* деп бәтуасыздыққа салынады. Бірінші сақаудың ұрлық-қарлығы мен Ұлтан ханның зұлымдық әрекетін масқаралаудағы бегім сөзіне жамандық сипатты жамау халық шеберлігі болатын.

Ендігі мәселе, «сақаулыққа» ұрындыратын дыбыстарға мән берсек, олардың дені бірөңкей үнді дыбыстар мен қатаң дыбыстардың өзара алмасуына алып келген: р мен й; л мен й; с мен ш дыбастары. Мұның да тарихи заңдылық екендігіне дау болмаса керек. Альтернатива атты терминмен белгіленген ұғым «...сөйлеу кезінде, не тілдің тарихи дамуы барысында сөз ішіндегі бір дыбыстың басқа дыбысқа айналуы, - болып келеді. – Қазақ тілінде, негізінен, дауыссыз дыбыстардың алмасуы көп ұшырайды. Тектес тілдердегі, я бір тілдің өз ішіндегі диалектілердегі этимологиялық тұрғыдан төркіні бір морфемалардың құрамындағы дыбыстардың бірінің орнына бірі қолданылуы жиі кездеседі. Дыбыстар бірімен-бірі бейберекет алмаса бермейді. Түркі тілдерінде бір-бірімен алмасатын дыбыстардың ежелден қалыптасқан жүйесі бар» [5, 104-бет] дейтін тұжырым назар аудартары хақ. Әрине, біз келтірген салт-дәстүрлік жоралғылар қазіргі ілімде психолінгвистикалық тұрғыдан танылған сөйлеу кемістігін түзетудің жолына тосқауыл қоятын шара емес. Солай бола тұра, қазақтың ата-баба тілінде мұндай патологиялық үрдістің алдын алынғандығына нақты мысал ретінде ұсынылып отыр деп қабылдаған дұрыс.

Қ.Жұбанов адам мен табиғат арақатынасындағы үйлестікті шебер пайдаланған. Ғалым үндіеуропашыл ғалымдардың «тілдің дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем

құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайтынына» назар аударта келе, олардың тіл білімінің ішінде дыбыс жүйесіне аса мән бергенін басқа елді колониялаудың көрінісі ретінде сипаттайды. Әйтсе де адам баласының табиғат тірліктерімен қабаттаса өмір сүретініне қатысты ойларын сол фонетикалық бірліктер арқылы жеткізеді. Ғалымның «Өйткені фонетика – тілдің табиғатқа ұштасып, тиіп тұрған бер шеті. Тіл дыбыстарын шығаратын дене мүшелері болса, дыбыстың өзі де ауада пайда болатын толқындар салдарынан жүзеге шығатын еді. Мұның үстіне дыбыстың естілуі де құлақ арқылы – адам денесіне орнаған сезім мүшелері арқылы іске асатын еді. Сондықтан осы жағын, осы физикалық, физиологиялық жағын, осы табиғатпен біте қайнап қосылған жағын ала жөнелу, тіл дыбыстарын тілдік қасиеттерден, әлеуметтік астарларынан ажыратып алуға» [6, 24-бет] тұжырымдары ауқымды мәселелерді бірлікте қарауға шақырады.

Демек, адам қарым-қатынасының ауқымы кеңейеді. Жалпы физикалық ғылым мен физиологиялық ілімнің фонетикамен астарласып жұмсалатыны анықталады; *адам денесіне орнаған сезім мүшелері* психологиялық шама ретінде бағаланады. Сол сияқты қоғам мен әлеуметтің қатысынсыз тіл білімінің де еш қажетсіз дүние екендігі паш етіледі. Ал ғалымның «Музыка да дыбыс, бұл да барып тұрған қоғамдық дыбыс. Музыканың бір тарауы, ол – адамның дыбыс мүшелері арқылы жарыққа шығады» дегенінде, музыка тілі (мәдениет) мен дыбыстық тілді (тіл білімі) қолданушы адамзаттың аралығындағы қарым-қатынас анықталады. Қай ғылымаралық қатынасты қарасаңыз да, адам тілінің (сөйлеу) қызметі алдыңғы орында жүреді. Осыдан да болса керек, сөйлем арқылы көрініс табатын психоллингвистикалық нысан сөйлеудің мақсаты, ғалым сөзіне сүйенсек, «біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі» болып шығады.

Адамның қоғамдағы орны туралы қызықты мәлімет және кейіннен еш дау-дамайсыз дәйексөздік тұжырымға айналған пікір С.Аманжолов тарапынан айтылды. Ғалым түсінігінде, «Сөйлеу әуелгі адамның адам болған күнінен бар. Сөйлегенде айтатын сөзіміз, терең неше алуан ойымыз, өткір қиялымыз, тереңнен тартып топшылап, алыстан орап, оспақтап я жоспармен сөйлейтін тәртіпті сөйлемдеріміздің тізбегі, толып жатқан ойлардың желісі бірден шыға қойған жоқ. Ашығырақ айтсақ, алғашқы адам баласы осы күнгі біздің сөйлегеніміз сияқты көптеген сөз тізбегімен сөйлеуді білмеген» [7, 11-бет]. Ғалымның *әуелгі адам, алғашқы адам* деп меңзеуінде анатомиялық белгілері, материалдық (тамақ дайындау, қару қолдану) мәдениеті, тіпті бөлшектік сөйлеуі мен абстрактілі ойлау қабілеті болған *Homo sapiens* екендігіне күмән жоқ. Бірақ олардың аралығында да тірлік болды. Тірлік болған жерде тілдік қарым-қатынас уақыт өте келе орнығады. Сөйлеудің орнығуы – көп ғасырлық байланыстың әсерінен болған нәтиже. Осы себептен оның әр ғылымға тікелей материал болатындығы жиі көрініс тауып отырады.

Дәйексөзге түскен тұжырым иелері Қ.Жұбанов пен С.Аманжолов мифке, магияға көңіл аударттырады. Қ.Жұбанов пікірінше, қоғамдағы (табиғат, хайуанат) әралуан дыбыстардың тілдік дыбыстарға қатысы жоқ. «Өйткені тілдің атқаратын негізгі қызметі – адам мен адам арасында пікір қатынастыру. Басқа дыбыстардың атқаратын рөлі пікір қатынату емес, табиғатқа (малға, желге) адам дегенін істету, табиғатты арбау. Бұл адамның алғашқы қоғам тұрмысы тудырған магиелі еңбек ісінен қалған бір жұрнақ. Дыбыс тілінің арғы атасы осындай магиелі дыбыстар» [6, 18-бет]. Ал С.Аманжоловтың ойынша, *қарным ашты, ішім бұрды, мал көзіме түсті, құлақ қойдым, ашу қысты, сөз өтпейді, жаным ашыды* мысалдарының «Әрқайсысы қазіргі логикалық ойлаудың өлшеуіне қайшы келеді. Байыбына барып қарасақ, мұның әрқайсысы өзінше мифке, магияға байланысты. Өйткені қарным аштының шын мағынасын алғанда «жегім келедімен» тең. Алғашқы адамдар қарын «жеу» арқылы тоғаятынын абстрактап байқап білуді керек қылмай, тура қарнының ашығанын (ауырғанын) бірден көрсетеді» [7, 12-

бет]. Қалай болғанда да, қоғамның белсенді мүшесі болып табылатын адамзаттың о бастағы шығу, қалыптасу дәуірі өте ұзақ болғандығы ақиқат. Сол сияқты тілдік қарым-қатынастың нақты көрінісі ретінде сөйлеу, ойлау, қабылдау сынды санаттар да барынша жетілу жолынан өтті. Бұл жолдың да барынша ұзақ уақыттың еншісінде болғандығы да тудырмаса керек. Бұл жағынан келгенде, «Қазіргі қазақ тілі ғылымындағы антропологиялық ерекшеліктер барған сайын зерттеліп, тіпті негізгі мәселелердің біріне айналған бірнеше ғылым салалары бар. Бұлар – лингвомәдениеттану, концептология, антропоцентристік лингвистика. Бұл бағыттағы зерттеулердің негізгі мақсаттары бір-біріне ұқсас. Өйткені біз атап өткен барлық тұстарда да тіл адам факторымен, тілдік кеңістікте өмір сүретін адамының бүкіл қауыммен, мінез-құлықтағы таптауырындардың қалай қалыптасып, оның тіл арқылы қалай берілетінімен тығыз байланысты» [8, 6-бет] екендігі ақиқат.

Қорытынды. Зороастризм мәселесі тек қана діни ілім емес, қайта оның әр бағыттағы әр алуан көріністері қазіргі ғылым синкреттілігіне дәлел болады. Сондықтан да А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов көзқарастарын бекітетін тұжырымдар бұл мәселенің тілдік сипатын да көрсете алады. Өз кезегінде мұндай жайт тіл білімінің басқа ғылым салаларымен байланысын нығайтып, жаңа ғылыми жорамал айтуға жетелейтін болады. 1) Зороастризм барлық ғылымдар, оның ішінде тіл білімінің басқа ғылымдармен байланыстылығына жетелейді; 2) Қазақ салт-дәстүріндегі бала тәрбиесінде қолданылатын барлық айтылым-тұжырымдардың көнелік сипаты өз алдына, онда қазіргі тәрбиеде мейлінше пайдалануға жарамды сәттер өте көп. Мұндай тәрбие баланың тіл мүкістігіне қатысты мәселелерді шешуге жетелейді; 3) Қазақ тіл білімінің бастауында тұрған тұлғалардың тұжырымдарын тарқату әлі де болса күн тәртібінде тұр.

Қорыта келгенде, қазақ тіл білімінің бастауындағы көс басшы пікірлеріне сүйене отырып, қазақ филологиясында әлі де болса зерделеуді қажет ететін тұстарды айқындауға болады. Мақала осы мәселеде сындарлы ой айтып, түйткілді тұжырым түзуге шақырады. Бұл мәселе бүгінгі күні әрі теориялық, әрі практикалық тұрғыдан толық шешімін тапқан жоқ

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Уәлиханов, Ш. Қырғыздардағы шамандықтың іздері [электронды ресурс] / URL https://shoqan.kz/completed/works_shaman (қаралған күні: 14.04.2024)
- 2 Сулейменов, О. Язык письма [Текст] / О.Сулейменов. – Италия, Рим: «San Paolo», 1998. – 502 с.
- 3 Есім Ғ. Ғұламе-Наме. Ғылыми триология [Текст] / Ғ.Есім. – Астана: «Абай академиясы», 2019. – 640 б.
- 4 Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы [Текст] / Құраст.: О.Жұбаева. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
- 5 Қазақ тілі. Энциклопедия [Текст] / Бас редактор Е.Арын. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 508 б.
- 6 Жұбанұлы, Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері [Текст] / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- 7 Аманжолов, С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы [Текст] / С.Аманжолов. – Алматы: «Санат» баспасы, 1994. – 324 б.
- 8 Есенболатқызы, Н. Қазақ тіліндегі той концептісінің лингвомәдени өрісі [Текст] / Н.Есенболатқызы // Ғылыми журнал: Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. – 2023. - №2-3. – 6-8 бб.

REFERENCES

- 1 Ualikhanov, Sh. Kyrgyzdardagy shamandyqtyn izderi [Traces of shamanism among the Kirghiz]. URL https://shoqan.kz/completed/works_shaman (karalghan kuni: 14.04.2024) – (In Kaz)
- 2 Suleimenov, O. Yazik pis'ma [Writing language]. Italy, (1998): 502 s. – (In Rus)
- 3 Esim, G. Gulame-Name. Gylymi triologia [Gulama name. Scientific trilogy]. Astana, (2019): 640 b – (In Kaz)
- 4 Akhmet Baytursynulynyn tiltanyndyq murasy [Linguistic heritage of Akhmet Baitursynuly]. Astana, (2017): 752 b – (In Kaz)
- 5 Qazaq tili. Enciklopedia [Kazakh language. Encyclopedia]. Almaty, (1998): 508 b. – (In Kaz)
- 6 Zhubanuly, K. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh language education]. Almaty, (2013): 640 b. – (In Kaz)
- 7 Amanzholov, S. Qazaq adebi tili syntaksisinin qysqasha kursy [A short course on the syntax of the Kazakh literary language]. Almaty, (1994): 324 b. – (In Kaz)
- 8 Esenbolatovna, N. Qazaq tilindegi toy konceptisinin lingvomadeni orisi [Linguistic and cultural field of the concept of a wedding in the Kazakh language]. Scientific journal: Bulletin of the West Kazakhstan Innovative and Technological University, (2023): №2-3, 6-8 bb - (In Kaz)

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАЧАЛО РЕЧИ И НАУЧНЫЕ МНОГООБРАЗИЯ

Аннотация. В статье подчеркивается, что зороастрийское направление не относится только к одному учению. Учение о древнем зороастризме отразилось в некоторых научных трудах, которые впоследствии стали категорией всех наук в обществе. В частности, ученые в области философии, культуры, истории, фольклора отдали предпочтение этому вопросу. А выводы казахских ученых-языковедов, характеризующие межличностные связи, взаимоотношения человека и другого живого существа в обществе, не были приняты во внимание. Статья восполняет пробел в этом направлении.

Авторы считают, что психолингвистическая категория речь (высказывание) имеет особое место в межличностных отношениях. В статье описывается принадлежность речи к другим областям науки, а именно физике, физиологии, культурологии, деятельности в сознании древнего человека, определяется его научная многообразие. По этой причине приводятся примеры воспитания детей, встречающихся в казахских традициях и обычаях, в том числе, по отношению к языковым патологиям.

Основная цель работы – продемонстрировать комплексный научный аспект речи. Статья 1) Зороастрийское учение является отправной точкой науки и направлением всех наук; 2) что казахские традиции имеют свое место в детской речи; 3) акцентируется на признаках речи как патопсихологическом объекте; 4) лингвисты ставят перед собой задачу представить выводы, относящиеся к категории речи.

Ключевые слова. Речь, человек, общество, традиции, языкознание

HISTORICAL BEGINNING OF SPEECH AND SCIENTIFIC DIVERSITY

Abstract. The article emphasizes that the Zoroastrian direction does not refer to only one teaching. The doctrine of ancient Zoroastrianism was reflected in some scientific works, which later became a category of all sciences in society. In particular, scientists in the field of

philosophy, culture, history, and folklore gave preference to this issue. And the conclusions of Kazakh linguists, characterizing interpersonal connections, relationships between humans and other living beings in society, were not taken into account. The article fills a gap in this direction.

The authors believe that the psycholinguistic category of speech (statement) has a special place in interpersonal relationships. The article describes how speech belongs to other areas of science, namely physics, physiology, cultural studies, activities in the consciousness of ancient man, and defines its scientific diversity. For this reason, examples of raising children are given that are found in Kazakh traditions and customs, including in relation to language pathologies.

The main goal of the work is to demonstrate the complex scientific aspect of speech. Article 1) Zoroastrian teaching is the starting point of science and the direction of all sciences; 2) that Kazakh traditions have their place in children's speech; 3) focuses on the signs of speech as a pathopsychological object; 4) linguists set themselves the task of presenting conclusions related to the category of speech.

Key words. Speech, person, society, traditions, linguistics

Кайыров Асан Бакиевич^{*1},

филология ғылымының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194,
assan.kairov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-0657-6770

СӨЙЛЕМДІ МОДЕЛЬДЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада сөйлемді модельдеудің теориялық мәселелері қарастырылған. Соның ішінде, сөйлемнің мағыналық жағының орыс және түркі тіл білімінде зерттелуіне шолу жасалып, сөйлемнің құрылымдық-мағыналық моделі, сөйлемнің мағыналық бөлшектері сипатталады. Нәтижесінде, "жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық моделі" деген терминнің өзі бірнеше сатыға бөлініп қаралады. Қазақ тілінде сөйлемнің құрылысы мен мағынасын жүйелі зерттеу үшін жай сөйлемнің моделі екі сатыға бөлініп қарастырылды. Алдымен, субъект мен предикаттан тұратын қарапайым, негізгі сөйлем модельдерінің мағыналық ерекшелігі талданды.

Қазақ тіліндегі жай сөйлем модельдері кіші құрылымдық модель мен кеңейтілген құрылымдық модельге бөлініп, олардың өзіндік ерекшелігі баяндалады. Кіші құрылымдық модельге жататын екі құрамды етістікті сөйлемдер хабар беру мазмұнына қарай хабар беру мазмұны толық және хабар беру мазмұны толық емес екі құрамды сөйлемдерге ажыратылып, олардың құрылымдық-мағыналық ерекшелігі латын әріптерімен формула түрінде белгіленіп, нақты мысалдармен салыстырыла сипатталады. Одан әрі жай сөйлемнің кіші құрылымдық моделінің міндетті бөлшектермен толықтырылуы мен олардың ролі туралы сөз болады. Сонымен қатар сөйлем моделінің предикат, субъект, объект тәрізді мағыналық бөлшектері, олардың сөйлемнің мағынасын білдірудегі қызметі баяндалады.

Кілт сөздер. Сөйлем, сөйлемнің мағынасы, сөйлем моделі, құрылымдық модель, құрылымдық-мағыналық модель, сөйлемнің құрылымдық бөлшектері, сөйлемнің мағыналық бөлшектері, предикат, субъект, объект.

Кіріспе. Синтаксистің зерттеу объектісі болып табылатын сөйлемнің синтаксистік құрылысы мен мағынасы қазіргі тіл білімінде теориялық жағынан түрліше сипатталады. Жалпы, синтаксистің негізгі бірлігі ретінде сөйлем өзінің тұлғалық және мағыналық құрылысы бар грамматикалық категория болып есептеледі. Сондықтан тілдік белгінің екі жағы ретінде құрылым мен мағына сөйлемді сипаттауда және оның қолданылуында біртұтас, бөлінбейтін бірлікте қаралады. Сөйлемнің әрі коммуникативтік, әрі номинативтік бірлік ретіндегі күрделілік сипаты оны тұтас бір семантика-синтаксистік, коммуникативтік-грамматикалық және құрылымдық жақтарының өзара түйісуінің, ұштасуының орталығы етеді. Осымен байланысты сөйлемді оның ең кіші құрылымын негізге ала отырып құрылым мен мағынаның бірлігінен тұратын модель түрінде сипаттау және формуламен белгілеу синтаксистегі маңызды мәселенің біріне айналды. Өйткені сөйлемдерді модель түрінде сипаттау жай сөйлемнің тұлғалық және мағыналық құрылысын анық бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалы мен әдістері. Жұмыста ғылыми талдауға әдеби тіл нормасына жататын жай сөйлемдер зерттелді. Зерттеу материалы ретінде қазақ жазушыларының көркем және публицистикалық шығармаларынан алынған жай сөйлемдер талданды.

Жұмыста жай сөйлем синтаксисі бойынша ғалымдардың пікірлері негізге алынып, негізінен, сипаттама әдісі қолданылды. Сонымен қатар компоненттік талдау, қажет мәліметтерді саралау, модельдеу әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада жай сөйлемді сипаттаудың жаңа түрі ұсынылады. Ол - сөйлемнің құрылысы мен мағынасы жағынан өзара байланысты тілдік бірлік екенін танып, оны біртұтас қарастыру. Өйткені сөйлем дегеніміздің өзі тұлға мен мазмұнның бірлігінен құралған күрделі тілдік құбылыс болып табылады. Ал қазақ тілінде сөйлемдер көбіне тұлғалық деңгейде зерттеліп, оның мағыналық жағы ескерілмей келді.

Осымен байланысты жұмыста қазіргі синтаксис ғылымының негізгі ұғымдарының бірі болып табылатын жай сөйлемді модель түрінде сипаттау мәселесі қарастырылды. Жалпы, сөйлемді модельдік сипаттау қазіргі синтаксисте сөйлемді зерттеудегі жаңа тәсілдердің бірі болып есептеледі, әрі бұл ұғым тілдік бірліктердің жалпы және жеке мәндерін ашып көрсетеді. Сондай-ақ модельдік сипаттау жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық түрлерін нақты бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, сөйлемнің мағынасы мен құрылысына қатысты жаңа терминологиялық ұғымдар мен шартты қысқартулар түрі белгіленді. Осыған сәйкес қазіргі семантикалық синтаксистегі құрылымдық модель, валенттілік, сөйлемнің мағыналық құрылысы, предикат, субъект, объект, атрибут, нақтылауыш (конкретизатор) деген мағыналық бөлшектер жүйесі қарастырылып, оларға сипаттама берілді. Аталған мағыналық бөлшектер сапалық қатынастары жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемдер жүйесінің бір орынды және екі орынды құрылымдық-мағыналық моделі анықталды. Анықталған жай сөйлем модельдерінің тұлғалық және мағыналық құрылысының қалыптасу ерекшелігі көрсетіліп талданды. Оның негізгі орталығы (ядросы) болып саналатын кіші құрылымдық модель мен кеңейтілген құрылымдық модель болып көрсетілді, әрі олардың мағынасы айқындалды. Және кіші құрылымдық модельдің жаңа мағыналық бөлшектер нәтижесінде кеңею тәсілдері қарастырылды. Сонымен, мақалада қазақ тілі материалдары негізінде жай сөйлемдердің құрылысындағы негізгі және қосымша мүшелерді ескере әрі негізгі мүшелерге басым назар аударыла отырып, сөйлемнің құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері сипатталды.

Синтаксис ғылымы лингвистикалық пәндер жүйесінде маңызды орын алады. Оның себебі академик В.В.Виноградовтың сөзімен айтқанда, «синтаксис - грамматиканың ұйымдастырушы орталығы» болып саналады. Ал сөйлем тілде танымдық және коммуникативтік қызмет атқаратындықтан, синтаксистің негізгі зерттеу объектісі боып саналады. Бүгінгі таңда лингвистикада сөйлем көп қырлы (аспектілі) құбылыс ретінде қаралады. Қазір сөйлемнің сан алуан қырларының ішінде негізгісі – оны құрылысы мен мағынасы жағынан зерттеу болып отыр. Сөйлемнің құрылымдық және мағыналық жағынан зерттелуі, басқаша айтқанда, семантика-синтаксистік ұйымдасуын зерттеу - түркі тіл білімінің, соның ішінде, қазақ тіл білімінің де алдында тұрған жаңа міндет.

Сөйлемдердің жан-жақты зерттелуіне қарамастан, бұған дейін жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық моделін жасау мәселесіне аз көңіл аударылды. Түркі тіл білімінде жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық модельдерін анықтап сипаттауға арналған еңбектер саусақпен санарлық. Бұл салада И.Х.Ахматов, С.Н.Абдуллаев, М.Закиев, А.Т.Тыбыкованың есімдерін ғана атауға болады. Қазақ тілінде бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері туралы Ж.Садуақасовтың диссертациясы бар.

Ал екі құрамды жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық түрлері модель түрінде айқындалған мәселе емес. Сондықтан біз қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық модельдерін айқындау үшін ең алдымен, жай сөйлемдердің құрылымдық-

мағыналық моделі дегеніміз не, әрі ол қандай құрылымдық және мағыналық бөлшектерден құралады деген мәселенің басын ашып алуымыз керек.

Жалпы, орыс және түркі тіл біліміндегі сөйлемді модельдік сипаттауға байланысты еңбектерді қарастырған кезде "жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық моделі" деген терминнің өзі бірнеше сатыға бөлініп қаралғаны байқалады. Соңдықтан сөйлемнің құрылысы мен мағынасын жүйелі зерттеу үшін жай сөйлемнің моделін меңгеруді екі сатыға бөлуге болады.

Алдымен, қарапайым, негізгі (ядерные) сөйлем модельдері айқындалып, ой елегінен өткізіледі. Мысалы: 1. *Күн батты.* 2. *Тау аңғары күңгірт тартты.* 3. *Дала сүттей жарық.* 4. *Ауа кәусардай таза.* (М.Ә.). 5. *Жаяу қартайған.* [Жас кезіндегі үзеңгілес жолдастарының бірі жоқ]. (З.А.). 6. *Тәңірберген күрсінді.* [Дүние кезек деген осы]. (Ә.Н.).

Осы берілген қарапайым жай сөйлемдер жанды не жансыз субъектінің іс-қимылын не қалпын, жағдайын білдіре отырып, контекстен тыс, жеке, тәуелсіз, дербес мағыналы сөйлемдер ретінде қолданыла алады. Бұдан кейін осындай сөйлем модельдерінің мағыналық құрылысы мен формула түрінде нақтылануын ескере отырып, оның одан әрі күрделенуі мен мағыналық түрлерін анықтау міндеті қойылады. Сонымен, бірінші кезеңде жай сөйлемнің моделі дегенде, жоғарыда көрсетілгендей құрамдас бөлшектері сөйлемнің бас мүшелеріне сәйкес келетін қандай да бір жалпыланған сөйлем модельдері түсініледі. Ал сөйлемнің қалған мүшелері модельге кірмейді. Сөйтіп, модель ретінде әдетте, жалаң сөйлем деп аталатын сөйлемнің құрамы қаралады. Мысалы: *Талант дегеніміз — адамгершілік. Әңгіме тақырыбы — ұлт мәселесі. Қара кемпір шаршады. [Өз денесін өзі ауырлап жатқысы келді]. Мұстафа тіксініп қалды. [Ағжасан Айкүмістен естігенін түгел айтып салған].* (З.А.). *Жүзбаев күйзеліп отыр. [Стол үстін бір бір қопарып, суырманы ақтарды].* (Ә.К.). *Андрей жанталаса бастады. [Бір аяғы суда]. Еламан күліп жіберді. [Қаниша берекесіз болса да, бала кезден біте қайнаскан өз ортасы]. Тәңірберген тәлтіректен кетті. [Абырой болғанда, қолы ат жалынан айырылмады].* (Ә.Н.).

Көріп отырғанымыздай, берілген сөйлемдер кездейсоқ немесе жасанды үлгілер емес, осыған ұқсас сан-мындаған сөйлемдердің өкілі ретінде танылатын сөйлемдер болып саналады. Және бұл жалпыланған сөйлем модельдерінің өзі зерттеушінің сол сөйлемдерді талдау, саралау, бір-бірімен салыстыру нәтижесінде анықталады. Бұл туралы ғалым М.И.Черемисина мынадай тұжырым жасайды. "Модель — это результат интеллектуальной работы исследователя, т.е. сложившееся в его сознании представление о том, как устроен изучаемый им объект языка, в нашем случае - предложение. В этом представлении обобщенно отображаются существенные признаки многих услышанных и прочитанных, проанализированных исследователем высказываний (фраз), но отображаются преобразенно: реальные высказывания (фразы) некоторого класса не только освобождаются от индивидуальной специфики, обусловленной их лексическим наполнением, но и подвергается упрощению, "очищению" ото всех компонентов, которые не необходимы для того, чтобы описать, обрисовать контур некоторой элементарной типовой ситуации" [1].

Бір ескеретін нәрсе, кейбір зерттеулерде құрамдас бөлшектері сөйлемнің бас мүшелеріне сәйкес келетін мұндай сөйлем модельдері "сөйлемнің құрылымдық моделі" деген терминмен ауыстырылып қолданылады. Және сөйлемнің мұндай құрылымдық моделі ретінде көптеген нақты сөйлеу құрылымдарын (фраз) көрсетуге болатын қандай бір дерексізденген үлгі түсініледі. Мысалы, оның грамматикалық элементтері сөйлемнің бас мүшелері болады. Жай сөйлемнің құрылымдық моделін бұлай түсіну алғаш орыс

ғалымы Н.Ю.Шведованың еңбегінде аталып, одан әрі басқа синтаксистердің зерттеулерінде қолданылған.

Мұндай модельдің құрамы сөйлемнің бас мүшелерінен ғана құралады және грамматикалық шақ, модальділік категорияларымен сипатталады. Сөйтіп, бұл модель грамматикалық мағынасы предикативтілік болып табылатын тұлғалық құрылым ретінде қаралады. Сондықтан құрылымдық модельге басқа бөлшектер, соның ішінде, сөйлемді хабар беру мазмұны жағынан толықтыратын міндетті бөлшектері қосылмайды.

Себебі анықталған ондай сөйлем құрылымдары жеке қатысымдық бірлік және жағдайдың атауы болуға қабілетті нақты сөйлемдер ретінде қаралады.

Жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық моделін мұндай жалаң сөйлемдер моделі ретінде түсіну бір жағынан, жалпы тілдік, екінші жағынан, жеке, қайталанбайтын тілдесімдік бірліктердің айырмашылығын сезуге мүмкіндік береді.

Алайда ғалымдардың барлығы бірдей екі құрамды сөйлемдер үшін жай сөйлемнің құрылымдық моделін бас мүшелердің тіркесуі деген түсінікпен келісе бермейді. Олар сөйлемнің мұндай құрылымдық моделін екіге бөледі:

1. Кіші құрылымдық модель.
2. Кеңейтілген құрылымдық модель.

Кіші құрылымдық модель ретінде сөйлемнің предикативтілік негізі, яғни екі құрамды сөйлемдер үшін сөйлемнің бас мүшелерінің тіркесімі, ал бір құрамды сөйлемнің бас мүшесінің өзі ұсынылады. Бірақ кіші құрылымдық модельдің екі құрамды сөйлемдерге қатынасы бірдей емес. Барлық екі құрамды етістікті сөйлемдердің негізіне бастауыш пен баяндауыштың тіркесімінен құралған бір ғана кіші құрылымдық модель жатады. Сондықтан екі құрамды етістікті сөйлемдер хабар беру мазмұнына қарай екіге бөліп қарастырылады:

- а) хабар беру мазмұны толық екі құрамды сөйлемдер.
- ә) хабар беру мазмұны толық емес екі құрамды сөйлемдер.

Мұндай етістікті сөйлемдердің хабар беру мазмұнының толық, толық еместігі олардың позициясының лексикалық толықтырылуымен байланысты. Мысалы: *Күз келді. Жапырақтар сарғая бастады.*

Бұл екі сөйлемнің құрылымдық моделі былай белгіленеді: $N1 - V$.

Мұнда $N1$ – субъект мағынасындағы кез келген есім сөз табы, ал V – предикат мағынасындағы етістік. Аталған сөйлемдер етістікті екі құрамды сөйлемнің біріншісіне, яғни кіші құрылымдық модельге жатады. Және контекстен тыс атауыштық қызмет атқарып, хабар беру мазмұны толық сөйлемдер болып табылады.

Ал мұндай тұжырымды келесі сөйлемдерге қатысты айта алмаймыз.

Мысалы: *Мұғалім кірді. Жолаушылар қонып қалды. Балықшылар қорқатын. Құнанбай қымсынып қалды.*

Бұл сөйлемдер атауыштық қызмет атқаруға жарамды, яғни сөйлемге тән толық мазмұнды білдіру үшін, мағыналық жағынан тәуелсіз болуы үшін олар кеңейтілуі қажет. Басқаша айтқанда, олар өз құрамына $N1 - V$ моделінен бөлек міндетті бөлшектерді – сөз тұлғаларды қосуы керек.

Мысалы: *Класқа мұғалім кірді. (Б.Н). Жолаушылар сол көлдің жағасына қонып қалды. (Ғ.М). Балықшылар Федоровтан қорқатын. (Ә.Н). Құнанбай қаланың саудагер, молда, калтесінен қымсынып қалды. (М.Ә).*

Келтірілген сөйлемдердің құрылымдық модельдерін былай беруге болады: $N1 - N3 - V$. $N2/3 - N3 - V$. $N1 - N6 - V$. $N1 - N2/6 - V$. Аталған сөйлемдер тек көрсетілген құрылымдық құрамда ғана атауыштық қызмет атқаруға қабілетті.

Жоғарыда аталған сөйлемдердің екі түрін салыстыру мынаны көрсетеді.

N1 – V кіші құрылымдық моделі кей жағдайда хабар беру мазмұны жағынан толық тұлғалық құрылым ретінде қолданылады. Бұған алғашқы келтірілген сөйлем модельдері дәлел бола алады.

Ал екінші бір жағдайда аталған құрылымдық модель (N1 – V) хабар беру мазмұны жағынан толық құрылым ретінде қолданыла алмайды да, міндетті мағыналық бөлшектермен кеңейтілуді қажет етеді. Бұл жағдайда N1 – V моделі кеңейтілген құрылымдық модельге кіші құрылымдық модель ретінде сәйкес келмеуі мүмкін. Мұны N1 – V моделін N1 – N3 – V, N2/3 – N3 – V, N1 – N6 – V, N1 – N2/6 – V кеңейтілген құрылымдық модельдерімен салыстыра отырып көруге болады. Бұдан мысалға алынған алғашқы сөйлемдердің предикативтік негізі кіші құрылымдық модельге, ал тұлғалық бөлшектері екеуден көп соңғы мысалдағы сөйлемдердің предикативтік негізі кеңейтілген құрылымдық модельге сәйкес келетіні көрінеді. Бұл жағдайда кіші құрылымдық модель мен кеңейтілген құрылымдық модельдің арасында ешқандай сәйкессіздік болмайды, әрі кіші құрылымдық модель кеңейтілген құрылымдық модельге қатынасы жағынан бүтіннің бөлшегі ретінде қаралады. Дегенмен, қазақ тіліндегі етістік-предикатты жай сөйлемдерді қарастыру барысында кіші құрылымдық модельге сәйкес келетін контекстен тыс атауыштық қызмет атқаруға қабілетті сөйлем құрылымдары кеңейтілген құрылымдық модельдегі сөйлемдермен салыстырғанда аз қолданылатыны байқалады. Көп жағдайда кіші құрылымдық модельге сәйкес келетін етістік-предикатты жай сөйлемдер мағыналық жағынан міндетті бөлшектермен толықтырылуды қажет етеді. Ал кіші құрылымдық модельге сәйкес келетін, ешқандай міндетті бөлшектермен толықтырылуды қажет етпейтін, контекстен тыс атауыштық қызмет атқаруға қабілетті етістік-предикатты жай сөйлемдер қазақ тілінде көбіне жанды не жансыз субъектінің психофизиологиялық қалпын, табиғат құбылыстарын бейнелейтін сөйлемдер болып келеді. Мысалы: *Күйші күрсініп қойды. [Қаумалаған ойды үркіткісі келмей, жүрісі өнбей қойған атына қамшы сілтеген жоқ.](Ә.К). Мюлгаузен түтігіп алған. [Үйді ерсілі-қарсылы кезіп жүр.](Ә.Н). Күдері жүдеп кетті. [Құлағында бір ызың келмей де, кетпей де тұрып алды.](Ә.К). Дьяков қалжырады. [Таң алдында столға басын салып, бірер сағат мызғып алды.](Ә.Н). Күн күркіреді. Найзағай жарқылдады. Жауын жауды.*

Жоғарыда айтылғандардан белгілі болғандай, бір-бірімен тұлғасы мен мазмұны жағынан бөлінетін көптеген сөйлемдердің негізіне бір ғана кіші құрылымдық модель жатады. Алайда тек кіші құрылымдық модель ұғымына сүйене отырып және сөйлемнің мағынасын ескермей тілдің синтаксистік жүйесін сипаттау мүмкін емес. Өйткені кіші құрылымдық модель бізді сөйлемнің бір түрінің предикативтілік негізінің тұлғалық құрылымына бағыттайды. Сондықтан сөйлемнің моделін сипаттауда және әрбір құрылымдық-мағыналық модельді классификациялағанда, сөйлемнің предикативтілік негізі ретінде кіші құрылымдық модельді көрсетумен шектелмеу керек. Сондай-ақ талданатын сөйлемнің мағыналық жағы да ескерілуі қажет. Бұл қажеттілік зерттеушіні сөйлемнің кеңейтілген құрылымдық моделі туралы шешімге алып келеді.

Сөйлемнің құрылымдық моделін бұлай ұғыну предикативтік бірлік ретінде сөйлемнің тұлғалық ұйымдасуына ғана емес, сондай-ақ номинативті бірлік ретінде мағыналық ұйымдасуына да назар аудартады. Яғни бір мезгілде сөйлемнің грамматикалық және мазмұндық толықтығы ескеріледі. Бұл жағдайда сөйлемнің құрылымдық моделіне предикативтік орталықты жайылмаландыратын міндетті бөлшектер қосылады. Сөйлемнің бас мүшелеріне негізделген жай сөйлемнің кіші құрылымдық моделінің одан әрі міндетті бөлшектермен толықтырылуы жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық моделінің дамуындағы екінші кезең болып табылады. Сөйлем құрылысын мұндай қажетті міндетті бөлшектермен толықтырудың және оны формуламен белгілеудің мәнісі – бұл элементтерсіз сөйлем ішкі тілдік шындықтың

атауына бағытталған толық хабар беруші бірлік ретінде бола алмайды. Мұндай құрылымдық модельге зерттеуші, әдетте, көптеген нақты айтылымдарды (высказывания) талдай отырып шығады.

Жай сөйлемнің кіші құрылымдық моделінің міндетті бөлшектермен толықтырылуы туралы көптеген лингвистикалық еңбектерде айтылған және бұл туралы пікірлер де түрліше. Негізінен, ғалымдардың пікірлерінің алшақтығы құрылымдық модельдің міндетті бөлшектерін жіктеудің критерийі туралы мәселеден басталады. Мұндай критерий – сөйлемнің құрылымдық моделінің бөлшектерінің міндеттілігі.

Тілдік фактілер сөйлемді ұйымдастыруда оның құрылымдық бөлшектерінің рөлі бірдей еместігін көрсетеді. Олардың кейбірі сөйлемнің құрылысы үшін міндетті, кейбірі - міндетті емес. Алғашқысы өзінің валенттілік мәнімен басқаларын айқындайды, сөйлем құрылысы үшін міндетті болып табылады. Себебі ол сөйлем құрауға негіз болады. Ондай негізгі міндетті атқаратын мағыналық бөлшектер - ең алдымен, предикат пен субъект. Екінші мағыналық бөлшектер сөйлемде белгілі бір қатысымдық (коммуникативтік) мақсатта қолданылады, бірақ сөйлемнің грамматикалық құрылысына ешбір нұқсан келтірместен, оның қалған бөлшектерінің мазмұнына ықпал етпестен түсіп қала алады. Бұдан сөйлемнің құрылымдық бөлшектері сөйлемнің құрылымдық моделін жасауда бірдей роль атқармайтыны көрінеді. Бұл маңызды фактіні анықтау үшін сөйлемнің әрбір бөлшегін, олардың бір-біріне қатынасын ғана емес, сондай-ақ олардың сөйлемнің өзіне қатынасын қарастыру керек.

Мысалы: *Абай корді*. Аталған жалаң сөйлем кіші құрылымдық модельге (N1 – V) сыртқы тұлғасы жағынан сәйкес келеді. Алайда бұл модель сөйлемге тән толық мазмұнды білдіруі үшін тағы бір міндетті бөлшекпен кеңейтілуі қажет. Әдетте, ондай міндетті бөлшек объект мағынасындағы тура толыққауыш болады. Мысалы: *Абай Бөжсейдің пішінін көрді*. Лингвистикалық әдебиеттерде осындай толықтауыш мағынасындағы объектілік бөлшек сөйлемнің мағыналық құрылысында субъектіден кейінгі екінші бір негізгі мағыналық бөлшек ретінде танылады. Бұдан кейін сөйлемді тағы бір мағыналық бөлшек конкретизатормен (нақтылауышпен) толықтыру арқылы сөйлемнің құрылымдық моделін одан әрі кеңейтуге болады. Мысалы: *Абай Бөжсейдің пішінін жаңа ғана корді*. *Абай Бөжсейдің пішінін жаңа ғана жақсылап көрді*.

Бұл жерде сөйлемнің құрылымдық моделін кеңейтуші нақтылауыштар өзінің міндеттілігі жөнінен объектіден кейінгі үшінші дәрежелі мағыналық бөлшек болып саналады. Берілген мысалдан көріп отырғанымыздай, кеңейтілген сөйлем моделінің құрылымдық бөлшектерінің міндеттілігі біріншіден, сол құрылымдық бөлшектердің өзінің дәрежесіне, екіншіден, предикат роліндегі сөздің валенттілік мәніне байланысты. Сол себепті кез келген тілдегі сөйлем модельдерін анықтауда предикаттың валенттілік мәнін есепке алу маңызды деп саналады. Сондықтан соңғы жылдары синтаксистік модельдеу үшін, сөйлемнің құрылымдық-мағыналық моделін жасау үшін валенттілік принципі кең қолданылып отыр.

Етістіктің валенттілік теориясының негізгі ұғымдары алғаш рет Л.Теньердің «Основы структурного синтаксиса» еңбегінде талданған. Осы теорияға сәйкес бастауыш баяндауышқа қатыстылығы жағынан толықтауыш категориясының деңгейінде қаралады және валенттілік позиция ретінде жарияланады. Бұл идея сөз тіркесі мен сөйлем синтаксисі үшін ғана емес, сондай-ақ сөйлемнің мазмұндық құрылысын зерттейтін синтаксистік семантика үшін де маңызды. Л.Теньер етістіктің актанттардың белгілі бір санын меңгеру қабілетін оның валенттілігі деп атайды. Ондай актанттар санын Л.Теньер үшеу деп көрсетеді. Бұнда Л.Теньер актант деген терминді сөйлем құрылысындағы предметтерді бейнелейтін мағыналық мәндер ретінде түсіндіреді. Оның көрсеткен үш актанты қазір сөйлемнің мағыналық құрылысындағы субъект, объект, атрибут деп

аталатын үш мағыналық бөлшекке сәйкес келеді. Одан кейін Л.Теньер етістіктерді валенттілігіне байланысты төрт топқа бөледі де, олардың валенттілік мәндерінің етіс категориясымен байланысты өзгеруінің жалпы тәсілдерін қарастырады.

Сөйлем синтаксисінде Л.Теньер ұсынған бұл етістіктің валенттілік принципі кейін М.Д.Степанова мен Г.Хельбигтің еңбектерінде жалғасын тапты. Етістік баяндауыштың валенттілік мәнінің негізінде авторлар міндетті және қосымша актанттарды анықтайды. Актанттар қатарына бастауыш, толықтауыш, кейбір пысықтауыштық топтар жатады.

Г.Хельбигтің концепциясын қарастыра отырып, О.М.Москальская «валенттілікке сүйену бізді сөйлемнің семантикасына алып келеді» деп көрсетеді. Оның ойынша, "сөйлемнің құрылымдық формуласының бөлшектері етістіктің лексикалық мағынасының сипатына тікелей тәуелді" [2].

Бұдан предикатка сүйену және сөйлемнің ақпараттық қырын есепке алу бізді семантикалық модель не сөйлемнің семантикалық түрі деп аталатын түсінікке жетелейді. Ал сөйлемнің құрылымдық моделінің мағыналық жағын анықтау оның мағыналық бөлшектерінің құрамына талдау жасау арқылы жүзеге асырылады. Негізінен, мағыналық бөлшектер жүйесіне мыналар жатады: предикат, субъект, объект, атрибут, нақтылаушы (конкретизатор). Бұл мағыналық бөлшектердің сөйлемнің мағынасын білдірудегі ролі әртүрлі. Осылардың ішінен сөйлемнің мағыналық түрін айқындауда басты мағыналық бөлшек - предикат болып саналады. Предикат қандай сөз табынан жасалуына қарай етістік предикат және есім предикат болып екіге бөлінеді. Етістік предикаттың өзі лексикалық мағынасына қарай іштей сараланады. Мысалы, қимыл предикаты, қозғалыс предикаты, ойлау предикаты, сөйлеу предикаты, қабылдау предикаты, т.б.

Предикаттардың мағыналық түрлері сөйлем моделінің мағыналық түрін айқындауға негіз болады. Мысалы: *Жиенқұл Талишынды құшақтады. (М.Б). Өтәлі інісін ұрып жіберді. (Ә.Н).* Осы екі сөйлемнің мағыналық түрін айқындап белгілейтін басты мағыналық бөлшек - қимыл предикаты (құшақтады, ұрып жіберді). Өйткені ол өзінің валенттілік қасиетіне сәйкес қимыл субъектісі мен қимыл бағытталатын объектінің болуын талап етеді. Сонда бұл екі сөйлемнің мағыналық құрылысы қимыл предикаты, қимыл субъектісі және қимыл объектісінен құралады. Ал жалпы сөйлем моделінің мағыналық түрі - объектіге тікелей бағытталған субъектінің қимылын білдіру.

Сонымен, сөйлемнің құрылымы үшін де, мағынасы үшін де басты бөлшектер - субъект пен предикат. Сөйлемнің дәстүрлі синтаксистік құрылысында бұл екі бөлшек бастауыш пен баяндауышқа сәйкес келеді. Ал бұл екі бөлшектің сөйлемде қайсысы негізгі деген мәселе және олардың бір-бірімен қатынасы туралы көзқарастар әртүрлі. Мысалы, татар ғалымы М.З.Закиев бұл мәселе жөнінде мынадай пікір айтады: "Предикативтілік тізбекте бір сөз екінші сөзді өзіне бағындырады. Бағындырушы сөз бастауыш, бағынушы сөз баяндауыш болады, яғни бастауыш баяндауышты өзіне бағындырады. Бұл мынадан көрінеді. Көп жағдайда бастауыш қандай жақтық және де сандық корсеткішті қабылдаса, баяндауыш та сондай форманы қабылдайды" [3].

Ал К.М.Мусаев "бастауышқа баяндауыш және анықтауыш тікелей бағынады, әрі баяндауыш арқылы толықтауыш пен пысықтауыш та бағыныңқы болып табылады", - дейді [4].

М.Балақаев "Сөйлемнің ұйымдастырушы орталығы бастауыш болады. Бірақ сөйлемде баяндауыштың атқаратын синтаксистік қызметі басым. Сондықтан баяндауыш сөйлемнің басты құрылымдық мүшесі болып есептеледі", - деп жазады [5].

Н.А.Баскаков қарақалпақ тілін сипаттай келе былай деп тұжырымдайды: "Қарақалпақ тіліндегі жай сөйлемдерді талдау барысында бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің орталық және негізгі мүшелері екеніне көз жеткізуге болады. Бірақ сөйлемде

ерекше мәнге баяндауыш ие болады. Сөйлемнің қалған барлық мүшелерінің элементтері қарақалпақ тілі сөйлемдерінде баяндауышқа шоғырланады" [6].

Ал Н.З.Гаджиева мен Б.Н.Серебренников түркі тілдері сөйлемдерінің құрылысы мәселесі баяндауыштың табиғатымен тығыз байланысты деп санайды.

Түрлі көзқарастарды салыстыру бізге мынаны көрсетеді. Сөйлемнің құрылымдық моделі туралы ұғым етістіктің валенттілігі туралы ұғыммен, яғни белгілі бір дәрежеде сөйлемнің тұтастай мағынасын анықтайтын оның лексикалық мағынасымен бөлінбейтін бірлікте. Демек, сөйлемнің екі бас мүшесінің құрылымдық маңызды және қажетті бөлшегі баяндауыш, яғни предикат мүше болып табылады. Қазақ тілі сөйлемдерінде сөйлемнің бас мүшелерінің, әсіресе, баяндауыштың орны тұрақты болады, яғни баяндауыш соңғы позицияда тұрады. Бұл жағынан қазақ тілі басқа түркі тілдеріне ұқсас. Сөйтіп, сөйлемнің бас мүшелері - бастауыш пен баяндауыш жай сөйлемнің тізбектік құрылысында шеткі позицияларды алады. Ал қалған бөліктерін басқа сөйлем мүшелері - толықтауыш, пысықтауыш, анықтауыш толықтырады.

Сөйлем модельдерінің жасалу тұрғысынан алып қарағанда, сөйлем мүшелері арасында белгілі бір құрылымдық байланыс бар екені сезіледі. Мұнда басты қызметті сөйлемнің міндетті мүшелері - бастауыш пен толықтауышқа орын белгілейтін баяндауыш атқарады. Бастауыш пен тура толықтауыш сөйлем моделін жасауда маңыздылығы жағынан екінші орын алады. Әрі қарай жанама толықтауыш пен пысықтауыштық түрлері орналасады. Тұтастай алғанда, қазақ тілі сөйлемдерінде сөздердің орын тәртібі басқа түркі тілдеріндегідей сөйлем мүшелерінің өзара қатынасы принципіне негізделеді. Баяндауыш синтагматикалық тәуелсіз мүше болып табылатын бастауышпен екі жақты байланысқа түсе отырып, жақтық және сандық көрсеткіштерді қабылдайды. Нәтижесінде өзінің екі шеткі мүшелері - бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық тұлғасына қарай сөйлем тұтастай өзгеріске ұшырай алады.

Жалпы, жай сөйлемнің мағыналық құрылысы оның мағыналық бөлшектерінің өзара қатынасымен және ішкі тәуелділігімен сипатталатын белгілі бір тұтастық болып табылады. Сондықтан сөйлемнің мағыналық құрылысының ерекшелігін ашып көрсету үшін оның бөлшектерінің ерекшелігін, оның ұйымдасуын, өзара байланысының сипатын анықтау қажет. Ал ол үшін оның мағыналық бөлшектері қалай қалыптасқанын білу керек. Сөйлемнің мағыналық құрылысының қалыптасуы оның бөлшектерінің қалыптасуы сияқты күрделі құбылыс.

Сонымен бірге сөйлемді мағыналық талдаудың кеңірек тараған түрі – актанттық немесе аргументтік талдау. Бұл екеуі, сондай-ақ олардың негізіне пропозиция ұғымы жататындықтан, кейде пропозициялық талдау деп те аталады. Пропозиция - негізінен, логикалық термин. Қазіргі лингвистикада пропозиция ұғымы берілген ситуацияны атайтын модель ретінде, оны сүйемелдейтін барлық субъективті мағыналардан бөліп қаралған сөйлемнің объективті мазмұны ретінде түсініледі.

Пропозиция ұғымын қолдану сөйлемнің номинативті бірлік ретінде көріну қабілетін білдіреді. "Егер сөз предметті, қимылды, белгіні атаса, сөйлем ситуацияны атайды", — дейді Н.Арутюнова [7].

Пропозицияның құрылысын предикат пен ондағы аргументтер құрайды. Аргументтердің саны предикаттың валенттілігіне байланысты. Мұнда аргумент сөзі мағыналық бөлшектер дегенге балама ретінде қолданылады. Предикаттың валенттілігі сол предикат ретіндегі сөздің лексикалық мағынасына байланысты. Егер предикат бір валентті сөз болса, онда бір орынды сөйлем моделі жасалады. Мысалы: *Күн батты. Кенжекей кешікті. (Ә.Н). Ол арманыш еді. [Тіпті көп армандайтын]. (М.М). Сақан да қырыс. [Сол күні де, ертесіне де жұмысқа шықпай жатып алды]. (Ә.К).*

Ал егер предикат екі не үш валентті сөз болса, екі не үш орынды сөйлем модельдері жасалады. Мысалы: *Мен Рысқұлдың жемтік жемейтінін білемін. (Ш.М). Ұлпан мақтау қағазды ұзын столды айнала отырған би-болыстарға берді. (Ғ.М).*

Сөйтіп, предикаттың семантикалық валенттілігі ұғымы жай сөйлемнің модельдерін мағыналық талдау үшін негіз болады. Предикаттардың түрлі типтері бөлінеді және осымен байланысты пропозицияның да түрлі типтері болады. Предикат пен оның аргументтері сөйлем мағынасын модельдеуде мағыналық бөлшектер арқылы беріледі. Предикаттардың мағыналық бөлшектерінің не аргументтерінің қызметін сипаттауда түрлі еңбектерде түрліше терминологиялық атаулар қолданылады. Кейде бір автордың әр еңбегінде мағыналық бөлшектердің саны мен атауы өзгеріп отырады. Мұның себебі сөйлемнің мағынасы - соңғы жылдары қарала бастаған синтаксистік зерттеулердің өте кең, көп қырлы саласы. Сондықтан түрлі терминдер мен ұғымдардың қолданылуы заңды.

Сонымен, сөйлемнің мағыналық құрылысында предикаттың лексикалық мәні басқа мүшелерге қарағанда тәуелсіз, дербес болады. Оның қызметі сөйлемнің басқа мүшелерін сандық жағынан да, сапалық жағынан да белгілеуде және оларды ұйымдастыруда ерекше екенін ғалымдардың қайсысы да мойындайды. Предикат белгілі бір мағыналық бөлшектердің жиынтығымен талданатын мағыналық бөлшектің бір түрі ретінде көрінеді және бір-бірімен бағынысқы түрде иерархиялық ұйымдасқан сөйлем моделінің мағыналық құрылысын жасайды.

Предикаттың мағынасының өзіндік ерекшелігі сөйлемнің мағыналық сипатын айқындауда үлкен орын алады. Бірақ сөйлемнің мағыналық түрін айқындауда жалғыз предикаттың мағынасын негізге алу жеткіліксіз. Өйткені кейде басқа мүшелердің лексикалық мәндерінің предикатқа әсері тиіп жатады. Бұған бірдей предикатты, бірақ түрлі аргументті сөйлемдерді салыстырып көз жеткізуге болады. Мысалы: *Қайта шапқан жау жаман. Менің денсаулығым жаман.*

Осы екі сөйлемнің предикаттары бірдей болғанмен, бірінші сөйлем субъектіні қандай да бір сапалық қасиеті бойынша бағалау моделін білдірсе, ал екінші сөйлем субъектінің қалпын, жай-күйін білдіреді.

Сондай-ақ сөйлемнің мағыналық құрылысының өзіндік ерекшелігі мағыналық бөлшектердің құрамымен және жиынтығымен анықталып қана қоймайды, сонымен бірге олардың қатынасымен, өзара байланысымен де анықталады. Сол себепті сөйлемнің мағыналық құрылысын анықтау үшін оның бөлшектерінің мағыналық сапасын анықтау жеткіліксіз, сондай-ақ олардың арасындағы мағыналық қатынастардың сипатын да анықтау қажет. Өйткені «кез келген синтаксистік құрылыс элементтерінің өзара байланысымен ғана сипатталып қоймайды, сондай-ақ ол байланыстардың сипатымен де айқындалады», — деп жазады Г.Золотова [8].

Сондай-ақ сөйлемнің мағыналық түрін көрсету үшін синтаксистік құрылыстың жалпы мағынасын да ескеру маңызды. Себебі сөйлемнің жалпы мағынасы сөйлемнің жалпыланған ақпараттық мәнін көрсетеді.

Сонымен, сөйлемнің құрылымдық-мағыналық модельдері мынадай критерийлер негізінде айқындалады.

1. Предикаттардың мағыналық түрлері негізінде.
2. Мағыналық бөлшектер мен олардың арасындағы қатынастардың сипаты арқылы бейнеленетін мағыналық бөлшектердің құрылысының өзіндік ерекшелігі негізінде.
3. Сөйлемнің жалпы мағынасы негізінде.
4. Сөйлемнің негізін (ядросын) кеңейтуші мағыналық бөлшектердің өзіндік ерекшеліктері негізінде.

Қорытынды. Мақалада сөйлем моделі, құрылымдық модель, мағыналық модель, олардың қалыптасуы, белгіленуі, мағыналық компоненттер, сөйлем моделінің жалпы

мағынасы сияқты жай сөйлемді модельдеуге байланысты теориялық мәселелер баяндалды. Кіші және кеңейтілген құрылымдық модель ұғымдары, олардың бір-бірінен өзіндік ерекшеліктері анықталды. Кіші құрылымдық модельді кеңейтуші қосымша міндетті мағыналық бөлшектер талданып, мысалдар арқылы дәлелденді. Сөйлем моделінің негізгі мағыналық бөлшегі етістік-предикаттың валенттілік мәселесіне көңіл аударылды. Жай сөйлемнің предикативтік негізін құрайтын бастауыш пен баяндауыштың өзара қатынасы сипатталды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Черемисина, М. О теоретических вопросах модельного описания предложения [Текст] / М.Черемисина. // Предложения в языках Сибири – 1989 – С.3-18
- 2 Москальская, О.И. Проблемы системного описания синтаксиса [Текст] / О.И.Москальская – Москва: ВШ, 1994. – 156 с.
- 3 Закиев, М.З. Синтаксический строй татарского языка [Текст] / М.З. Закиев – Казань, 1993. – 40 с.
- 4 Мусаев, К.М. Строй караимского языка [Текст] / К.М. Мусаев – Баку: АДД., 1998.
- 5 Балақаев, М. Қазіргі қазақ тілі [Текст] / М.Балақаев – Алматы, 1992. – 245 б.
- 6 Баскаков, Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке [Текст] / Н.А. Баскаков – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. Т.3., Москва: 1991.– 114 с.
- 7 Арутюнова, Н. Синтаксис [Текст] / Н. Арутюнова – Общее языкознание. Внутренняя структура языка М: 1992. – 564 с.
- 8 Золотова, Г. Очерки функционального синтаксического русского языка [Текст] / Г. Золотова – М.: 1993. – 352 с.

REFERENCES

- 1 Cheremisina, M. O teoreticheskikh voprosakh model'nogo opisaniya predlozheniya [Model description of sentence: Theoretical issues]. Novosibirsk: Predlozheniya v yazykakh Sibiri, (1989): s.3-18 – (In Rus)
- 2 Moskal'skaya, O.I. Problemy sistemnogo opisaniya sintaksisa [Problems of the system description of syntax]. Moskva: VSh, (1994): 156 s. – (In Rus)
- 3 Zakiev, M.Z. Sintaksicheskii stroi tatarskogo yazyka [The structure of the Karaite language]. Kazan', (1993): 40 s. – (In Rus)
- 4 Musaev, K.M. Stroi karaimskogo yazyka [The structure of the Karaite language]. Baku: ADD., (1998) – (In Rus)
- 5 Balakaev, M. Kazirgi kazakh tili [The modern Kazakh language]. Almaty, (1992): 245 b. – (In Kaz)
- 6 Baskakov, N.A. Prostoe predlozhenie v karakalpakskom yazyke [A simple sentence in the Karakalpak language]. Issledovaniya po sravnitel'noi grammatike tyurkskikh yazykov. Sintaksis. T.3. Moskva, (1991): 114 s. – (In Rus)
- 7 Arutyunova, N. Sintaksis [Tekst]. Obshchee yazykoznanie. Vnutrennyaya struktura yazyka. M., (1992): 564 s. – (In Rus)
- 8 Zolotova, G. Ocherki funktsional'nogo sintaksicheskogo russkogo yazyka [Essay on the functional syntax of the Russian language]. M., (1993): 352 s. – (In Rus)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена теоретическим проблемам моделирования предложений. Наряду с этим дается обзор исследованию семантической стороны

предложения в русской и тюркской лингвистике, описывается структурно-семантическая модель и семантические компоненты предложения. В языкознании термин «структурно-семантическая модель простого предложения» рассматривается в несколько этапов. Для системного исследования структуры и семантики простого предложения в казахском языке модель простого предложения рассматривается в два этапа. В начале анализируются семантические особенности модели простых предложений, состоящих из субъекта и предиката.

В статье представлена модель простых предложений в казахском языке, которые делится на минимальные и расширенные структурные модели и описаны их особенности. Двухкомпонентные глагольные предложения, относящиеся к минимальной структурной модели, по содержанию делятся на двухкомпонентные предложения с полным содержанием и неполным содержанием. Их структурно-семантические особенности представлены конкретными примерами в виде формулы латинскими буквами. Наряду с этим представлен материал о пополнении минимальной структурной модели простого предложения обязательными компонентами и их значимости. Далее рассматривается семантические компоненты модели предложения, такие как предикат, субъект, объект и их роль в определении содержания предложения.

Ключевые слова. Предложения, семантика предложения, модель предложения, структурная модель, структурно-семантическая модель, структурные элементы предложения, семантические элементы предложения, предикат, субъект, объект.

THEORETICAL ISSUES OF SENTENCE MODELING

Abstract. The article is dedicated to theoretical issues in sentence modeling. At the same time, it gives an overview of the study of the semantic side of the sentence in Russian and Turkic linguistics, describes the structural-semantic model and semantic components of the sentence. In linguistics the term “structural-semantic model of a simple sentence” is considered in several stages. For the systematic study of the structure and semantics of a simple sentence in the Kazakh language, the model of a simple sentence is considered in two stages. First, the semantic features of the model of simple sentences consisting of the subject and predicate are analyzed.

The article presents a model of simple sentences in the Kazakh language, which is divided into minimal and extended structural models and describes their features. Two-component verb sentences referring to the minimum structural model are divided into two-component sentences with full content and incomplete content. Their structural and semantic features are presented with concrete examples in the form of a formula in Latin letters. At the same time, the material on the addition of mandatory components and their significance to the minimum structural model of simple supply is presented. Furthermore, the semantic components of the sentence model are discussed, such as predicate, subject, object, and their roles in determining the content of the sentence.

Key words. Sentence, sentence semantics, sentence model, structural model, structural-semantic model, structural elements of the sentence, semantic elements of the sentence, predicate, subject, object.

Абдульманов Алтынбек Абуталиевич^{*1},

филология ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
университеті, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194,
altynbek10@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3448-7251

Р.С.ЕГІЗБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада мемлекет қайраткері, соғыс және еңбек ардагері, КСРО Журналистер Одағының мүшесі Рахметулла Сүйіндікұлы Егізбаевтың әдеби-шығармашылық қызметі қарастырылады. "Шешуші күш" (очерктер, 1970ж.), "Қараша қаздар қайтқанда" (1975ж.), "Дала бұлбұлдары" (1985ж.), "Іздедім сені" (1985ж.) деген жинақтардың авторы. Мақала авторы жалпы Рахметулла Егізбаевтың әдеби шығармашылығына шолу жасап, оның тақырыптық бағытын жүйелеуге тырысады. Ақын Р.Егізбаевтың шығармаларындағы көркемдік құрылысына жеке тоқталады. Зерттеуші ақынның кейбір өлеңдеріне әдеби-көркемдік талдау жүргізеді, олардың маңызы мен бүгінгі күндегі өзектілігін ашуға тырысады. Талдау кезінде автор ақын шығармашылығының көркемдік әлемі мен ішкі уәжін бірқатар қазақ ақындарының, атап айтқанда С.Торайғыров пен Ж.Саиннің өлеңдерімен сабақтастыра салыстырады. Мақалада ақын Р.Егізбаевтың көңіл-күй лирикасын ашуға талпыныстар бар: Автор оның лирикасын бірнеше тақырыптық бағыттарға бөледі, лирикалық кейіпкерін анықтауға талпынады, көркем танымды беруде қолданған әдеби-теориялық тәсілдеріне, көркемдік құралына тоқталады. Р.Егізбаевтың поэзиясын салыстырмалы талдау және терең зерделеу барысында ақынның көптеген көркем ойларының өзегі, махаббат лирикасы өлеңдердегі негізгі бейне «мадоннасы» болып табылатын "Сәулежан" деп аталған лирикалық бейне төңірегінде екендігін анықтады.

Кілт сөздер. Шығармашылық, көркемдік ерекшелік, тақырыптық бағыт, лиризм, көркемдік әлем, тарихи шындық, поэтикалық образ

Кіріспе. Қай заманда болмасын, азаматтық қоғамда тұлғаға қарап ер өсетіні анық. Өскелең ұрпақтың өсіп-өну жолында алдында адымдап өткен биік тұлғалардың болғаны оларға өнеге екені сөзсіз. Ерекше болмысты, тау тұлғалы, ерен еңбекті адамдар әр қашанда ел есінде қалмақ. Сондай елінің жадынан шықпаған, жұртының қамымен еңбек еткен екі ұдайы өнерді қатар алып жүрген тұлға – Рахметолла Сүйіндікұлы Егізбаев. Бұл оның басқару өнері мен ақындығы. Академик Тұяқбай Зейітұлы өз очеркінде Р.Егізбаевтың өмірі мен шығармашылығына арнап қалам тере отырып: «Раханның өзге басшылардан бөлекше ерекшелігі оның ақындығы болатын», - деп ақын жүректі тарлан басшының өмір шындығы жайында деректер келтірген [1, 177].

Р.Егізбаевтың басқару өнері, мемлекеттік қызметі турасында көп айтылып, көп жазылып та жүр. Ал Рақанның ақындығы мен қаламынан туындаған шығармалар турасында пікір некен-саяқ.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Р.С.Егізбаевтың «Қараша қаздар қайтқанда», «Дала бұлбұлдары», «Іздедім сені» секілді әр жылдарда жарық көрген жинақтарынан өлеңдері мен толғаулары мысал, талдау материалы ретінде алынды. Осы кезге дейін ақын шығармашылығы және өмір деректері туралы сөз қозғаған, ғылыми пікір қалдырған Т.З.Рысбековтың, публицистикалық баспа көздерінде жарық көрген Асқар Атаев секілді ізденуші авторлардың еңбектері зерделенді.

Зерттеу жұмыстары кезінде бақылау, әдеби салыстыру, баяндау, талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Ізденіс барысында Р.С.Егізбаевтың әдеби-шығармашылық ізденісі ерте жастан басталғандығын анықтадық. Алғашқы өлеңдері Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданының жергілікті газет бетінде «шәрімбет» деген бүркеншік атпен жарық көрген екен. Кейіннен 1975 жылы «Қараша қаздар қайтқанда», 1980 жылдары «Дала бұлбұлдары», және ақынның өзі өмірден өткеннен кейін жора-жолдастары мен отбасы мүшелерінің қолдауымен артынан қалған мұраны «Іздедім сені» өлеңдер мен толғау-дастандар жинағы етіп баспаға ұсынған. Біз де ізденуші ретінде өлең жинақтарына ерекше көңіл бөліп, әдеби-таным, әдебиет теориясы тұрғысынан зерделеу, талдау жұмыстарын жүргізуге талпындық.

Басқару өнері мен сөз өнерінің тізгінін тең ұстаған Рахметолла Сүйіндікұлы Егізбаевтың шығармашылығына мақсатты түрде зер салсақ, өрнекті өлең жолдары, толқынды толғаулары – мөлдір, дәл бір өз өмір-болмысының, атқарған еңбегінің айнасы іспетті. Ақындығы мен айбындылығы, азаматтығы мен әкімдігі бір нар тұлғаның бойына қауышқандығының куәсі боласыз.

Ақын «Елімнің қалсам жадында...» деген өлеңінде өмірлік бағыт-бағдарын сөзбен зерделеп әсем жеткізген. Нақты әрі шешуші қадам жасай алатын тұлға екендігін өлең пафосынан аңғартқан екен. Өлеңде:

Шуақты күнгей жағында,

Мәуелеп тұрар бабында.

Өсірсем деймін бәйтерек,

Мәңгілік Отан бағында, - деуі оның асыл арманын, өмірлік мақсат-межесін бейнелейтіндей көрінеді [2, 5]. Өзіне дейінгі өр мінезді, өжет, елі үшін туған айбынды ақындардың ізін жалғайды десек болады. Мәселен, бұл сарын арғы уақытта:

Қараңғы қазақ көгіне,

Өрмелеп шығып, күн болам!

Қараңғылықтың көгіне,

Күн болмағанда, кім болам?, - деп өзіне зор жауапкершілікті артқан арқаның Сұлтанмахмұтымен үндессе, XX ғасыр басындағы аға буын Жұмағали Саиннің:

«Мен ер болам, ер болам,

Ермен ертең тең болам.

Айбыным желдей есілген,

Уытты болам, ер болам», - деуімен қауышып жатыр. Ел қамын күйттеген ақынның өз өлеңінде арман-мақсатын жырға қосуы, азаматтық үнін танытуы заңды құбылыс секілді. Азаматтық үн, мысалға алынған өлең шумақтарының бойындағы рух сонау өр Махамбеттің жырларынан, арғысы жыраулар дәстүрінен тамыр алып жатырғаны сезіліп-ақ тұр.

Бұл тұрғыдан Рахметолла ақының да бейбіт елдің ертеңі үшін тек адал еңбек пен шынайы болмыс танытуды мақсат-мұрат санауы кездейсоқ емес. Ақын жүрегімен елін, туған жерін, ерен еңбек еткен ұл-қыздарын, қанды соғыста қалқан болған батырларын сүйіп, оларды жырларының басты тақырыбы, кейіпкері ретінде таңдап отырғаны да, сол «елінің кәдесіне жарасам» деген асыл арманының жемісі. Ақынның шығармашылығы «Шешуші күш» (очерктер, 1970), «Қараша қаздар қайтқанда» (1975), «Дала бұлбұлдары» (1985), «Іздедім сені» (1985) деген жинақтарда топтасқан.

Ақын өлеңдерінің тілін, көркемдік ерекшелігін талдауда белді ғалым, академик Зәки Ахметовтың еңбектерін негізге ала отырып жұмыс жүргіздік. Ғалым: «тіл кестесі дегенде әдеби тіл, көркем шығарманың тілі, жазушының тілі, кейіпкердің тілі сияқты ұғымдарды анықтаймыз, сонымен бірге тілдің бейнелілігі, бейнелеу құралдарын эпитет

(сипаттау), метафора (ауыстыру), метонимия (алмастыру), кейіптеу, тұспалдау, әсерлеу секілді сөзбен бейнелеу тәсілдерін бөлек алып қарастырамыз», - деп көрсеткен. Біз де сол ізбен ақынның тілін, өлеңдеріндегі ішкі сырын ашуға талпындық. Соның ішінде автордың өзіндік көзқарасын танытатын өлеңдеріне көбірек мән бердік [5, 10].

Ақын өлеңдері терең лиризмге толы. Лириканың ішінде азаматтық үндегі жырларын ерекше бағалауға болады. Жасөспірім ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу мәселесінде Рақаң өлеңдері де таптырмас қазына. Біз мысалға алған «Елімнің қалсам жадында» деп аталған шағын өлеңнің өзінде үлкен мән жатыр, терең таным мен көркемдік әлем байқалады. Мәселен, ақын «елінің гүлденген болашағына үлес қосқысы келетін ниетін шарттылық арқылы «мәуелеген бәйтерек өсіруді» арман етеді. Бұл әрине жай ғана көгалдандыру амалы емес, егемен елдің ертеңіне атсалысудың шартты белгісіндей көрінеді. Терең символизм мен «ақындық мен» параллелизм жатыр.

Шумақта «мәңгілік Отан» тіркесінде «мәңгілік» сөзін эпитит түрінде арнайы қолданса керек. Өйткені елінің ертеңіне сенген, кемел келешегін аңсаған ақын, өлеңінің құрылымы шумақтарына мән мен терең ой беріп белгілі бір деңгейде сөз зерімен әсемдік бергенін де айта кеткен жөн. Мәселен,

*Тұрсам болды бабымда,
Гүлдеп Отан бағында,
Тоғытып нұрға жанымды*

Өшірмей ыстық жалынды, - деп берілген жолдар инверсияға құрылып, «отан бағы» деген секілді метафоралық тіркеспен, «ыстық жалын» секілді эпититпен әдемі өрілген. Сол секілді келесі шумақтарда да инверсия жолын қолданып «алаула жүрек» деп кейіптеу, «тат баспас жады» дегендей эпититтермен көркемдік бейне туғыза білген. Ақынның өзіндік азаматтық ұстанымы, өмірлік бағыт-бағдары оның өзге де өлеңдерінен анық көрінеді. «Азамат сыры», «Даламен сырласу», «Талғам» т.т. Ақын шыншылдық пен еңбекқорлықты, адалдықты, мәрттікті жаны қалайтындығын ашық айтады. Мәселен, «Талғам» өлеңіндегі «екі жүзді жағымпазды жек көрем» деп зілді сөзін тура айтса, «Азамат сырында» «мансапқорды «қызыл дау», шындықпенен түйредім!» деп қаһарын танытады. Ал «Даламен сырласуда» ақын туған елі үшін қандай қиындыққа болса да шыдайтынын «күн туса ел басына – жауға шабам, ант етем, қобалжыман серттен тайып» деген жолдарымен жеткізеді. Азаматтық-патриотизмге толы өлеңдері өршіл, шыншыл, турашыл мінезді, еліне шексіз адал азаматтың бейнесін «авторлық менді» айқын көрсетеді.

Ақын поэзиясының көркемдік тұсына терең бойлай берсек, өлең шумақтарынан пәлсәпалық толғанысты, еркін риторикалық сұраққа құрылған сырластықты, терең тебіреніс пен жігерлі жалынды анық байқауымызға болады. Мәселен, шалыс ұйқасқа құрылған мына өлең жолдарында:

*Шалғайда жүріп қосылмай,
Сағындырдың мөлдір көз.
Өзің айтышы, досым-ай,*

Қанша маған дейсің төз!?, - деп ішкі жан дүниесін, сезім иірімін көркем баяндайды. Бейнені «мөлдір көз» деп алынған синекдоха арқылы жұмбақ бейне ретінде оқырманын ынтықтырады. Әрмен қарай сұрақ қою тәсілі арқылы жан сырын ақтаруға бел байлайды.

*Халімді менің түсін, сез,
Қапалаңам таң атпай,
Келші, сәулем, келші тез,*

Жолыңа ұзақ қаратпай!, - деген жолдар арқылы ақын бар ынтазарлығын жайып салады [3,13]. Осы өлең жолдарында кезігетін «сәулем» сөзі ақынның тұтас шығармашылығында айрықша тебіреніс пен шабыт беруші жинақы бейнедей көрінеді.

Оған дәлел «сәулем», «сәулежан», «сәулешім», «жан сәулем» деген сияқты тіркестердің ақын өлеңдерінде дәлірек айтсақ, махаббат лирикасында басты бейне ретінде алынуы болып отыр. Мәселен, «Іздедім сені» жинағының «Жүрек сыры» бөлімі толықтай осы жұмбақ бейне тылсым сырдың иесі «Сәулежанға» арналғандай әсер қалдырады.

Бірде ақын:

Жайлы самал беттен өпкен

Алып қашып күлкіні,

Есіңде ме, сәулежаным,

Аппақ айлы май түні?, - десе «Мөлдір көз» өлеңінде

Матап ап жүрегімді қойдың тұсап,

Сондықтан жүрмін міне, Мәжнүнге ұқсап,

Жан сәулем, бұл халімді ескердің бе,

Қалдырып әлде шалғай кеттің бе ұзап?!, - деп сағына жазады. Тағы бір «Сырлы бұлақ» өлеңінде кіршіксіз махаббатын кезіктірген жерге келіп, шарық ұра іздегендей былайша сыр шерткен:

Сыбдырлап баяғыша мөлдір бұлақ,

Сырғанап ағып жатыр төмен құлап.

Сол жерде кездесіп ек, кеттің қайда,

Сәулежан, қалай табам, кімнен сұрап?

Келесі бір өлеңдері осы бір өлеңдердің жалғасындай, сүйіктісін кезіктіріп, онымен табысқандай сыр шертеді:

Өтер деп, тіпті жылдам мынау дәурен,

Көзіңнің мөлтілдетпе жасын, сәулем.

Құс жүрек бірге соқсын айнымастан,

Кәусәрдай болсын таза, тыныс – әр дем

немесе

Бұл адам өткен күнін байқай алмас,

Қартайып қалғанбыз ба? Ұлғайып жас...

Сәулежан, есіңде ме, тау шатқалы,

Қыдырған қолтықтасып – өрмелеп мас!?, - дей отырып бұл образдың ақынның егде тартқан шағында да өзімен бірге екендігін мегзейді.

Бәлкім, өлеңдер әр келкі, әр мезетте, әр жағдайда жазылса да, оларды қауыштырып тұрған бірнеше фактор бар екендігі аңғарылады. Біріншіден, ол сол бір бейне, екіншіден, сол бейнеге деген ынтықтық, сағыныш, кіршіксіз махаббат, ал үшіншіден, ақын өткені мен бүгінгісін байланыстыра отырып өлеңде сол бейнемен белгілі бір диалогқа түскендей мазмұндылық беріп отырады. Барлық өлеңдерінде ақынның бейне бір адамды сарыға күтіп жүргендей, жүрек жарасына дауа іздегендей, кей сәтте онымен қауышып дамылдағандай әсер қалдырады.

Тұтас махаббат поэтикасын негізгі бейне, сезім нысанына қатысты дамыта суреттеу әлем әдебиетінде бар құбылыс. Бұған біз Данте Альгеридің «Беатричесін», Франческо Петрарканың «Лаурасын» атап көрсетсек жеткілікті. Сол секілді поэзияда муза болған бейнелерге мысалдарды көптеп келтірсек болады. Сондықтан Рахметолла ақынның «Сәулесі» оның жүрек нұры, поэтикасының биік өлшемі сынды болып бағаланады.

Махаббат лирикасы қазақтың сыршыл ақындарының ішінде Мағжан ақынға жақын кеткен, өлеңге жеңіл эротикалық сарын қосқан тұстарын да аңғару қиын емес. Мәселен, Мағжан ақын:

Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!

Жылы, тәтті у тарады қаныма.

*Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін,
Патша тағы, бүкіл дүние малына., -десе*

Рахметолла:

*Мөлдір көз, ерініңнен балдай тәтті,
Мен сүйіп сезгем алғаш махаббатты,
Мейірімсіз ажал жұтып кеткенінше,
Мен ғажап ұмытпаспын осы шақты, - деген екен.*

Мағжан:

*Құшақтатып нәзік талдай беліңнен,
Сүйгіз, сәулем, тәтті балдай тіліңнен.
Бой шымырлап, талықсиды жүрегім,
Балқып денем, барам еріп деміңнен, - десе*

Рахметолла:

*Бозторғай жырға бөлеп ауыл маңын,
Бұлбұл да тамылжытты сиқырлы әнін.
Бұраң бел, тұңғыш рет құшқаныңда,
Балқыды, елжіреді жүрек-жаным, - дей келе, «Сәулешім» өлеңінде:
Маужырап махаббаттың балына,
Сүйіші қатты баяғыша – тағы да.
Ләззаттың оттай арбап барады,*

Бірден-бірге жылы тиіп жаныма, - деп жырлаған екен[2, 32]. Бір ерекшелігі – Рахметолла ақынның бұндай өлеңдерінде екі ұдайы нәрсені қатар қойып суреттеуі. Мәселен, ауылдың тамылжыған жайлы табиғаты, жастардың табысуы секілді қатар тұрған сюжеттік суреттеу арқылы ішкі сезім иірімдерін ұтымды бере алған.

Ақынның махаббат лирикасы өлеңдерінде сәтті қолданылған көркемдік амалдарының қатарында кейіптеу де жиі ұшырасады. Мәселен, «Наз» өлеңінде «самал жел беттен өбіп, тербей ескен» деп жырласа, «Жүректі тебіrentтің» өлеңінде «сағыныш сезімімде түртіп тұрса» дейді. Тағы бірде «ұшырып қиял құсы – түлегімді, жібердім хатқа орап жүрегімді» деп қиыннан қиыстырады да, өз қиялын «түлек» деп тірілтіп, «жүрегін хатқа орап» шарттылықты, белгілі бір метафораның күрделі түрін ұтымды қолданған.

Рахметолла ақынның табиғат лирикасы эпитетке, теңеу мен балаудың түрлеріне толы десе болады. Мәселен, «Шалқар таңы» өлеңінде:

*Ілінген көк жиекке торғын шеті,
Ақ айдын, күміс көбік көлдің беті.
Самал жел жұпар желпіп аймалайды,*

Мүлгіген тылсым дүние... Таңғы жеті. – деп сөзбен әсем сурет салады. Ал «Шәрімбет саздарында» жазира даланың сұлулығын:

*Көк кілем – кербез дала манаураған,
Бұр ашып, гүл бәйшешек алаулаған.
Мәз-майрам бүкіл әлем жан иесі,*

Тіршілік дүниесінен нәр аулаған, - деген жолдармен кестелейді [3, 14].

Ақынның лирикалық өлеңдері лириканың бірнеше түрімен қауышып жататындығын да айта кеткен дұрыс. Мәселен, бейнелі сурет салып оны әсем табиғаттың келбетімен қауыштырады да, ішінде терең пәлсәпалық ойға да кезек береді.

Рахметолла ақынның поэзиясындағы лирикалық әуен оның арнауларынан да айқын көрініс тапқан. Көңіл-күйдің, зор сүйіспеншіліктің ноталарын дәл тербей алған.

Р.С.Егізбаевтың поэзиясында ерекше орын алар тағы бір дүние бұл – жыр-дастандар. Бұл тұрғыдан ақынның жидашылық қырын да байқауымызға болады.

Ақынның ерекше назарға ілігетін аңыз-дастандарының бір Қайсақ батыр турасындағы еңбегі. Дастан ел ауызында шежір болып жырланып жүрген, Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданы маңында ноғайлы ел-жұрттың, сол елдегі ақ сақал-қариялардың немерелеріне жыр қылып ауыздан ауызға жалғап келген поэтикалық образды хатқа түсіріп, көркем өңдеп, сюжеттік динамика тұрғысынан жетілдіре жүйелеп бас-аяғы бүтін сом бір дүниеге айналдырған.

Дастанда:

«Мақтанам! Жасырайын кімнен несін?

Қазекең алып жеп жүр несібесін.

Тарихи қалтарыста қалып қоймай, -

Деп қария бастап кетті әңгімесін, - дей келе ақын қазақтың өткен тарихындағы бір шындықты шежіре қылып баяндауға кіріседі.

Қан төгіс, қырғын-сүргін сонау заман,

Қайда боп, не істеді екен менің бабам?

Тек қана ақиқаты – жауынгер ел,

Тарихта ізі жатыр тарам-тарам!, - деп сюжеттік желіге бастау алады. Ортаңғы бейне Қайсақ батырдың ерен ерлігі, елі үшін қамқоры, нағыз батырлардың жекпе-жегі, астындағы тұлпарының иесімен үндесе әрекет етуі шынайы батырлық келбетін көз алдымызға елестеді. Ақын батырдың образы арқылы жас ұрпаққа өнеге, үлгі бергісі келетіндігі Қайсақтың ұранды сөзімен айтқан жолдары куә:

«Ешқашан бұзылмасын ауыз бірлік,

Тек сонда сақталады еркіншілік.

Іргелі ел ұйымдасқан бәрімізді,

Басқарсын бір астана – ортақ кіндік,-дей келе,

Бұл сөзді, ер азамат, саған айтам,

Ақ тілек ел ұясы – анаға айтам.

Ел үшін құрбан болған ағалардың,

Ерлігін ескерсін деп, балаға айтам», - деп елін сүйген, жерін сүйген тұлғаларды үлгі-өнеге етеді [4, 24].

Дастан-аңызды жазу барысында негізгі ой-қазығы, сюжеттік желінің кімнен алынғандығынан да сыр шертіп кеткен.

... Дише қарт шертіп аңыз бір кез маған,

Қайсақтың батырлығын мадақтаған.

Өремнің жеткенінше жырға қостым,

Сырын сол шежіренің ел сақтаған, - [4, 25] деген жолдары бұған делел болып тұр. Ақын Р.Егізбаевтің дәл осы «Қайсақ» дастан-аңызы аса құнды. Дастан арқылы тарихта айтылмайтын, бүгінгі күнде ел-іші азаматтарының бірі біле бермейтін шежірені көркемдік туындыға айналдыруы - көне көз қариялардан естіп жазып алған халықтық мұраның сақталуына септігін тигізгенін анық байқаймыз. Ақынның бұдан өзге «Атамекен», «Ақжайық – Жоңғар әуендері» атты толғау-дастандары да тарихи шындыққа құрылған көркем дүниелер.

Қорытынды. Ақын поэзиясы тақырыбы жағынан да, көркемдігі жағынан да өскелең ұрпақты тәлім-тәрбиеге үйретер тың дүниелер. Әр өлеңінің шумағы сөз өнерінің әсемдігін сездіре алатындай қуатты. Қазақтың жыр-дастандарының үлгісі ерте поэзиясында әсіресе, ерлік пен елдік тақырыбын қозғаған «Қайсақ батыр» туралы жыр төккенде анық байқалады, ерекше рухты, өлеңдегі динамиканы сездіреді. Ақын болмысы, поэтикалық «мені» қай шығармасынан болсын ашық көрінеді. Мейлі, махаббат лирикасы болсын не азаматтық бағыты болсын, ақын өз тұжырымы мен танымын байқатып отырады.

Қорыта айтқанда, Р.Егізбаевтың көркемдік әлемі, тұлғалық келбеті жан-жақты, терең ғылыми зерттеуді қажет ететін дүние. Рахаң ұлтымыздың рухын көтерген тарихи тұлғаларымыздың есімдерін асқақтата келе, өзі де ірі істермен айналысқандығы жайында зиялы қауым өкілдері жиі айтып жүр [6, 7]. Оның қоғамдық-саяси өмір мен ұлттық құндылықтарды да өз ортасында насихат ете алғандығы ерекше тақырып болып отыр. Кезінде З.Ахметов: «Көркем әдебиет пен идеологияның, саясаттың арасында жалғастық байланыс болатыны, әрине талассыз», - деген болатын [5, 16]. Ақын жанды басшының шеберлігі, ұлт үшін аянбай еңбек еткендігі, өнер мен білімге қамқорлығы өмір жолынан, шығармашылығынан да анық көрініс табады. Өзі жүрген ортада басшылық өнер мен қатар сөз өнерін де қатты құрмет тұтқан. Рахаң қазақтың маңдайына біткен, бетке ұстар өнер қайраткерлері, ақындарымен шығармашылық, әріптестік байланыста болған. Мәселен, бұл қатарды зерттеуші Айнаш Бисекенова былайша өрбітіп тізбектейді: «Жұбан Молдағалиев, Ғафу Қайырбеков, Сағынғали Сейітов, Ғарифолла Құрманғалиев, Оразақын Асқар, Роза Бағланова, Бибігүл Төлегенова және басқа да руханият өкілдерін ауданға шақырып, жұртшылыққа рухани демалыс сыйлап, талантты тұлғаларға құрмет көрсете білген» [7, 11].

Шығармашылық жолында елдік пен ерлік тақырыбын ұштастыра отырып қатал басшы, сыршыл ақын ретінде танылды. Әрине, әдеби мұрасы ғылыми-теориялық, әдеби танымдық тұрғыдан әлі де тың әлі де қалың. Ақын лирикасы жік-жікке бөлініп, тақырыптық топталып қарауды қажет етсе, оның толғаулары мен дастандары тарихи шындық, идеялық көркемдік жағынан таптырмас құнды дүниелер. Ерекше бөліп қарастырылатын бағыты Отан соғысы, ел қорғау, махаббат, еркіндік, азаматтық парыз тақырыптары бүгін де өзектілігін жойған емес.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Рысбеков, Т.З. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары. 2 кітап. [Текст] / Т.З.Рысбеков. – Орал, 2017. – 360 б.
- 2 Егізбаев, Р.С. Қараша қаздар қайтқанда. Өлеңдер. [Текст] / Р.С.Егізбаев. – Алматы: Жазушы, 1975
- 3 Егізбаев, Р.С. Дала бұлбұлдары. Өлеңдер мен дастандар. [Текст] / Егізбаев, Р.С. – Алматы: Жазушы, 1980 – 74 б.
- 4 Егізбаев, Р.С. Издедім сені. Өлеңдер, толғаулар. [Текст] / Р.С. Егізбаев. – Алматы: Жазушы, 1985 – 126 б.
- 5 Әдебиеттану: терминдер сөздігі [Текст] / құраст.: З. Ахметов, Т. Шаңбай, жауапты ред. З. Ахметов, Семей мемлекеттік педагогикалық институты. Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу орталығы. 3-ші бас. – Семей; Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 400 б.
- 6 Атаев А. Тайыр ескерткішін тұрғызған тарлан еді. [Текст] / А.Атаев. // Егемен Қазақстан газеті – 2016 – 12 қаңтар
- 7 Бисекенова, А. Еңбегін елі ұмытпас ер [Текст] / А. Бисекенова. // Орал өңірі. – 2024 – 9 мамыр. – 7 б.

REFERENCES

- 1 Rysbekov, T.Z. Tarikhi tulgalар: uakyt zhane omir zholdary. 2 kitap. [historical figures: time and ways of life. 2 books.]. Oral, (2017): 360 b.
- 2 Egizbaev, R.S. Karasha kazdar kaitkanda. Olender. [November when the geese return. Poems.]. Almaty: Zhazushy, (1975)
- 3 Egizbaev, R.S. Dala bulbuldary. Olender men dastandar. [Steppe Nightingales. Poems and epics.]. Almaty: Zhazushy, (1980): 74 b.
- 4 Egizbaev, R.S. Izdedim seni. Olender, tolgaular. [I was looking for you. Poems,

reflections.]. Almaty: Zhazushy, (1985): 126 b.

5 Adebiettanu: terminder sozdigi [Literary Studies] / kurast.: Z. Akhmetov, T. Shañbai, zhauapty red. Z. Akhmetov, Semei memlekettik pedagogikalyk instituty. Shakarimtanu gylimi-zertteu ortalygy. 3-shi bas. Semei; Novosibirsk: Taler-Press, (2006): 400 b.

6 Ataev A. Taiyr eskertkishin turgyzgan tarlan edi. [It was Tarlan who erected the monument to Atayev A. Tair.]. Egemen Kazakhstan gazeti, (2016): 12 kantar

7 Bisekenova, A. Enbegin eli umytpas er [the country of Labor is not forgotten]. Oral oniri, (2024): 9 мамыр, 7 b.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СТРУКТУРА И СПЕЦИФИКА СТИХОТВОРЕНИЙ Р.С.ЕГИЗБАЕВА

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос литературно-творческой деятельности государственного деятеля, ветерана войны и труда, члена Союза Журналистов СССР Рахметуллы Суюндиновича Егизбаева. Он является автором сборников стихотворений и очерков как «Решающая сила» («Шешуші күш» (очерки, 1970г.)), «Перелет степных гусей» («Қараша қаздар қайтқанда» (1975г.)), «Степные соловьи» («Дала бұлбұлдары» (1985г.)), «Ищу тебя» («Іздедім сені» (1985г.)). Автор статьи проводит обзор по литературному творчеству Рахметуллы Егизбаева в целом и старается систематизировать его тематическое направление. Отдельно останавливается на художественном строе произведений. Исследователь проводит литературно-художественный анализ некоторых стихотворений поэта, делает попытки раскрытия их сущности в целом и значимости на сегодня. При анализе автор сравнивает художественный мир и внутренние мотивы творчества поэта с тенденциями стихов ряда других казахских поэтов, в частности С. Торайгырова и Ж. Саина. В статье есть попытки раскрытия глубокого лиризма поэта Р. Егизбаева; автор делит его лирику на несколько направлений, но все же объединенных одной личностью. Сравнительный анализ и глубокое изучение поэзии Р. Егизбаева выявил наличие лирического образа «Саулежан», который является стержнем многих художественных мыслей поэта.

Ключевые слова. Творчество, художественная специфика, тематическая направленность, лиризм, художественный мир, историческая реальность, поэтический образ.

ARTISTIC STRUCTURE AND IDIOSYNCRATIC FEATURES OF POEMS BY R. S. EGIZBAEV

Abstract. This article investigates the literary career of Rakhmetully Suiundikovich Egizbaev, a government official, a World War II veteran, and a member of the Journalists' Union of the USSR. He is the author of collections of poems and essays such as “The Deciding Power” («Шешуші күш» (essays, 1970г.)), “Migration of the Steppe Geese” («Қараша қаздар қайтқанда» (1975г.)), “Steppe Nightingales,” («Дала бұлбұлдары» (1985г.)), and “Looking For You” («Іздедім сені» (1985г.)). The author of the article provides an overview of Egizbaev’s oeuvre and attempts to organize it thematically. Special attention is given to literary analysis of select works. While conducting literary analysis, the researcher seeks to discover the poems’ overall meaning and to contextualize their importance for contemporary audiences. What is more, the author compares the esthetics and literary motifs of Egizbaev’s literary creations with the works of other Kazakh poets, namely Sultanmahmut Toraigrov and Zhumagali Sain. The article attempts to explore the deep lyricism of Egizbaev’s poetry; the

researcher identifies several creative directions in his work but argues that Egizbaev's oeuvre is nevertheless united by a single identity. Comparative analysis and close reading of Egizbaev's poetry has revealed the presence of a character "Saulezhan" which serves as the core of the poet's many creative ideas.

Key words. Creativity, artistic specificity, thematic orientation, lyricism, artistic world, historical reality, poetic image.

МРНТИ 38.53.21, 52.47.19

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420301>

Шахвердиев Азиага Ханбаба оглы¹,

доктор технических наук, Российский государственный геологоразведочный
университет имени Серго Орджоникидзе, РФ, 117997

г. Москва, ул. Миклухо-Маклая, 23,

shahverdievah@mgri.ru.

ORCID ID: 0000-0002-2628-8319

Ихсанов Кайрбек Айтжанович^{*2},

кандидат технических наук, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-
технологический университет», Республика Казахстан, 090006,

г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208,

ikhсанov_k@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-4284-9048

Калешева Гульмира Ермухамбетовна²,

старший преподаватель, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-
технологический университет», Республика Казахстан, 090006,

г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208,

kalesheva-gulmira_29_69@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-6977-8185

Утеева Тойган Насипкалиевна²,

магистр технических наук, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-
технологический университет», Республика Казахстан, 090006,

г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208,

uteevatoigan@inbox.ru., ORCID ID: 0000-0003-2769-0497

Акмалиева Азиза Біржанқызы²,

магистрант, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический
университет», Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, проспект Н. Назарбаева 208,

akmaliyevaa@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-3794-7881

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА РАЗРАБОТКИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ УЗЕНЬ

Аннотация. Достижение потенциальной нефтеотдачи в условиях экономически-
эффективной разработки нефтяных месторождений на поздних стадиях возможно лишь
при научном подходе к применению методов контроля и регулирования процессов
разработки.

В статье проанализированы результаты исследований по уточнении
геологического строения установленных залежей месторождения Узень по результатам
бурения новых скважин за отчетный период разработки. Основная цель работы –
комплексное изучение результатов геолого-промысловых, геофизических,
гидродинамических исследований скважин и пластов, физико-химических исследований
флюидов в процессе разработки месторождения, оценка эффективности мероприятий по
регулированию процесса разработки, оптимизации добычи и увеличения коэффициента
извлечение нефти, прогноз основных технологических показателей разработки на
перспективу.

Рассмотрена сложность геологического строения месторождения, обусловленная большим количеством продуктивных пластов, различным фазовым состоянием залежей, наличием тектонических нарушений, невыдержанностью по площади и разрезу, литологической изменчивостью коллекторов в интервалах юрской продуктивной толщи.

Длительное использование отложений, чередование слоев с высокими и ухудшенными фильтрационными и емкостными свойствами из-за неоднородности слоев привело к избирательному перемещению воды по наиболее проницаемым пласткам. В нефтенасыщенных пластах необходимо использовать технологии, обеспечивающие этот процесс, чтобы перераспределить движение фильтрующихся потоков воды и увеличить площадь заводнения.

Уточнены коллекторские свойства продуктивных горизонтов, толщина пласта, расположение пластов по геолого-геофизическим данным месторождения.

Ключевые слова. Месторождение, залежи, заводнение, коэффициент охвата пласта, эффективность, эксплуатация скважин, технология, коэффициент извлечения нефти, промысловые исследования, анализ.

Введение. С развитием технологического прогресса, совершенствованием средств освоения запасов, разработке новых технических решений появляется возможность вовлечения ранее недоступных ресурсов нефти. Это определяет главную стратегию – внедрение прогрессивных технологий по всему циклу нефтедобычи: бурение, эксплуатация, капитальный ремонт скважин, методы увеличения нефтеизвлечения, методы заводнения [1].

Основной целью контроля и регулирования месторождения является получение наиболее полной информации о состоянии разработки нефтяных горизонтов, обеспечение наиболее полной добычи углеводородов из продуктивных пластов и предотвращение необоснованных потерь нефти и газа в пластовых условиях.

Под регулированием следует понимать выполнение комплекса мероприятий, обеспечивающих поддержание определенного заданного режима, целенаправленное изменение условий дренирования продуктивных пластов.

Совершенствование технологии заводнения необходимо продолжать за счет изменения условий воздействия на пласт или регулирования разработки [2].

Одной из основных задач на данном этапе разработки является выявление участков и зон пласта с оставшимися невыработанными запасами. Информация, получаемая при контроле разработки, позволит определить эффективные меры довыработки этих запасов, которые могут быть добыты экономически оправданным способом [3].

Материалы и методы исследований. В настоящее время 13-18 горизонты месторождения Узень разбурены плотной сеткой скважины, в связи с этим представление о геологическом строении месторождения уже не будет претерпевать существующих изменений.

Данные, полученные по новым скважинам, дают представление о стратиграфическом расчленении, а литологические свойства разреза, структура месторождения, контакты с нефтью и газом остаются неизменными при прежних абсолютных значениях. Характерной особенностью продуктивной толщи 13-18 горизонтов является высокая неравномерность, которая выражается в сложном характере распространения резервуарных коллекторов по поверхности и расстоянию между участками, в значительной изменчивости их фильтрационных и емкостных свойств. Залежи нефти отличаются величиной геологических запасов, конфигурацией, количеством эксплуатирующих скважин, следовательно, и степенью выработки запасов

углеводородов. Учет добычи на месторождении осуществляется в целом по объектам разработки, что позволяет получить общее представление о величине остаточных запасов в пределах эксплуатационного объекта [4].

Для определения количества вовлеченных в активную разработку извлекаемых запасов нефти при сформировавшейся на данный момент системе разработки и применяемой технологии добычи продукции по месторождению в целом и горизонтам Хумурунского, Северо-Западного, Парсумурунского и Восточно-Парсумурунского куполов по фактическим данным построены характеристики накопления по объектам – зависимость удельного месячного отбора нефти на одну пробуренную скважину от их накопленных объемов к середине рассматриваемого периода. Анализ характеристик накопления позволил определить величину вовлеченных в активную разработку запасов нефти по каждому горизонту, по куполам и по месторождению в целом. В таблице 1 приведена информация о выработке запасов горизонтов и коэффициентах извлечения нефти. Вовлеченные запасы нефти определяют потенциальный коэффициент извлечения нефти при существующей системе и технологии разработки.

Для определения количества потенциальных извлекаемых запасов из 19-24 горизонтов и величины остаточных запасов при существующей системе и технологии разработки были построены и проанализированы характеристики вытеснения по различным эмпирическим методам (таблица 1), анализ результатов которых показал хорошую сходимость. В результате были использованы методы С.Н. Назарова, Г.С. Камбарова, А.М. Пирвердяна, Сазонова и Сипачева-Посевича, основанные на промысловых данных, учитывающие закономерность изменения текущей и накопленной добычи нефти или обводнения залежей в процессе их эксплуатации. Эти методы позволили определить величины вовлеченных запасов нефти при существующих условиях эксплуатации скважин путем экстраполяции до предельных рентабельных дебитов и обводненности продукции.

Таблица 1 - Анализ извлекаемых запасов нефти по объектам эксплуатации

Объект ы	Сипачев - Посевич		Назаров- Сипачев		Пирвердян		Камбаров		Сазонов		Сред значени е
	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	$V_{изв}$	
	$V_{ж \rightarrow \infty}$	-98%	$V_{ж \rightarrow \infty}$	-98%	$V_{ж \rightarrow \infty}$	-98%	$V_{ж \rightarrow \infty}$	-98%	$V_{ж \rightarrow \infty}$	-98%	
19 хум	0.004	0.007	0.003	0.003	0.052	0.033	0.03	0.023	-	0.063	0.2
21 хум	3.5	2.8	2.8	2.4	3.03	2.2	2.1	1.9	-	3.2	2.9
22 хум	2.3	2	1.8	1.6	2.4	1.8	1.8	1.6	-	2.6	2.2
23 хум	4.5	4.1	4	3.8	5	4.1	4.3	4	-	4.7	4.5
19 СЗ	1.9	1.6	1.6	1.4	2.1	1.6	1.6	1.5	-	2.1	1.9
20 СЗ	3.8	2.9	2.7	2.2	1.7	1.2	1.2	1	-	2.1	2.3
21 СЗ	3.6	3	2.7	2.4	3.4	2.6	2.5	2.2	-	3.8	3.2
20 парс	3.4	2.7	2.3	2	2	1.5	1.4	1.2	-	2.4	2.3
21 парс	5.9	4.7	3.5	2.9	1.3	0.9	0.8	0.7	-	1.7	2.6
22 парс	3.4	2.9	3	2.6	3.7	2.8	2.9	2.5	-	3.6	3.3
24 парс	2.5	2	1.9	1.6	1.8	1.3	1.2	1.1	-	2	1.9
20 ВП	0.028	0.036	0.19	0.013	0.022	0.016	0.014	0.012	-	0.028	0.004

24 ВП	0.3	0.4	0.2	0.1	0.4	0.3	0.3	0.2	-	0.5	0.2
Всего	31.7	26.4	25.2	22.2	30.5	23.2	22.6	20.1	-	33.1	25.7

Вовлеченные в активную разработку запасы нефти, вычисленные по вышеуказанным методам, в целом по месторождению и по объектам представлены на рисунке 1.

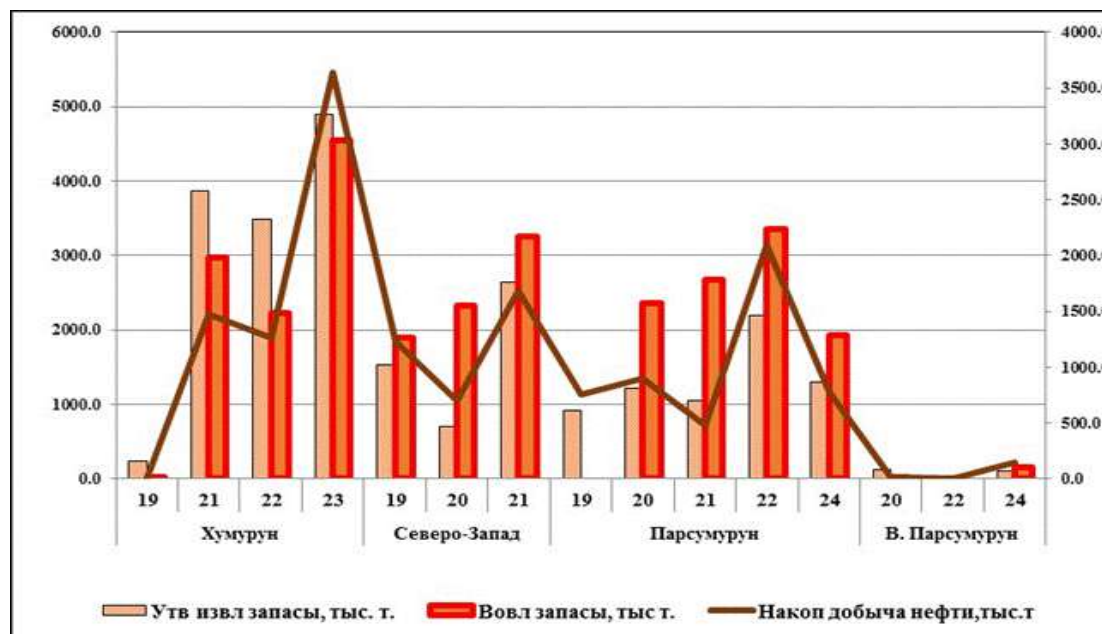

Рисунок 1-Состояние выработки утвержденных извлекаемых запасов нефти по горизонтам

Результаты и обсуждение. Анализ совокупных характеристик позволил определить количество запасов нефти, участвующих в активной разработке для каждого горизонта и всего месторождения. Общие запасы нефти, участвовавшие в активном освоении месторождений, составили 28 670 тыс. тонн. Потенциальный КИН-36,9 %, при утвержденном 32,2%. Горизонты 23 Хумурунского, 19 Северо-Западного, 22 Парсумурунского куполов характеризуются высокой обводненностью продукции (рисунок 2).

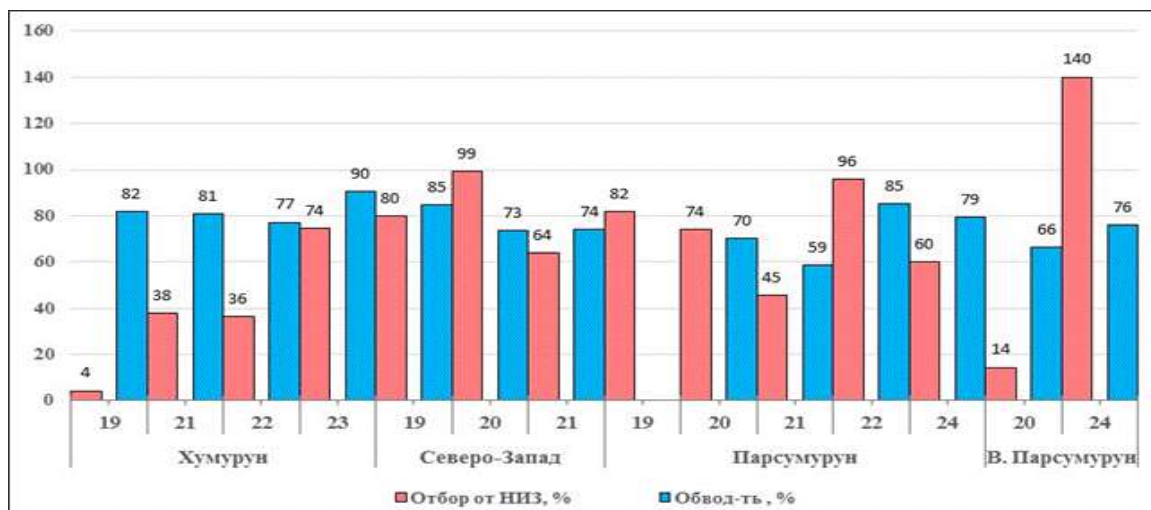

Рисунок 2 - Обводненность и отбор от утвержденных извлекаемых запасов по горизонтам

Вовлеченные в активную разработку запасы нефти, вычисленные по вышеуказанным методам, в целом по месторождению и по объектам представлены на рисунке 3.

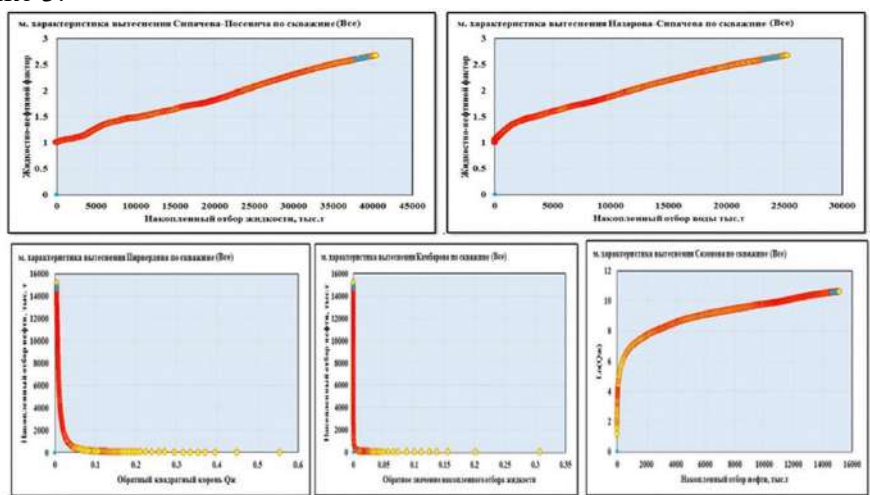

Рисунок 3-Характеристика вытеснения по разным методам по 19-24 горизонтам месторождения

Отбор от утвержденных извлекаемых запасов нефти в целом по нижним горизонтам куполов составил 61,2%. Вовлеченные запасы нефти 19-24 горизонтов определены на уровне 25663 тыс.т, что соответствует нефтеотдаче 19,8%. Потенциальный КИН-33,0%, при утвержденном 32.2%.

За период 2013-2017 гг по верхним (13-18) горизонтам месторождения Узень отобрано 265 глубинных и 76 рекомбинированных проб нефти из 249 скважин [4].

Распределение исследованных скважин по объектам разработки следующее:

- 13 горизонт- 80 скважин (77 глубинные и 31 рекомбинированные пробы);
- 14 горизонт- 89 скважин (108 глубинные и 23рекомбинированные пробы);
- 15 горизонт- 26 скважин (23 глубинные и 19 рекомбинированные пробы);
- 16 горизонт- 12 скважин (17 глубинные и 3 рекомбинированные пробы);

17 горизонт- 28 скважин (27 глубинные и 4рекомбинированные пробы);

18 горизонт- 14 скважин (13 глубинные и 5 рекомбинированные пробы);

Как видно, наибольшей объем исследований происходит на наиболее интенсивно разрабатываемые залежи горизонтов Ю-13и Ю-14.

Из 249 исследованных скважин – пробы из 63 скважин (25 % от общего количества исследованных скважин). Скважины признаны не кондиционными. Результаты исследования образцов пластовой нефти, показывающих текущее состояние нефти в коллекторе, показывают колебания параметров в широком диапазоне.

Обводненные участки пластов продуктивного горизонта 13-18 являются одной из самых сложных решаемых задач для данного месторождения. На это влияет сложное геологическое строение, многослойность месторождения, высокая неоднородность коллекторных свойств пластов, множество различных изменений системы разработки, сложившихся на протяжении исторических десятилетий, и другие факторы. Месторождение разрабатывается путем поддержания пластового давления с перекачкой воды.

В настоящее время основным рабочим агентом, воздействующим на пласт на месторождении, остается холодная вода: добываемая из попутной воды (сточная) и морская вода.

Большое значение для анализа уровня освоения участка и эффективного регулирования процесса разработки имеет наличие информации о характере и степени сформированности пластов. Уровень выработки запасов оценивается на основе результатов комплексного анализа всех видов разведки существующих скважин с данными о начальном состоянии водоемов и залежей, а также текущем уровне разработки.

Для определения количества потенциально извлекаемых запасов и количества остаточных запасов в существующей системе и технологии разработки были проанализированы характеристики сдвига по различным эмпирическим методам Камбарова, Копытова, Сипачева-Посевича, Пирвердяна и Назарова, анализ результатов которых показал хорошую сходимоть.

Анализ сдвиговых характеристик позволил определить объем запасов нефти, задействованных в активной разработке по 13-18 горизонтам, включая купола.

Привлеченные запасы нефти определяют потенциальный коэффициент добычи нефти в существующей системе и технологии развития. В целом отбор утвержденных извлекаемых запасов нефти по месторождению составил 78,7%, текущий КИН-35,2%. Максимальный отбор утвержденных извлекаемых запасов нефти и коэффициент извлечения нефти (КИН) по горизонтам 13, 16, 17 и 15 куполов Парсумуруна и Северо-Запада соответственно 86,7%, 90,6%, 89,4%, 102,7%, 113,8%, при заводнении наблюдается соответственно 89,9%, 90,7%, 90%, 87,8% и 77,2% [8].

Состояние 13-18 горизонта месторождения Узень составляет 503,5 млн. долл.т. привлечен к активной разработке нефти, что соответствует поставке 0,511 нефти.

Выводы. Таким образом, изучение состояния добычи запасов данного месторождения позволяет, прежде всего, выделить группы с низким уровнем КИН (доля 0,063 единицы). Эта группа включает в себя определенные резервы для увеличения добычи нефти и текущей добычи нефти. Основными путями для этого являются, прежде всего, бурение добывающих скважин, так как эти зоны характеризуются редкой сеткой скважин, совершенствование системы поддержания пластового давления, осуществление различных мероприятий по повышению производительности добывающих и нагнетательных скважин.

Также есть определенные возможности для горизонтов с высоким текущим уровнем КИН. Поскольку для большинства этих горизонтов характерен высокий уровень текущего обводнения выпускаемой продукции, то в этом случае одним из эффективных методов повышения степени добычи нефти и текущей добычи может быть широкое применение методов регулирования процесса разработки на основе использования технологий прогиба потока [9].

На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

- анализ добычи запасов нефти из пластов показывает, что месторождения находится на завершающей стадии разработки;
- состояние добычи нефтяных запасов месторождения характеризуется изменениями в широком диапазоне значений нефтеотдачи и степени добычи;
- основными путями повышения нефтеотдачи и текущей добычи нефти из горизонтов с низкой нефтеотдачей являются дальнейшее их бурение, совершенствование системы поддержания пластового давления, осуществление мероприятий по повышению производительности добывающих и нагнетательных скважин [11].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Муслимов Р.Х. Современные методы управления разработкой нефтяных месторождений с применением заводнения [Текст] / Р.Х. Муслимов. // Казань: КГУ. – 2003. 596 с.
2. Хисамов Р.С. Эффективность выработки трудноизвлекаемых запасов нефти [Текст] / Р.С. Хисамов // Альметьевск: ТатАСУнефть. – 2008. С.177.
3. Отчет разработки месторождения Узень. Актау, 2015.
4. Анализ разработки месторождения Узень 13-18 горизонты. Актау, 2018. С.174.
5. Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы. В5т. Т.3. Нетрадиционные методы переработки / Н.К. Надиров. – Алматы: «Ғылым», 2001. 415с.
6. Ихсанов, К.А. Жоғары тұтқырлы мұнайларды өндіру кезінде ұңғымалардың өнімділігін арттыруға арналған гидросоққылы қондырғының конструкциясын жетілдіру [Текст] / К.А. Ихсанов, Г.Е. Калешева, К.Ж. Губайдуллин, А.В.Ким. // Вестник ВКГУ, – 2020. - №1. С.52-56.
7. Калешева, Г.Е. Анализ физико-химических свойств высоковязкой нефти на месторождениях Республики Казахстан [Текст] / Г.Е. Калешева, К.Ж. Губайдуллин, А.Н. Мукамбеткалиева. // Вестник ЗКИТУ, – 2019. – №8. С.52-55.
8. Калешева, Г.Е. Изучение физико-химических свойств высоковязкой нефти на месторождениях Республики Казахстан [Текст] / Г.Е. Калешева, Е.К. Балгазиев, Б.С. Байбозов. // Журнал Цифровой Казахстан. Каз. ИИТУ. – 2020, – №2. С.52-56.
9. Калешева, Г.Е. Технология для добычи высоковязких нефтей на месторождении Карсак. [Текст] / Г.Е. Калешева, А.Б. Жолдаскалиева. Казахско-Русский международный университет. – Актобе: С. 93-95.
10. Ихсанов, Қ.А. Мұнай өндіру ұңғымаларында механикалық қоспалардың ілесіп шығуын азайту әдістерін талдау [Текст] / Қ.А. Ихсанов, М.Қ. Киікбаев, С.К. Жакупова. // Materials of the VIII International Scientific-Practical Conference «Quality Management: Search and Solutions». In two volumes. Volume I – Seattle (WA, USA): Regional Academy of Management, – 2022. – 363р. – С. 301-306.
11. Султанов А.С. Регулирование процесса разработки нефтяных месторождений при высокой выработанности запасов нефти с учетом экономических критериев [Текст] / А.С. Султанов // Научно-технический журнал «Георесурсы» – Альметьевск. – 2009. №2(30) С.42-44.

REFERENCES

1. Muslimov R.Kh. "Sovremennye metody upravleniya razrabotkoi neftyanykh mestorozhdenii s primeneniem zavodneniya [Modern methods of managing the development of oil fields using flooding]."– Kazan': KGU, –(2003): 596 s.- (In Rus)
2. Khisamov R.S. "Effektivnost' vyrabotki trudnoizvlekaemykh zapasov nefi [Efficiency of production of hard-to-recover oil reserves]."– Al'met'evsk: TatASUnеft', – (2008): 177 s.
3. "Otchet razrabotki mestorozhdeniya Uzen'. [Report on the development of the Uzen deposit]."– Aktau, (2015): - (In Rus)
4. "Analiz razrabotki mestorozhdeniya Uzen' 13-18 gorizonty. [Analysis of the development of the Uzen deposit 13-18 horizons]."– Aktau, (2018): – 174 s. – (In Rus)
5. Nadirov N.K. "Vysokov'yazkie nefi i prirodnye bitumy. V5t. T.3. Netraditsionnye metody pererabotki[High-viscosity oils and natural bitumen. V5t. Vol.3. Unconventional processing methods]." – Almaty: «Gylym», (2001): – 415 s. - (In Rus)
6. Ikhsanov, K.A. "Zhogary tytkyrly mynailardy ondiru kezinde yngymalardyn onimdiligin arttyruga arналган gidrosokkyly kondyrgynyn konstruksiyasyn zhetildiru [Improvement of the design of a hydraulic pump unit designed to increase the productivity of wells during the production of high-viscosity oil]." – Vestnik VKGU, – (2020): – №1. 52-56 s. - (In Kaz)
7. Kalesheva, G.E. "Analiz fiziko-khimicheskikh svoistv vysokov'yazkoi nefi na mestorozhdeniyakh Respubliki Kazakhstan [Analysis of the physico-chemical properties of high-viscosity oil in the fields of the Republic of Kazakhstan]."– Vestnik ZKITU, – (2019): – №8. 52-55 s. - (In Rus)
8. Kalesheva, G.E. "Izuchenie fiziko-khimicheskikh svoistv vysokov'yazkoi nefi na mestorozhdeniyakh Respubliki Kazakhstan [Study of the physico-chemical properties of high-viscosity oil in the fields of the Republic of Kazakhstan]."– Zhurnal Tsifrovoy Kazakhstan. Kaz. IITU. – (2020): – №2. 52-56 s. - (In Rus)
9. Kalesheva, G.E. "Tekhnologiya dlya dobychi vysokov'yazkikh nefei na mestorozhdenii Karsak. [Technology for the extraction of high-viscosity oils at the Karsak field.]"– Kazakhsko-Russkii mezhdunarodnyi universitet. – Aktobe: 93-95 s. - (In Rus)
10. Ikhsanov, K.A. "Mynai ondiru yngymalarynda mekhanikalyk kospalardyn ilesip shyguyn azaitu adisterin taldaу [Analysis of methods for reducing the Associated release of mechanical impurities in oil production wells]."– Materials of the VIII International Scientific-Practical Conference «Quality Management: Search and Solutions». In two volumes. Volume I – Seattle (WA, USA): Regional Academy of Management, – (2022): – 363 p. – 301-306 s. - (In Kaz)
11. Sultanov A.S. "Regulirovanie protsessa razrabotki neftyanykh mestorozhdenii pri vysokoi vyrabotannosti zapasov nefi s uchetom ekonomicheskikh kriteriev [Regulation of the process of developing oil fields with high depletion of oil reserves, taking into account economic criteria]."– Nauchno-tekhnicheskii zhurnal «Georesursy» – Al'met'evsk. – (2009): №2(30) 42-44 s. – (In Rus)

ӨЗЕН КЕН ОРНЫН ИГЕРУ ПРОЦЕСІН РЕТТЕУДІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Мұнай кен орындарын экономикалық тиімді игерудің соңғы сатылары жағдайында әлеуетті мұнай өндіруге қол жеткізу игеру процестерін бақылау және реттеу әдістерін қолданудың ғылыми тәсілімен ғана мүмкін болады.

Мақалада жаңа ұңғымаларды бұрғылау нәтижелері бойынша Өзен кен орнының белгіленген кен орындарының геологиялық құрылымын нақтылау бойынша зерттеу нәтижелері талданады. Жұмыстың негізгі мақсаты - ұңғымалар мен қабаттарды

геологиялық-кәсіпшілік, геофизикалық, гидродинамикалық зерттеу нәтижелерін, кен орнын игеру процесінде сұйықтықтарды физика-химиялық зерттеу нәтижелерін кешенді зерделеу, игеру процесін реттеу, өндіруді оңтайландыру және мұнай алу коэффициентін ұлғайту жөніндегі іс-шаралардың тиімділігін бағалау, игерудің негізгі технологиялық көрсеткіштерін перспективаға болжау.

Кен орнының геологиялық құрылымының күрделілігі көптеген қабаттарға, шөгінділердің әртүрлі фазалық күйлеріне, тектоникалық ақаулардың болуына, аумақтың және көлденең шаманың шектелуіне, сондай-ақ Юра таужынысы қабаттары арасындағы кеңістіктегі коллекторлардың литологиялық өзгерістеріне байланысты.

Шөгінділерді ұзақ уақыт пайдалану, қабаттың гетерогенділігіне байланысты жоғары және нашарлаған сүзу-сыйымдылық қасиеттері бар қабаттың ауыспалы аймақтары судың ең өткізгіш пропласттар бойынша селективті қозғалысын алдын-ала анықтады. Коллекторлардағы судың сүзу ағындарының қозғалысын қайта бөлу және су тасқынымен қамтуды арттыру үшін осы процесті қамтамасыз ететін технологияларды қолдану қажет.

Жаңадан бұрғыланған ұңғымалардан алынған геологиялық-геофизикалық мәліметтер негізінде өнімді қабаттардың коллекторлық қасиеттері, олардың қалыңдығы, бөлшектенуі, ауданы бойынша таралуы нақтыланды.

Кілт сөздер. Кен орны, жатындар, су басу, қабатты қамту коэффициенті, тиімділік, ұңғымаларды пайдалану, технология, мұнай алу коэффициенті, кәсіпшілік зерттеулер, талдау.

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF REGULATING THE DEVELOPMENT PROCESS OF THE UZEN DEPOSIT

Abstract. Achieving potential oil recovery in the conditions of economically efficient development of oil fields at late stages is possible only with a scientific approach to the application of methods of control and regulation of development processes.

The article analyzes the results of research to clarify the geological structure of the established deposits of the Uzen deposit based on the results of drilling new wells during the reporting period of development. The main purpose of the work is a comprehensive study of the results of geological, geophysical, hydrodynamic studies of wells and reservoirs, physico-chemical studies of fluids in the course of field development, assessment of the effectiveness of measures to regulate the development process, optimize production and increase the oil recovery coefficient, forecast of the main technological indicators of development for the future.

The complexity of the geological structure of the deposit is considered, due to the large number of productive layers, the different phase state of deposits, the presence of tectonic disturbances, incontinence in area and section, lithological variability of reservoirs in the intervals of the Jurassic productive strata.

Prolonged use of sediments, alternating layers with high and degraded filtration and capacitance properties due to the heterogeneity of the layers led to the selective movement of water through the most permeable layers. In oil-saturated reservoirs, it is necessary to use technologies that ensure this process in order to redistribute the movement of filtered water flows and increase the flooding area.

The reservoir properties of productive horizons, the thickness of the formation, the location of the layers according to the geological and geophysical data of the deposit have been clarified.

Key words: Field, deposits, flooding, reservoir coverage coefficient, efficiency, well operation, technology, oil recovery coefficient, field research, analysis.

ҒТАХА 67.09.35

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420302>

Таскалиев Азамат Тюлепкалиевич^{*1},

техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000,
Орал қ., Чапаев көшесі, 69,
Taskalievazamat@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-1715-9102

Гизатулла Тлеккабыл Гизатуллаулы¹,

техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000,
Орал қ., Чапаев көшесі, 69,
tlekkaby1999@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2840-9505

Сундетбаев Азат Нұрғалиұлы¹,

6B07302-«Құрылыс» БББ 3 курс білім алушысы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000,
Орал қ., Чапаев көшесі, 69,
sundetbaevazat@gmail.com, ORCID ID: 0009-0006-0538-0518

Шевелев Даниил Дмитриевич¹,

6B07302-«Құрылыс» БББ 3 курс білім алушысы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000,
Орал қ., Чапаев көшесі, 69,
daniil.shevelev.83@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-3220-0870

Широков Денис Александрович¹,

6B07302-«Құрылыс» БББ 3 курс білім алушысы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000,
Орал қ., Чапаев көшесі, 69,
sh_denis_04@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-7215-8742

ОПОКАДАН ЖЕҢІЛ КІРПІШ ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада кремнийлі тау жыныстарына жататын табиғи қазбаның – опоканың құрылыс материалдарын өнеркәсіпте зерттеу мен пайдаланудың негізгі әдістері көрсетілген. Опоканың пайда болу табиғаты, оның кен орындары, қорларды талдау жарықтандырылады. Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысындағы опока Шипов кен орнын зерделеу нәтижесінде кен орнының периметрі бойынша әр түрлі тереңдікте және әр түрлі нүктелерде бірнеше ондаған сынамалар іріктелді. Кремнийлі тау жынысы – опока зертханалық пеште 950°C жоғары температурада күйдіру арқылы жеңіл кірпіш алу үшін тәуелсіз материал ретінде зерттелді. Кірпіш, толтырғыштар және күйдіру өнімдерін өндіруге қажетті опоканың сипаттамаларын анықтау үшін зертханалық зерттеулер жүргізілді. Іріктелген сынамаларда опоканың бітелуі және астық құрамы, яғни дәндердің мөлшері және ірі қосындылардың болуы тексерілді. Зертханалық зерттеулер жүргізілгеннен кейін опоканың өнеркәсіптік (яғни, технологиялық) түрлері мен сорттары алдын ала белгіленді. Әрі қарай, қайта өңдеудің негізгі көрсеткіштерін анықтай отырып, құрылыс материалдарын өндіру үшін қолданылатын тиісті жабдықты таңдай отырып, опоканы қайта өңдеудің принципті

технологиялық сызбасы анықталады. Зертханалық сынамалар өнеркәсіптік маңызы бар опоканың әр түрлі табиғи түрінен алынды.

Кілт сөздер. Опока, құрылыс материалдары, кремнийлі опал-гристобалит жынысы, толтырғыш, жеңіл кірпіш, жоғары температуралы күйдіру.

Кіріспе. Опоканың шығу тегі және оның кен орындары. Кремнийлі жыныстар кремний – опал – аморфты кремний оксидтері тобының минералдарынан тұрады. Кремнийлі жыныстардың бір түрі – бұл опока. Опока микротүйіршікті опалдан тұрады, ол диатомдардың қаңқаларына жабысқан кремний затының еруі мен қайта тұндыруының өнімі болып табылады (диатомдар жасушаларда кремний диоксидінің «қабығының» болуымен ерекшеленетін балдырлар тобын білдіреді). Диатомды қабықтар үшін негізгі материал – кремний диоксиді, ол тау жыныстарының әсерінен немесе жер сілкінісі салдарынан суға түседі [1]. Табиғатта диатомдар негізінен бір жасушалы, олар теңіз планктонының негізі болып табылады және планетаның органикалық заттарының 25%-ын құрайды [2]. Кремний диатомды жасушаларға кремний қышқылын тасымалдау ақуыздары арқылы енеді. Диатомдар барлық дерлік су айдындарында, топырақта кездеседі, Арктика мен Антарктиканың мұздарында көп кездеседі [3].

Қазақстан Республикасында Батыс Қазақстан облысының опока кен орны ондаған километрге созылады, зерттелмеген кен орындарының ауданы жүздеген шаршы километрмен өлшенеді, бұл жүздеген миллион текше метр опока болып табылады.

Негізінен опока кен орындары төбелердің етегіне жақын орналасқан. Олардың бірі – үлкен Ичка тауының (Ешкі-тау) жанында (1-сурет) – биіктігі теңіз деңгейінен 259 м, жалпы ауданы 175 га болатын тау мемлекеттік табиғи ескерткіш болып табылады. Таудың етегінде және оның беткейлерінде әр түрлі өсімдіктердің 175-ке жуық түрі өседі, олардың 70-тен астамы Қызыл кітапқа енгізілген [4].

Таудың табаны саз, бор және опокадан тұрады. Тау табиғи ескерткіш деп жарияланғанға дейін мұнда бетон мен асфальтбетон, үйінділер, жолдар мен тротуарлар салуға арналған жол төсемі үшін толтырғыш ретінде пайдаланылған опока, құмтас және қоқыс тастары өндірілді.

1-сурет - Ичка тауы

Ичка тауы Ресей Федерациясының еуропалық бөлігінің оңтүстік-шығысында және Қазақстан Республикасының солтүстік-батысында орналасқан Общій Сырт деп аталатын таулы аймақтарға жатады. Тау тұзды күмбезден шыққан. Общій Сырт 44,5 миллион жыл бұрын ежелгі Каспий бассейнінің түбінде пайда болған. Оның өмір сүру кезеңінің нәтижесінде теңіз суларының көтерілуі бірнеше рет байқалды, бұл теңіз шөгінділерінен пайда болған тауға саз, құмтас, бор және опока шөгінділері түрінде әсер етті [4]. Опока кен орнының ұзындығы 1200 м-ге дейін, ені шамамен 400 м және қуаты 30 м-ге дейін Орал қаласының шығысында 80 км қашықтықта орналасқан. Опока кен орнының қоры 21619 мың м³ құрайды [5]. Опоканы өндіру әдісі ашық болып келеді (2-сурет). Қазіргі уақытта опока жол салу кезінде үйінділер салу үшін қолданылады.

2-сурет - Опока кен орны

Опока кен орындарының қорларын анықтау үшін кен орындарының ерекшелігін көрсететін жағдайлар ескеріледі. Оларға А, В және С санаттарының қорлары жатады.

А санатына жататын қорлар жаңадан барланған кен орындарында есептеледі, онда барлау қазбаларының контурындағы опокалардың қуаты мен сапасы анықталады. Сондай-ақ, игеріліп жатқан кен орындарындағы қорлар есептелуі мүмкін. Содан кейін өлшемдер орнатылады, опокалардың пішіні мен шарттары нақтыланады. В санатына жататын қорлар барлау немесе пайдалану қазбаларының контурындағы опока кен орындарында есептеледі. Опокалардың кеңістіктік жағдайы зерттеледі, нәтижесінде контурлаудың басқа нұсқалары мүмкін болады. С санатына жататын қорлар барлау қазбаларының контурында есептеледі, кен орнының өзгергіштігі мен үзілістілігін бағалайды.

Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысындағы опоканың ірі кен орны Шипово станциясының ауданында орналасқан Шипов кен орны болып табылады. Кен орны Каспий маңы ойпатында палеоцен жасындағы қабаттар түрінде көлденең орналасқан. Технологиялық зертханалық сынақтар кен орнының опокасы портландцемент және сульфатқа төзімді пуццолан портландцемент өндірісінде 15% мөлшерінде белсенді минералды қоспа ретінде жарамды екенін көрсетті. Опока қорлары А+В+С санаттары бойынша шамамен 21619 мың м³ құрайды. Опока кен орнын зерттегеннен кейін кен орнының периметрі бойынша әр түрлі тереңдікте және әр түрлі нүктелерде бірнеше ондаған сынақтар алынды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Опоканы қолдану. Опокалар көптеген салаларда [6]: қағаз, резеңке өнеркәсібінде жеңіл толтырғыштар ретінде, жылу оқшаулағыш материалдарды өндіру үшін, өнеркәсіптік сүзгілерді жасау үшін – адсорбциялық қасиеттеріне байланысты қолданылады.

Құрылыс индустриясында опока негізінен жеңіл жылу оқшаулағыш кірпіш, әр түрлі жеңіл жылу оқшаулағыш бұйымдар (блоктер, сегменттер және т.б.) өндіру үшін

шикізат ретінде пайдаланылды. Химиялық төзімділігі бойынша опокалар қышқылға төзімді тау жыныстарына жатады, бұл құрамында қышқыл бар ортада қолданылатын құрылыс және басқа да өнеркәсіптік өнімдерді жасауға мүмкіндік береді [7]. Мұндай өнімдерді өндіру үшін кремний шикізаты 11 өнеркәсіптік зауытта өндіріліп өңделді, кәсіпорындардың бірі әр түрлі мөлшердегі кесілген тасты алды [7].

Опоканың жоғары адсорбциялық қабілетіне байланысты негізінен тамақ өнеркәсібінде – сұйықтықтар мен майларды тазарту үшін, мұнай өнімдерін тазарту және ағарту үшін (30%-дан толық түссізденуге дейін), мұнай эмульсияларын сусыздандыру және тұзсыздандыру үшін, табиғи газды құрғатқыш ретінде қолданылды. Мұнай өңдеу өнеркәсібінде никель диатомды жер және фосфор диатомды жер катализаторларының құрамында күйдірілген опокалар қолданылады [7].

Опокалар пішіні бойынша қабаттық және линзалық болып бөлінеді, «ұя» тәріздес түрлері сирек кездеседі. Құрылыс машиналарын – экскаваторларды, бульдозерлерді, егер шикізатты қысқа қашықтыққа тасымалдау қажет болса, скреперлерді пайдалана отырып, карьерлік ашық тәсілмен опока кен орындары әзірленуде. Негізінен тасымалдау үшін автосамосвалдар қолданылады.

Өндірілген опоканың 70%-ы цемент өнеркәсібінде қолданылады. Опоканы қолдану ауқымы бойынша келесі өндіріс – жылу өткізгіштігі төмен және кірпіште жылу төсемі ретінде қолданылатын жоғары кеуекті кірпіш жасау.

«Тау жыныстарынан жасалған қабырға тастары. Техникалық шарттар» МЕМСТ 4001-2013 бойынша аралауға арналған арнайы жабдықтағы опокадан қабырға блоктары дайындалады (мысалы, өлшемі 390×190×188 мм).

Құрылыс материалдары мен жеңіл бетон бұйымдарын өндіруде [9, 10] ұсақ және ірі толтырғыш ретінде термолит пайдаланылады, ол опокадан 1150-1200°C жоғары температурада ату арқылы алынады.

Кірпіш, толтырғыштар және күйдіру өндірісіне қажетті опока сипаттамаларын анықтау үшін зертханалық зерттеулер жүргізіледі. Іріктелген сынамаларда опоканың бітелуі және астық құрамы – дәндердің мөлшері және ірі қосындылардың болуы тексеріледі. Зертханалық зерттеулер жүргізілгеннен кейін опоканың өнеркәсіптік (яғни, технологиялық) түрлері мен сорттары алдын ала белгіленеді. Әрі қарай, қайта өңдеудің негізгі көрсеткіштерін анықтай отырып, құрылыс материалдарын өндіру үшін қолданылатын тиісті жабдықты таңдай отырып, опоканы қайта өңдеудің принципті технологиялық сызбасы анықталады. Зертханалық сынамалар өнеркәсіптік маңызы бар опоканың әрбір табиғи сортынан алынады [7].

Нәтижелер және оларды талқылау. Опоканың қасиеттерін анықтау. Опоканың қасиеттерін зерттеу «Кеуекті жыныстардан алынған қиыршық тас пен құм. Техникалық шарттар» МЕМСТ 22263-76 бойынша жүргізілді. Опоканың физикалық-механикалық зерттеулері «Құрылыс жұмыстарына арналған тығыз тау жыныстары мен өнеркәсіптік өндіріс қалдықтарынан алынған қиыршық тас. Физикалық-механикалық сынау әдістері» МЕМСТ 8269.0-97 бойынша анықталды.

Опоканың елеуіш талдауының нәтижелері 40 мм-ден жоғары фракцияның құрамы 48,6-48,8% құрағанын көрсетті. 0-ден 40 мм-ге дейінгі фракциялар әрі қарай зерттеу үшін бетон бұйымдары мен құрылымдарын өндіруде ең сұранысқа ие болып таңдалды. Өлшемдері 40 мм-ге дейін фракциялардың құрамы: 20-40 мм фракция – 29,9-дан 31,1%-ға дейін, 10-20 мм фракция – 15,2-ден 15,4%-ға дейін, 5-10 мм фракция – 3,8-ден 4,2%-ға дейін, 5 мм-ге дейінгі фракция – 1,9-2,1% құрады.

5 мм-ге дейінгі фракция құм болып табылады, оның қасиеттері зерттелмеген. Опоканың физикалық-механикалық қасиеттерін зерттеу бетон толтырғышының негізгі өлшемдері болып табылатын 5-10, 10-20, 20-40 мм фракциялар үшін жүргізілді.

Опоканың физикалық-механикалық қасиеттерін анықтайтын зертханалық зерттеулердің нәтижелері 1-кестеде келтірілген. 635-640 кг/м³ құрайтын ең үлкен үйінді тығыздығы 5-10 мм фракцияға ие, барлық фракциялар 25-28% суды сіңіреді, беріктігі 20-40 мм фракцияда жоғары, ол 4-4,1 МПа құрайды. Фракцияның ең төменгі жылу өткізгіштігі 20-40 мм, ол 0,06-0,07 Вт/м×К құрайды.

1-кесте – Опоканың физикалық-механикалық қасиеттері

Фракциялардың мөлшері, мм	Жаппай тығыздық, кг/м ³	Суды сіңіру, %	Қысу беріктігінің шегі, МПа	Жылу өткізгіштік, Вт/м×К
5-10	635-640	27-28	3,4-3,5	0,11-0,12
10-20	620-625	26-27	3,8-3,9	0,08-0,09
20-40	585-590	25-26	4-4,1	0,06-0,07

Опоканы визуалды тексеру нәтижелері бойынша оның түсі мен пішіні анықталды: түсі ашық сұр-сары, тас тәрізді құрылым болып келеді.

Опокадан жеңіл кірпіш жасау

Опоканың кірпіш өндіруге жарамдылығын зерттеу мақсатында зертханалық зерттеулер жүргізілді және керамикалық кірпішті жартылай құрғақ әдіспен өндіру технологиясы қолданылды. Осы мақсаттар үшін опока 2 мм-ден аз түйіршіктерге дейін ұнтақталған.

Ұсақталған опока өлшемдері бар електер арқылы елеу арқылы 5 топқа бөлінді: I – 0,16 мм-ге дейін, II – 0,16-0,315 мм, III – 0,315-0,63 мм, IV – 0,63-1 мм, V – 1-2 мм [10]. Зертханалық үлгілер диаметрі мен биіктігі 50 мм цилиндрлік пішінде 950°C температурада электр пешінде престеу және күйдіру арқылы қалыпталды. Опокадан кірпіштің физикалық-механикалық қасиеттері анықталды (2-кесте).

2-кесте – Опокадан жасалған жеңіл кірпіштің қасиеттерін анықтау

Елек өлшемдері	Орташа тығыздық, кг/м ³	Толық шөгу, %	Суды сіңіру, массасы бойынша %	Қысу беріктігінің шегі, МПа
I	1143-1146	3,23-3,26	43,3-43,5	11,8-12,05
II	1235-1238	3,35-3,39	44,1-44,3	14,6-14,7
III	1127-1130	3,47-3,5	43,6-43,8	16,2-16,4
IV	1105-1108	3,52-3,81	44,5-44,7	16,5-16,6
V	1082-1085	4,05-4,07	45,2-45,4	19,65-20,1

3-кестеде керамикалық, силикатты кірпіштің және жоғары температурада күйдіру нәтижесінде алынған опокадан жасалған жеңіл кірпіштің салыстырмалы сипаттамасы келтірілген. Зертханалық зерттеулердің нәтижелері бойынша жеңіл салмақты кірпіштің

тығыздығы төмен, шөгуі аз, беріктігі жоғары және жылу өткізгіштігі төмен екендігі анықталды. Опока негізіндегі кірпіштің кемшіліктеріне судың жоғары сіңуі жатады.

3-кесте – Қабырға материалдарының салыстырмалы сипаттамасы

Кірпіш атауы	Орташа тығыздық, кг/м ³	Толық шөгу, %	Суды сіңіру, массасы бойынша %	Беріктік, МПа	Жылу өткізгіштік, Вт/м×К
Керамикалық толыққанды	1600-1900	5-8	6-8	7,5-30	0,45-0,66
Силикат толыққанды	1300-1900	-	6-8	10-30	0,5-0,7
Жеңіл салмақты толыққанды	1100-1250	3,5-4	44-45,5	12,11-0,25	0,18-0,22

Қорытынды. Табиғи опокадан және опоканың жоғары температуралы күйдіру өнімі негізінде алынған құрылыс материалдары құрылыста қолдануға перспективалы болып табылады, өйткені олар қабырға материалдары ретінде қолдану үшін қажетті қасиеттерге ие.

Әрі қарай ғылыми-зерттеу жұмысы модификациялаушы қоспалар мен өндірудің жаңа технологиялық тәсілдерін енгізу арқылы жеңіл салмақты кірпіштің су сіңіруін төмендетуге бағытталатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ахмеденов, К.М. Батыс Қазақстанның тұзды-күмбезді ландшафттарының бірегей нысаны ретіндегі «Үлкен Ичка тауы» табиғат ескерткіші / К.М. Ахмеденов, Д.М. Дудин // Жас ғалым. – 2016. – № 6(110). – 314-318 б.

2 Падалкин, Н.В. Суды тазартуға арналған опока негізіндегі өзгертілген сорбенттер / Н.В. Падалкин, П.Н. Евшин // РҒА Кола ғылыми орталығының еңбектері. – 2019. – Т. 10, № 1-3.

3 Макридин, Н.И. Опоканы күйдіру процесіндегі фазалық өзгерістердің оның физикалық-механикалық қасиеттеріне әсері / Н.И. Макридин, И.Н. Максимова, Ю.В. Полубарова // Аймақтық сәулет және құрылыс. – 2020. – № 1(42). – 77-85 б.

4 Макридин, Н.И. Толық тепе-теңдік деформация диаграммалары бойынша құрылымдық термолитбетонның механикалық әрекетін талдау / Н.И. Макридин, И.Н. Максимова, Ю.В. Полубарова // Аймақтық сәулет және құрылыс. – 2016. – № 4 (29). – 15-19 б.

5 Тяпкин, В.А., Калашников, В.И., Ерофеева, И.В. Қиыршық тас пен оның негізіндегі бетоннан термолит алу (2-бөлім) // Заманауи ғылыми зерттеулер мен инновациялар. – 2015. – № 4.

6 Батыс Қазақстан кен орындарының диатомиттері мен опокалары: литология, құрылымдық-текстуралық параметрлер, пайдалану әлеуеті / П.В. Смирнов, Б.Е. Жакипбаев, Д.А. Староселец [және т.б.] // Томск политехникалық университетінің жаңалықтары. Георесурстарды жобалау. – 2023. – Т. 334, № 7. – 187-201 б.

7 Чумаченко, Н.Г., Баранова, М.Н., Галиуллина, Д.Р. Құрылыс материалдарын өндіруде кремнийлі жыныстарды пайдалану перспективалары // СМСҚУ мақалалар

жинағы. Құрылыс пен сәулет өнеріндегі дәстүрлер мен инновациялар. Құрылыс технологиялары. – Самара, 2016. – 23-26 б.

8 Тауышев, О.У. Лесс тәрізді саздақтарды қолданатын қабырға керамикасының инновациялық технологиялары / О.У. Тауышев // Өңірдің құрылыс кешеніндегі ресурсэнергиялық тиімді технологиялар. – 2022. – № 1(14). – 156-160 б.

9 Ельчищева, Т.Ф., Таскалиев, А.Т. Кремнийлі опал-кристобалит жынысы. Перспективалар // БҚИТУ Хабаршысы. – 2023. – № S1 (1). – 19-21 б.

REFERENCES

1. Ahmedenov, K.M. “Batys Kazakstannyn tyzdy-kymbezdi landshaftarynyn biregej nysany retindegi «Ylken Ichka tauy» tabigat eskertkishi [Natural monument "big Ichka mountain" as a unique object of salt-domed landscapes of western Kazakhstan].” ZHAS galym. – (2016): – № 6(110). – 314-318 b. - (In Kaz)
2. Padalkin, N.V. Sudy tazartuga arналган opoka negizindegi ozgertilgen sorbentter [Opoca-based modified sorbents for water purification] RGA Kola gylymi ortalygynyn enbekteri. – (2019): – T. 10, № 1-3. - (In Kaz)
3. Makridin, N.I. “Opokany kyjdiru procesindegi fazalyk ozgeristerdin onyn fizikalymekhanikalymkasiyetterine aseri. [The influence of phase changes in the process of firing opoca on its physical and mechanical properties].” Ajmaktyk saulet zhane kyrylys. – (2020): – № 1(42). – 77-85 b.- (In Kaz)
4. Makridin, N.I. “Tolyk tepe-tendik deformaciya diagrammalary bojynsha kyrylymdyk termolitbetonnyn mekhanikalym areketin taldaу. [Analysis of the mechanical behavior of structural thermolit concrete according to full equilibrium deformation diagrams.]” Ajmaktyk saulet zhane kyrylys. – (2016): – № 4 (29). – 15-19 b. - (In Kaz)
5. Tyapkin, V.A., Kalashnikov, V.I., Erofeeva, I.V. “Kiyryshyk tas pen onyn negizindegi betonnan termolit alu (2-belim) [Obtaining Thermolite from crushed stone and concrete at its base (Part 2)].” Zamanauy gylymi zertteuler men innovaciylar. – (2015): - №4.- (In Kaz)
6. “Batys Kazakstan ken oryndarynyn diatomitteri men opokalary: litologiya, kyrylymdykteksturalym parametrler, pajdalanu aleueti. [Diatomites and opocas of West Kazakhstan deposits: lithology, structural and textural parameters, operational potential].” Tomsk politekhnikalym universitetinin zhanalyktary. Georesurstardy zhobalau. – (2023): – T. 334, № 7. – 187-201 b. – (In Kaz)
7. CHumachenko, N.G., Baranova, M.N., Galiullina, D.R. “Kyrylys materialdaryn ondirude kremnijli zhynystardy pajdalanu perspektivalary [Prospects for the use of siliceous rocks in the production of building materials]”- SMSKU makalalar zhinagy. Kyrylys pen saulet onerindegi dastyrlar men innovaciylar. Kyrylys tekhnologiyalary. – Samara, (2016): – 23-26 b. – (In Kaz)
8. Tauyshev, O.U. “Less tarizdi sazdaqtardy koldanatyn kabyrga keramikasyrynyn innovaciyalym tekhnologiyalary [Innovative technologies of Wall ceramics using Loess-like loams].” Onirdin kyrylys keshenindegi resursoenergiyalym tiimdi tekhnologiyalar. – (2022): – № 1(14). – 156-160 b. - (In Kaz)
9. El'chishcheva, T.F., Taskaliev, A.T. “Kremnijli opal-kristobalit zhynysy. Perspektivalar [Siliceous Opal-cristobalite rock. Prospects].” BKITU Habarshysy. – (2023): – № S1 (1). – 19-21 b. - (In Kaz)

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА ЛЕГКОВЕСНОГО КИРПИЧА ИЗ ОПОКИ

Аннотация. В статье отражены основные методы и способы изучения и использования в промышленности строительных материалов природного ископаемого, относящегося к кремнистым породам – опоки. Освещается природа происхождения

опоки, ее месторождения, анализ запасов. В результате изучения Шиповского месторождения опоки в Западно-Казахстанской области Республики Казахстан был проведен отбор нескольких десятков проб на различной глубине и в различных точках по периметру месторождения. Кремнистая порода – опока исследовалась как самостоятельный материал для получения легковесного кирпича путем высокотемпературного обжига при 950°C в лабораторной печи. Для определения характеристик опоки, необходимых для производства кирпича, заполнителей и обжиговых изделий проводились лабораторные исследования. На отобранных пробах проверялись засоренность опоки и зерновой состав, т.е. размеры зерен и наличие крупных включений. После проведения лабораторных исследований предварительно намечались промышленные (т.е. технологические) типы и сорта опоки. Далее определяется принципиальная технологическая схема переработки опоки с выбором соответствующего оборудования, применяемого для производства строительных материалов с определением основных показателей переработки. Лабораторные пробы отбирались из каждой природной разновидности опоки, имеющей важное промышленное значение.

Ключевые слова. Опока, строительные материалы, кремнистая опал-кристобалитовая порода, заполнитель, легковесный кирпич, высокотемпературный обжиг.

TECHNOLOGY OF PRODUCTION OF LIGHTWEIGHT BRICKS FROM THE FLASK

Annotation. The article reflects the main methods of studying and using in the construction materials industry a natural fossil related to siliceous rocks – flasks. The nature of the origin of the flask, its deposits, and the analysis of reserves are highlighted. As a result of the study of the Shipovsky opoki deposit in the West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan, several dozen samples were taken at various depths and at various points along the perimeter of the deposit. Siliceous rock – flask was studied as an independent material for the production of lightweight bricks by high-temperature firing at 950°C in a laboratory furnace. Laboratory studies were conducted to determine the characteristics of the flask necessary for the production of bricks, aggregates and firing products. The selected samples were used to check the clogging of the flask and the grain composition, i.e. grain sizes and the presence of large inclusions. After conducting laboratory studies, industrial (i.e. technological) types and varieties of flask were tentatively planned. Next, the basic technological scheme of flask processing is determined with the selection of appropriate equipment used for the production of building materials with the determination of the main processing indicators. Laboratory samples were taken from each natural variety of flask, which is of important industrial importance.

Key words. Flask, building materials, siliceous opal-cristobalite rock, filler, lightweight brick, high-temperature firing.

Жанакова Бибигуль Мергенбаевна*¹,

магистрант по специальности инженерные системы и сети, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан, 01000, г.Астана, ул. Кажымукана 13, bibigul_2006@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-8379-3411

Мухтаров Абилхас Капизович¹,

кандидат химических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Республика Казахстан, 010000, г.Астана, ул. Кажымукана 13, Abilkhas@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9020-2551

ТРЕБОВАНИЕ К КАЧЕСТВУ ВОДЫ ДЛЯ ГОРЯЧЕГО ВОДОСНАБЖЕНИЯ.

Аннотация. В данной статье рассмотрены теоретические аспекты использования механической очистки воды для обеспечения качественной воды как для промышленных, так и для бытовых нужд.

В современном мире стремительно развиваются инновационные подходы к практическому применению магнитной обработки воды. Данный метод используется для удаления различных отложений (соль угольной кислоты, хлористых солей и сульфатов катионов Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} и Fe^{3+}) в трубопроводных системах и различного вида отопительных нагреваемых оборудованиях.

Причинами образования отложений на поверхностях отопительного оборудования, насосов скважинных станций и трубопроводов является наличие в воде минеральных солей магния и кальция. Это является проблемой для теплоэнергетики, промышленного и гражданского секторов. Образовавшаяся накипь толщиной слоя лишь в 1 мм приводит к увеличению расхода топлива, для нагрева теплоносителя на 5-10% и, как следствие, перегружает систему горячего водоснабжения.

Метод магнитной обработки воды является экологически чистым, экономически эффективным и безопасным способом предотвращения образования накипи и улучшения качества воды в целом. При воздействии на воду магнитного поля изменяется структура солей, что способствует уменьшению образования твердых частиц.

Исследования показывают, что магнитное поле изменяет морфологию и прилипание различных типов отложений, таких как карбонат кальция, превращая кальцит в арагонит.

При прохождении потока через магнитное поле меняется структура солей жесткости. Эти соли соединяются в кристаллическую форму, в арагониты. При нагревании кристаллы арагонита не оседают в виде накипи. Изменившаяся структура солей постепенно разрушает ранее накопившуюся на нагревательных элементах накипь.

Интенсивность удаления накипи зависит от количества образовавшихся арагонитов и скорости потока воды.

Ключевые слова: магнитная очистка, теплоэнергетика, трубопровод, арагонит, накипеобразование, насос.

Введение. Для обеспечения комфортных условий проживания и работы качество и долговечность санитарно-технических устройств и инженерных оборудовании играют важную роль.

Качественное водоснабжение имеет особое значение в зданиях производственного и гражданского назначения.

Особое требование предъявляется и к системе горячего водоснабжения.

Горячее водоснабжение – это система, которая предназначена для обеспечения потребностей в горячей воде.

При увеличении температуры воды выше $+40^{\circ}\text{C}$ происходит выпадение углекислых солей кальция и магния, что приводит к отложениям на стенках трубы. Отложение накипи, зарастание или засоры в трубопроводах и оборудовании усиливают коррозию и старение металла.

На первый взгляд идентифицировать коррозию сложно и требует значительных временных затрат. Однако существуют несколько шагов для контроля над коррозией [2], одна из которых - предотвращение возможных причин появления коррозии.

Во избежание образования отложений в трубах и оборудовании, а также для защиты их от внутренней коррозии следует предусматривать меры по обработке холодной воды для системы горячего водоснабжения.

Качество и пригодность воды оцениваются по степени соблюдения установленного условия, где содержание примесей в воде не должно превышать установленных норм для допустимых концентраций.

Требование к качеству питьевой воды оцениваются и по индексу насыщения.

Если индекс насыщения превышает 0,2, то вода должна подвергаться предварительной обработке для уменьшения накипеобразования.

Существует множество методов борьбы с отложениями и коррозией, один из таких методов - механический. Этот метод основан на использовании магнитного поля.

Магнитная обработка воды – один из простых методов. Данный метод смягчает свойства воды и предотвращает образование твердых отложений.

Материалы и методы исследований. Исследование магнитной обработки воды направлено на изучение влияния магнитных полей на физико-химические свойства воды и ее характеристики.

Вода с наличием ферромагнетиков в насыщенном состоянии пройдя через зону магнитного поля может способствовать образованию зародышей центров кристаллизации. Образованные кристаллические структуры на поверхностях оборудования и трубопроводов могут служить для адсорбции различных ионов и молекул раствора.

Магнитные поля влияют и на скорость химических реакций, что улучшает электрокоагуляцию с последующим осаждением и кристаллизацией отложений солей ионизированного кальция, цитрата магния, закисного двухвалентного железа и окисного трехвалентного железа.

Существует три основные группы гипотез, которые пытаются объяснить воздействие магнитного поля на воду: коллоидные, ионные и водные [4].

При коллоидной гипотезе в жидкой среде происходит образование и распад комплексов катионов металлов (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} и Fe^{3+}), которые в дальнейшем формируют центры зарождения ионов хлорида натрия и к ускорению ее осаждения.

Присутствие ионов с положительным зарядом Fe^{3+} и ферромагнитных частиц железа, способствует образованию гидрофобных растворов с положительно заряженным ионом Fe^{3+} , отрицательно заряженным ионом хлора Cl^{-} и нейтральными молекулами H_2O . ZnCl_2 приводит к образованию центров зародышей, поверхность которых

адсорбирует положительно заряженные ионы кальция Ca^{2+} и магния Mg^{2+} (основа карбонатной жесткости воды), образовавшись в мелкокристаллические осадки. Поэтому, при стабильной гидратной оболочке иона, сложнее на комплексах адсорбента, которые образуются на поверхности между жидкой и твердой фазами.

При движении молекулы воды в магнитном поле, перпендикулярном линиям поля, возникают вращающие моменты и силы Лоренца, которые могут поворачивать молекулу в горизонтальной и вертикальной плоскостях, рисунок 1.

Движение молекул воды перпендикулярно линиям магнитного поля ограничено из-за повышенной вероятности столкновений и деполяризации полярных частиц, что приводит к спиралеобразному вращению в кольцевом пространстве магнитного аппарата [5].

Оболочка гидратированных катионов металлов (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} и Fe^{3+}) подвержена поляризации, что влияет на их поведение и взаимодействие с окружающими частицами.

Оболочка гидратированных катионов металлов (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} и Fe^{3+}) подвержена поляризации, что влияет на их поведение и взаимодействие с окружающими частицами.

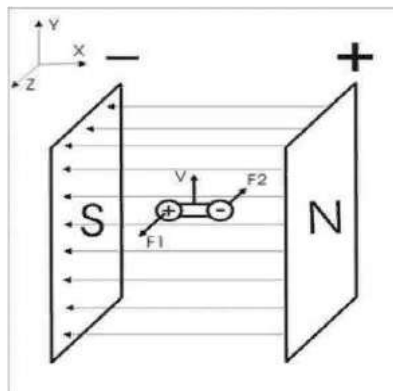

Рисунок 1 - Физическое поведение молекул воды в магнитном поле

Поскольку движущаяся вода является проводящей, экспериментально было доказано, что магнитные поля оказывают гораздо более слабое воздействие на воду без движения. Поэтому такой метод обработки движущейся воды часто называют магнитогидродинамической обработкой (МГДО).

При использовании методов МГДО наблюдается повышение pH и концентрации ионов.

Сила Лоренца возникает при движении заряженной частицы в магнитном поле. Эта сила перпендикулярна как направлению движения заряда, так и направлению магнитного поля. Рисунок 2. Величина силы Лоренца на заряд q при скорости u в магнитном поле B может быть выражена следующим образом:

$$\vec{F}_A = q \times [\vec{u} \times \vec{B}]$$

Здесь u - вектор скорости частицы, B -вектор магнитной индукции, а $\times$ обозначает векторное произведение. Сила Лоренца, действующая на заряженные частицы в электромагнитном поле, может заставить их двигаться по круговой траектории, перпендикулярной линиям магнитной индукции.

Путем правильного управления направлением и силой магнитного поля можно направлять движение заряженных частиц (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} и Fe^{3+}), в определенном

направлении внутри потока воды. Таким образом, можно контролировать распределение ионов в воде, что может быть полезно при обработке воды.

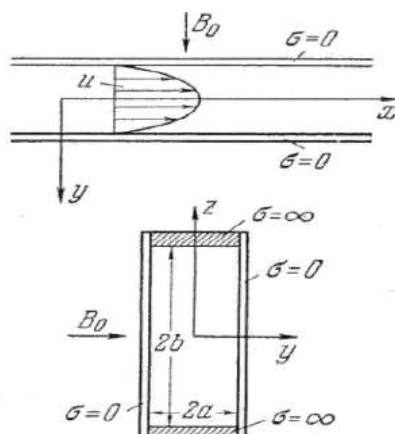

Рисунок 2 - Диаграмма течения воды в МГДО-ячейке: σ - электропроводность стенки ячейки; B_0 - амплитудное значение вектора индукции магнитного поля.

Согласно расчетам, чтобы создать процесс кристаллизации солей жесткости в определенном объеме воды, проходящий через трубу, важно управлять направлением магнитной индукции B_0 вокруг стенок трубы в рабочих воздушных зазорах магнитного устройства. Для этого создаются зоны с нулевой индукцией в центре рабочего воздушного зазора. И магниты необходимо размещать так, чтобы их магнитные поля были направлены друг на друга, как показано на рисунке 3. В зоне взаимодействия с нулевым значением магнитной индукции под воздействием силы Лоренца возникает противоположенный поток анионов и катионов. Это приводит к появлению концентрации взаимодействующих ионов, к их осаждению и образованию центров зарождения кристаллов.

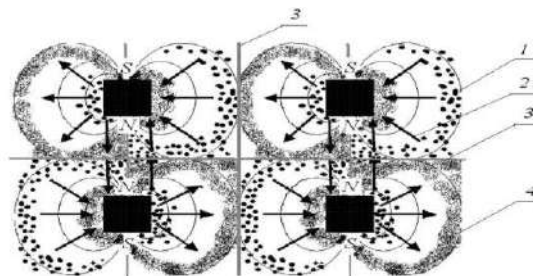

Рисунок 3 - Схема расположения магнитов, линий индукции, векторов силы Лоренца и пиктограмм в МО. 1 - анионы, 2 - направление наведенных токов, 3 - зоны с нулевой индукцией, 4 – катионы.

Примером влияния готовых поверхностей на кристаллизацию может служить тот факт, что центр кристаллизации обычно образуются на нагревательных или охлаждающих поверхностях теплового агрегата. Это объясняется тем, что энергия, затрачиваемая на образование кристаллов вблизи твердой стенки, гораздо меньше энергии, необходимой для высвобождения воды в объеме. Электрические взаимодействия и свойства поверхности также влияют на зарождение и кристаллизацию.

Результаты и их обсуждение. Исследование показало, что воздействие магнитного поля на твердые фазы карбоната кальция изменяет размер и количество кристаллов, но не природу фазы [6].

Магнитное поле влияет только на размер кристаллов, изменяя их геометрию. При увеличении интенсивности магнитного поля размер твердой фазы уменьшается, а количество частиц увеличивается, как показано на рисунках 4 и 4.1.

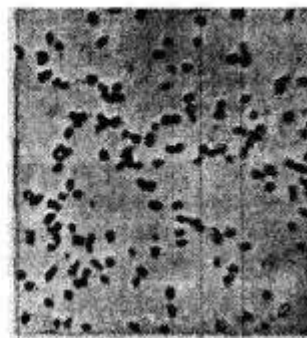

Рисунок 4 – Влияние магнитного поля на модификацию карбоната кальция-кальцит в водном растворе: до обработки и после обработки.

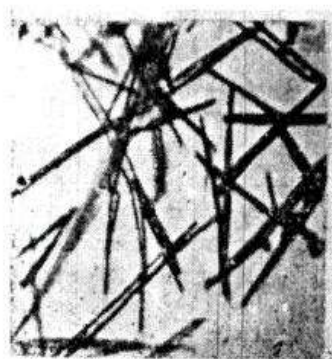

Рисунок 4.1 - Влияние магнитного поля на модификацию карбоната кальция-арагонит: до обработки магнитным полем и после обработки магнитным полем.

В процессе эксплуатации нагревательных приборов, с использованием магнитного поля происходит самоочистка, которая возникает из-за того, что ранее образовавшаяся накипь становятся более хрупкой и отпадает в виде корок.

Кроме того, при нагреве воды, пересекающей силовые линии магнитного поля, на поверхности теплообмена накипь не образуется [7].

Магнитные водоочистители могут использоваться как самостоятельно, так и в составе любых установок, где в процессе эксплуатации образуется накипь.

Наилучшие результаты очистки воды достигаются при карбонатной жесткости до 4 мг-экв/л, общей жесткости до 6 мг-экв/л и общем количестве минералов до 500 мг/л. В магнитных очистителях содержания ионов Fe^{2+} и Fe^{3+} в обрабатываемой воде должно быть не менее 0,3 мг/л; общее содержание сульфатов и хлоридов Ca^{2+} и Mg^{2+} должно составлять не более 50 мг/л; карбонатная жесткость ($\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$, $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$), - не более 9 мэкв/л; содержание растворенного кислорода в воде - менее 3 мг/л; скорость потока воды в аппарате - 1-3 м/с; температура воды в аппарате должна быть не выше 95°C;

Выводы. Несмотря на значительные исследования в области воздействия магнитных полей на физические и химические процессы в воде, существует некоторая неопределенность в отношении точного механизма воздействия, однако во всех случаях железо является ключевым промежуточным веществом [8].

Было замечено, что магнитное поле снижает скорость роста кристаллов кальцита, и процент их подавления был выше для магнитного поля более высокой интенсивности

[9]. Вода, прошедшая через магнитное поле, изменяет поведение и характер жидкости, предотвращая образование отложений и накипи [10], вместо накипи образуется взвесь (шлам).

Таким образом, экономическая выгода от широкомасштабного контроля за качеством воды превосходит текущие показатели.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Tawfik A. S. Nanomaterial and Polymer Membranes [Text] / A. S. Tawfik. – Amsterdam; Netherlands, 2016. – p. 284.
- 2 Dan Ellison Investigation of Pipe Cleaning Methods [Text] / Dan Ellison // American Water Works Association. – USA, 2003. – p. 92.
- 3 Кедров, В. С., Ловцов, Е.Н. Санитарно-техническое оборудование [Текст] / В. С. Кедров. – Москва, 1989. – 250 с.
- 4 Mosin O. V., Ignatov И. Basis Concepts of Magnetic Water Treatment [Text] / O. V Mosin // European Journal of Molecular Biotechnology. – 2014. – 4(2):72-85. <https://doi:10.13187/ejmb.2014.4.72>
- 5 Терехов, Л. Д. Методы очистки воды [Текст] : учебное пособие / Л. Д. Терехов. – М.: Инфра-Инженерия, 2023. – 320 с.
- 6 Антонов, С. Н. Аппараты магнитной обработки. Проектирование, моделирование [Текст] / С. Н. Антонов. – Ставрополь, 2014. – 220 с.
- 7 Самбурский Г. Технологические и организационные аспекты процессов получения воды питьевого качества [Текст] / Г. Самбурский. – Москва, 2018.
- 8 Dzhozef L. K. Magnetic water treatment [Text] / L. K. Dzhozef. – Baltimore; US, 1989. – p. 867.
- 9 Puneet V. Olusegun D. Advancement in Materials, Manufacturing and Energy Engineering [Text]. – 2021. Vol. 1. – P. 611. <http://doi:10.1007/978-981-16-5371-1?sap-outbound->
- 10 Halkomb R. Magnetic water treatment [Text]: US Patent 4888113 US., заявитель Halkomb R., от 19.02.1989. – P. 65.
- 11 Коновалов Д.Н. Электрохимический мембранный аппарат плоскокамерного типа с охлаждением разделяемого раствора, применяемый для очистки стоков в производствах агропромышленного комплекса [Текст] / Д.Н. Коновалов [и др.] // Вестник ЗКИТУ. - Уральск: Научный журнал. Спецвыпуск № S1 (1) 2023. [sbornik-vestnik-2023-s1-1.pdf](#)

REFERENCES

- 1 Tawfik A. S. Nanomaterial and Polymer Membranes. Amsterdam; Netherlands, (2016): – 284 p.
- 2 Dan Ellison Investigation of Pipe Cleaning Methods American Water Works Association. – USA, (2003): - 92 p.
- 3 Kedrov, V. S., Lovsov, E.N. “Sanitarno-tehnicheskoe oborudovanie [Sanitary and technical equipment].” Moscow, (1989): - 250 s. - (In Rus)
- 4 Mosin O. V., Ignatov И. Basis Concepts of Magnetic Water Treatment O. V Mosin // European Journal of Molecular Biotechnology. – (2014): - 4(2):72-85. <https://doi:10.13187/ejmb.2014.4.72>
- 5 Terehov, L. D. “Metody ochistki vody [Methods of water cleaning],” : uchebnoe posobie / L. D. Terehov. – M.: Infra-Injeneria, (2023): - 320 s. - (In Rus)

- 6 Antonov, S. N. "Apparaty magnitnoi obrabotki. Proektirovanie, modelirovanie [Water treatment devices. Design and modeling]." Stavropol, (2014): - 220 s. - (In Rus)
- 7 Samburskii G. "Tehnologicheskie i organizatsionnye aspekty protsessov polucheniya vody pitevogo kachestva [Technological and organizational aspects of drinking water production processes]." M, (2018): - (In Rus)
- 8 Dzhozef L. K. Magnetic water treatment. Baltimore; US, (1989): – 867 p.
- 9 Puneet V. Olusegun D. Advancement in Materials, Manufacturing and Energy Engineering – (2021): - Vol. 1. – 611 p. <http://doi:10.1007/978-981-16-5371-1?sap-outbound->
- 10 Halkomb R. Magnetic water treatment US Patent 4888113 US., заявитель Halkomb R., от (19.02.1989). – 65 p.
- 11 Konovalov D.N. "Elektrohimicheski membranniy aparat ploskokamernogo tipa s ohlajdeniem razdeläemogo rasvora, primenäemyi dlä ochistki stokov v proizvodstvahagropromыshlennogo kompleksa [Electrochemical membrane apparatus of a flat-chamber type with cooling of a separable gap, used for wastewater treatment in the production of the agro-industrial complex]." // Vestnik ZKİTU. - Urälsk: Nauchnyi jurnal. Spesvypusk № S1 (1) 2023. [sbornik-vestnik-2023-s1-1.pdf](#): - (In Rus)

ЫСТЫҚ СУМЕН ЖАБДЫҚТАУ ҮШІН СУДЫҢ САПАСЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Аңдатпа. Бұл мақалада өнеркәсіптік және тұрмыстық қажеттіліктер үшін сапалы суды қамтамасыз ету үшін суды механикалық тазартуды қолданудың теориялық аспектілері қарастырылған.

Қазіргі әлемде суды магниттік өңдеуді практикалық қолданудың инновациялық тәсілдері қарқынды дамып келеді. Бұл әдіс құбыр жүйелеріндегі әртүрлі шөгінділерді (көмір қышқылының тұзы, Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} және Fe^{3+} катиондарының хлорид тұздары мен сульфаттары) және жылыту қондырғыларының әртүрлі түрлерін жою үшін қолданылады.

Жылыту жабдықтарының, ұңғыма станциялары мен құбырлардың сорғыларының беттерінде шөгінділердің пайда болу себептері суда магний мен кальций минералды тұздарының болуы болып табылады. Бұл жылу энергетикасы, өнеркәсіптік және азаматтық секторлар үшін проблема болып табылады. Қабаттың қалыңдығы тек 1 мм болатын қақ отын қорының өсуіне әкеледі, салқындатқышты 5-10% қыздыру үшін және нәтижесінде ыстық сумен жабдықтау жүйесін жүктейді.

Суды магниттік өңдеу әдісі-масштабтың пайда болуын болдырмаудың және жалпы судың сапасын жақсартудың экологиялық таза, үнемді және қауіпсіз әдісі. Магнит өрісі суға әсер еткенде тұздардың құрылымы өзгереді, бұл бөлшектердің түзілуін азайтуға көмектеседі.

Зерттеулер көрсеткендей, магнит өрісі кальцитті арагонитке айналдыратын кальций карбонаты сияқты әртүрлі шөгінділердің морфологиясы мен жабысуын өзгертеді.

Магнит өрісі арқылы ағынның өтуі кезінде қаттылық тұздарының құрылымы өзгереді. Бұл тұздар кристалды пішінге, арагониттерге қосылады. Қызған кезде арагонит кристалдары қақ түрінде орналаспайды. Тұздардың өзгерген құрылымы қыздыру элементтерінде бұрын жиналған масштабты біртіндеп бұзады.

Қақтан тазарту қарқындылығы түзілген арагониттердің санына және су ағынының жылдамдығына байланысты.

Кілт сөздер: магниттік тазарту, Жылу энергетикасы, құбыр, арагонит, масштабтау, сорғы.

WATER QUALITY REQUIREMENT FOR HOT WATER SUPPLY.

Abstract. This article discusses the theoretical aspects of using mechanical water purification to provide high-quality water for both industrial and domestic needs.

Innovative approaches to the practical application of magnetic water treatment are rapidly developing in the modern world. This method is used to remove various deposits (carbonic acid salt, chloride salts and sulfates of Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{2+} and Fe^{3+} cations) in pipeline systems and various types of heating heated equipment.

The reasons for the formation of deposits on the surfaces of heating equipment, pumps of borehole stations and pipelines is the presence of mineral salts of magnesium and calcium in the water. This is a problem for the thermal power industry, industrial and civil sectors. The resulting scale with a layer thickness of only 1 mm leads to an increase in fuel reserves for heating the coolant by 5-10% and, as a result, loads the hot water supply system.

The magnetic water treatment method is an environmentally friendly, cost-effective and safe way to prevent scale formation and improve water quality in general. When exposed to water by a magnetic field, the structure of salts changes, which helps to reduce the formation of solid particles.

Research shows that the magnetic field alters the morphology and adhesion of various types of deposits, such as calcium carbonate, converting calcite into aragonite.

When the flow passes through a magnetic field, the structure of the hardness salts changes. These salts combine into a crystalline form, into aragonites. When heated, aragonite crystals do not settle in the form of scale. The changed structure of the salts gradually destroys the scale that had previously accumulated on the heating elements.

The intensity of descaling depends on the amount of aragonite formed and the water flow rate.

Key words: magnetic cleaning, thermal power engineering, pipeline, aragonite, scale formation, pump.

МРНТИ 70.01.75

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420304>

Койбагарова Лунара Толеугалиевна^{*1},

магистр технических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090000, г. Уральск,
ул. Чапаева, 69, liliya_10@bk.ru
ORCID ID: 0009-0004-4286-658X

Телжанов Әділет Нұралыұлы¹,

студент 2 курса ОП 6В07303-«Землеустройство и кадастр», Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет, Республика Казахстан, 090000,
г. Уральск, ул. Чапаева, 69, telganov_adilet@mail.ru

ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ КАЗАХСТАНА: ПОСЛЕДСТВИЯ АНТРОПОГЕННОГО ВЛИЯНИЯ И КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ БАССЕЙНА РЕКИ СЫРДАРЬЯ)

Аннотация. В данной работе рассматривается проблема распределения воды на примере бассейна реки Сырдарья, актуализируются роль будущих климатических тенденций на водный режим, оценка текущих проблем управления водными ресурсами, а также обсуждение вопросов адаптации и варианты управления водными ресурсами. Затрагиваются вопросы геополитических изменений в Центральной Азии, в результате распада советской власти и факторы обостряющие вопросы региональных систем управления водными ресурсами на фоне установленных политических границ. Приводятся климато-гидрологические и антропогенные факторы, влияющие на изменение водных ресурсов, а также меры адаптации. Климатические аспекты представлены изменением в количестве и сезонности осадков, в постоянном повышении температур, задействующих механизмы обратной связи в гидрологическом цикле. Международные аспекты отражают разрозненное приложение соответствующих международных соглашений усугубляемые проблемами реализации, а также не эффективным и не рациональным режимом эксплуатации крупнейшего водохранилища бассейна – Токтогула, находящегося в Кыргызстане. В качестве мерой адаптации предлагается улучшение инфраструктуры, при этом подчеркивается важность и необходимость принятия мер адаптации по климатическим изменениям. Анализируется модель развития социально-политических мер направленных на изменения водных ресурсов, включающих последовательный сбор и распространение данных, межсекторальное сотрудничество, продвижение национальной ответственности и инициативы, а также согласование региональной стратегии.

Ключевые слова. управление водными ресурсами, изменение климата, гидрология, трансграничный речной бассейн.

Введение. Вода имеет особое значение в Центральной Азии. Большая часть воды, питающей территории Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана и Туркменистана это две основные реки региона, Амударья и Сырдарья, воды которого образуются в результате таяния ледников и снегов в высокогорных хребтах Памира и Тянь-Шаня в Кыргызстане и Таджикистане. Река Сырдарья образуется двумя притоками, берущими начало в Кыргызстане: рекой Нарын и рекой Карадарья. Направляясь к

Аральскому морю, река Сырдарья обеспечивает пресной водой для орошения угодий Узбекистана, Таджикистана и Казахстана [1,2,13,14,15].

Распад СССР в 1991 году привел к геополитическим изменениям в Центральной Азии, в результате которого Сырдарья и Амударья стали международными речными бассейнами, охватывающими территории новых независимых государств. Наиболее значимым фактором в обострении вопроса стало несоответствие между региональными системами управления водными ресурсами и недавно установленными политическими границами. Модель экономического развития советской власти, ориентированная на хлопок, привела к истощению и деградации окружающей среды, восстановлением которого должны были заниматься уже независимые государства [16]. Более того, введение частного землевладения и децентрализация распределения воды привели к увеличению количества водопользователей, а также ответственности за распределение воды и содержание инфраструктуры [17]. к усложнению ситуации привело также объявленная каждой прибрежной страной государственная собственность на природные ресурсы [18].

В настоящей работе на примере бассейна реки Сырдарья актуализируются роль будущих климатических тенденций на водный режим, оценка текущих проблем управления водными ресурсами, а также обсуждение вопросов адаптации и варианты управления водными ресурсами.

Материалы и методы исследований.

Климатические аспекты

Центральная Азия характеризуется континентальным климатом от полупустынного до пустынного с жарким летом и холодной зимой. Количество осадков невелико, особенно летом, когда осадки выпадают почти исключительно в горных районах. Ожидается что в будущем произойдут существенные климатические изменения в количестве и сезонности осадков, а также в постоянном повышении температур, что задействует механизмы обратной связи в гидрологическом цикле: количество осадков, вероятно, увеличится зимой (4–8% к 2050 году), тогда как летом ожидается уменьшение осадков на такую же величину (4–7%), что, вероятно, приведет к более экстремальным явлениям, таким как засушливое лето и наводнения зимой и весной. Вероятно дальнейшее повышение летней и зимней температуры воздуха на +3,1...+4,4 °C и на +2,6...+3,9 °C соответственно до 2050 года. В результате более высоких температур и продолжительного сезона таяния ледники в горах Тянь-Шаня уже потеряли большую часть своего объема в последние десятилетия – вероятно, около 0,9% в год [3,4]. Гравиметрические измерения (GRACE) выявили потерю массы ледников по всему Тянь-Шаню около 5 ± 6 Гт ($0,32 \pm 0,39$ м водного эквивалента) за минувшее десятилетие [15]. Изменение климата также повлиял и на снежный покров, поскольку повышение температуры уменьшает долю твердых осадков и приводит к более раннему и интенсивному таянию снега. Таким образом, продолжительность снежного покрова, вероятно, еще больше уменьшится [16], а таяние снега будет происходить раньше от климатической нормы [17]. Эти изменения придадут еще большее значение буферному эффекту ледников, которые выделяют дополнительную воду в засушливое лето и таким образом компенсируют недостаток осадков. Однако в будущем эта буферность ледников, вероятно, претерпит существенные изменения, и уменьшение объема ледников в конечном итоге приведет к уменьшению летнего стока, питаемого ледниками [18].

В экономиках Центральной Азии преобладает практика орошаемого земледелия [5], а потребление воды растет до неустойчивого уровня [16]. Более 90% воды в регионе идет на орошаемое земледелие, которое производит около 30% регионального ВВП и

обеспечивает занятость более 60% населения региона [7] В сельском хозяйстве региона преобладает производство хлопка с возрастающим смещением в сторону пшеницы.

Помимо последствий изменения климата, потенциал конфликтов в регионе усугубляется нынешними высокими темпами роста населения, составляющими от 2,5% до 3,4% в год [8].

Международные аспекты управления водными ресурсами

Ввиду геополитической сложности управление водными ресурсами является особенно сложным в бассейне реки Сырдарья. Международное право предоставляет прибрежным государствам равное право на справедливую и разумную долю международных водотоков. Из прибрежных стран только Узбекистан ратифицировал Конвенцию «О несудоходном использовании международных водотоков». В то время как Казахстан и Кыргызстан состоят в «Конвенции ЭСПОО». Кроме того, в бассейне Сырдарьи действует также «Орхусская конвенция», в которую не включен Узбекистан, которому еще предстоит подписать «Рамочную конвенцию по защите окружающей среды в целях устойчивого развития в Центральной Азии». Разрозненное приложение соответствующих международных соглашений усугубляется проблемами реализации, связанными с переносом международного права в национальные рамки. Кроме того, отсутствие финансовых возможностей, трудности с правоприменением и соблюдением требований, а также скудность сетей сбора данных и мониторинга затрудняют применение международного права.

Фундаментальным фактором напряженности в бассейне Сырдарьи является режим эксплуатации крупнейшего водохранилища бассейна – Токтогула. Токтогул с общим объемом 19 млрд. м³ является основным клапаном всей речной системы и обеспечивает 91% производства электроэнергии в Кыргызстане. В то время как Узбекистан, расположенный ниже по течению, требует сброса воды летом для орошения своих хлопковых полей, Кыргызстан, расположенный выше по течению, предпочитает сброс воды зимой, когда потребность в электроэнергии возрастает. Неспособность республик, расположенных ниже по течению, обеспечить необходимые сельскохозяйственные и энергетические поставки привела к тому, что страны, расположенные выше по течению, удерживали оросительную воду в летние месяцы для выпуска зимой, чтобы удовлетворить внутренние потребности в электроэнергии.

Примечательно то, что страны нижнего течения обладают большей материальной и нематериальной властью, чем страны верхнего течения, что приводит к асимметричным управленческим отношениям.

Вода воспринимается как «национальная проблема» в Центральной Азии. Такая секьюритизация водного дискурса препятствует усилиям по сотрудничеству между государствами на региональном уровне, несмотря на ряд попыток, предпринятых в этом направлении. Так, «Алматинский договор о сотрудничестве в области совместного управления водными ресурсами и охраны межгосударственных источников» (1992 г.) подтвердил положения времен СССР о водodelении, которые были установлены в 1984 г. и действуют до сих пор (табл. 1), в котором установлены лимиты водозабора для каждой прибрежной страны в отношении поверхностных и подземных вод, а также в отношении ирригационного и неирригационного использования.

Таблица 1. Нормы водоотбора в бассейне реки Сырдарья согласно Постановлению № 413 от 07.02.1984 г.

Республика	Квоты на отбор (км ³)				
	Общий	Включая		В том числе для орошения	
		Поверхностные источники	Подземные и возвратные	Общий	Подземные и возвратные воды
Узбекистан	25,49	19,69	5,8	21,36	4,21
Казахстан	15,29	12,29	3	10,4	2,26
Кыргызстан	4,88	4,03	0,85	4,38	0,51
Таджикистан	3,66	2,46	1,2	3,17	0,75
Общий	49,32	38,47	10,85	39,31	7,73

Отказ от сотрудничества имеет тенденцию преобладать по ряду причин. Прежде всего, существующие соглашения не включают ни адекватных положений по обмену данными, ни уведомления о планируемых мерах на региональном уровне, что усиливает недоверие среди правительств стран Центральной Азии в отношении водных ресурсов. В каждой стране принятие решений в области водных ресурсов, сельского хозяйства и энергетики по-прежнему происходит по-разному, что делает структуру управления водными ресурсами отраслевой, фрагментированной и запутанной.

Таким образом, политический, экономический и социальный контекст управления водными ресурсами привел к тому, что государства Центральной Азии воспринимают водные ресурсы как игру с нулевой суммой, в которой выигрыш одного достигается за счет потерь другого.

Результаты и их обсуждение.

Последствия для адаптации

В настоящее время Соглашения определяющие руководство и управление водными ресурсами в бассейне Сырдарьи, не решают вопрос справедливого распределения воды на уровне бассейна, который по-прежнему отдает предпочтение ирригации в соответствии с прошлыми советскими приоритетами. Кроме того, система не в полной мере работает ввиду значительных технических издержек, связанных с устаревшей инфраструктурой, коммерческих издержек и коррупции. Эти проблемы двойного управления усугубляются последствиями изменения климата, такими как нехватка воды летом, когда вода имеет решающее значение для орошения. В итоге государства Центральной Азии одновременно сталкиваются с серьезными проблемами и стимулом для разработки последовательных и эффективных стратегий, гарантирующих справедливое и устойчивое распределение водных ресурсов.

Управление водными ресурсами в регионе сосредоточено на инфраструктурных проектах (например, плотинах, ремонте каналов, колодцах с грунтовыми водами, ирригации) и уделяет меньше внимания повышению адаптивности процессов управления. Соответственно, улучшение инфраструктуры является наиболее распространенной мерой адаптации, приоритетной в национальных программах развития государств Центральной Азии. Однако учитывая то, что уделяется немало ресурсов разработке эффективных регулирующих трансграничных водных соглашений и реализации «Интегрированного управления водными ресурсами» (ИУВР), ни одно из

этих усилий не направлено на адаптацию к изменению климата, в основном из-за отсутствия национальной политики адаптации.

Инфраструктура и технологии

Несмотря на неопределенность в отношении масштабов изменений, вызванных климатом, прогнозы предполагают, что в бассейне Сырдарьи будет наблюдаться сокращение летнего стока и сезонная нехватка воды. Для стран, расположенных выше по течению, технические и инфраструктурные меры по адаптации могут включать строительство и обслуживание плотин ГЭС, которые сохраняют водные ресурсы в зимний сезон и выпускают их летом.

Для стран низовья адаптация ирригационной системы потребует повышения эффективности и изменения в выборе сельскохозяйственных культур. Это особенно сложно в контексте стран с плановой экономикой, таких как Узбекистан, и местных перерабатывающих монополий. Странам низовья следует также инвестировать в дополнительные резервные водохранилища, которые изменят сезонное распределение доступности воды для любого конкретного выпуска в стране верхнего течения.

Управление и политика

Необходимы более комплексные подходы для направления инвестиций с исключительным акцентом на инфраструктуру, учет экологической устойчивости, наращивания потенциала и совместного управления. Адаптивное управление должно будет включать «эволюцию новых институтов управления, способных генерировать долгосрочные, устойчивые политические решения сложных проблем посредством скоординированных усилий с участием ранее независимых систем пользователей, знаний, органов власти и организованных интересов». Таким образом, политически значимые меры по адаптации должны включать последовательный сбор и распространение данных, межсекторальное сотрудничество, продвижение национальной ответственности и инициативы, а также согласование региональной стратегии.

Выводы. Постсоветская история Центральной Азии принесла огромные социальные, политические и экономические изменения. На примере бассейна Сырдарьи видно, что текущие проблемы в режиме эксплуатации водных ресурсов могут усугубиться из-за последствий изменения климата. Ожидаются существенные изменения в отношении осадков с вероятным увеличением зимой и уменьшением летом, а также в попусках талых ледниковых вод с краткосрочным увеличением и долгосрочным уменьшением. Трудность для государств Центральной Азии заключается в том, чтобы применить принципы справедливого и разумного использования путем пересмотра схемы водodelения Сырдарьи, а также договора о сбалансированном управлении водохранилищем, которое позволило бы производить энергию зимой – принося пользу странам верхнего течения – и ирригацию для крупномасштабного сельского хозяйства летом – принося пользу странам, расположенным ниже по течению.

В настоящее время адаптация к изменению климата сосредоточена на технических, а не институциональных решениях. Учитывая взаимосвязанный характер гидрологической системы, а также советское наследие в определении общей парадигмы управления водными ресурсами, модель рационального управления и пользования может быть адаптивной только при наличии взаимосогласованной и общей региональной стратегии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Рахимов, Ш.Х. Материалы Международной научно-практической конференции по Водному сотрудничеству стран Центральной Азии — 20 лет: опыт прошлого и задачи

будущего. Интегрированное управление водными ресурсами в Республике Узбекистан. – Алматы: 2012.

2 Духовный, В.А., Соколов, В.И. Введение – Истоки. Интегрированное управление водными ресурсами: от теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии. Ташкент: НИЦ МКВК. 2008. С. 10-18.

3 Диких, А.Н. Ресурсы ледниковых вод Иссык-Кульской области (Кыргызстан) и их современное и будущее состояние //Институт географии Университета Юстуса-Либиха, Гиссен. – 2004.

4 Вилесов, Е.Н., Северский, И.В. Деградация оледенения Джунгарского (Жетысу) Алатау во второй половине XX в //Лёд и снег. – 2013. – Т. 53. – №. 2. – С. 12-20.

5 Никанорова, А.Д. Стратегии развития орошаемого земледелия в Центральной Азии в условиях нестабильной трансграничной водообеспеченности на примере Ферганской долины // Инновации и инвестиции. 2016. №8.

6 Икрамова, С. Проблемы деградации земель в центральной азии как результат их нерационального сельскохозяйственного использования / С. Икрамова, С. Джиянкулов // Вестник Прикаспия. – 2018. – № 3(22). – С. 7-10.

7 Саидамиров, Б.Ш., Торопыгин, А.В. Водные проблемы Центральной Азии: механизмы решения на разных уровнях политического управления // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2018. №4 (26).

8 Мигранян, А.А. Особенности демографии в странах Центральной Азии. Часть 1. Социально-демографические показатели стран Центральной Азии // Обозреватель – Observer. 2016. №11 (322).

9 Barnett, T.P., Adam, J.C., Lettenmaier, D.P. Potential impacts of a warming climate on water availability in snow-dominated regions //Nature. – 2005. – Т. 438. – №. 7066. – С. 303-309.

10 Immerzeel, W.W., Van Beek, L.P.H., Bierkens, M.F.P. Climate change will affect the Asian water towers //science. – 2010. – Т. 328. – №. 5984. – С. 1382-1385.

11 Kaser, G., Großhauser, M., Marzeion, B. Contribution potential of glaciers to water availability in different climate regimes //Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2010. – Т. 107. – №. 47. – С. 20223-20227.

12 Klötzli, S. The water and soil crisis in Central Asia-a source for future conflicts? – Swiss Peace Foundation; Center for Security Studies and Conflict Research/Swiss Federal Institute of Technology ETH-Zentrum, 1994.

13 Bichsel, C. et al. Natural resource institutions in transformation: The tragedy and glory of the private. – 2010.

14 Sehring, J. The politics of water institutional reform in neopatrimonial states. – Springer Fachmedien, 2009.

15 Jacob, T. et al. Recent contributions of glaciers and ice caps to sea level rise //Nature. – 2012. – Т. 482. – №. 7386. – С. 514-518.

16 Aizen, V.B. et al. Climatic and hydrologic changes in the Tien Shan, central Asia //Journal of Climate. – 1997. – Т. 10. – №. 6. – С. 1393-1404.

17 Khalsa, S.J.S., Aizen, V.B. Variability in Central Asia seasonal snow cover during the MODIS period of record //Proceedings of 2008 IEEE International Geoscience & Remote Sensing Symposium. – 2008. – Т. 10. – С. 1-2.

18 Braun, L., Hagg, W. Present and future impact of snow cover and glaciers on runoff from mountain regions //IHP-HWRP-Berichte. – 2010. – С. 36-43.] [Sorg A. et al. Climate change impacts on glaciers and runoff in Tien Shan (Central Asia) //Nature Climate Change. – 2012. – Т. 2. – №. 10. – С. 725-731

REFERENCE

- 1 Rakhimov, Sh.Kh. “Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii po Vodnomu sotrudnichestvu stran Tsentral'noi Azii — 20 let: opyt proshlogo i zadachi budushchego. Integrirovannoe upravlenie vodnymi resursami v Respublike Uzbekistan. [Materials of the International Scientific and Practical Conference on Water Cooperation of Central Asian Countries - 20 years: past experience and future challenges. Integrated water resources management in the Republic of Uzbekistan.].” – Almaty. (2012): - (In Rus)
- 2 Dukhovnyi, V.A., Sokolov, B.I. “Vvedenie – Istoki. Integrirovannoe upravlenie vodnymi resursami: ot teorii k real'noi praktike. Opyt Tsentral'noi Azii. [Introduction – The Origins. Integrated water resources management: from theory to real practice. The experience of Central Asia.].” – Tashkent: NITs MKVK. (2008): – 10-18 s. - (In Rus)
- 3 Dikikh, A.N. “Resursy lednikovyx vod Issyk-Kul'skoi oblasti (Kyrgyzstan) i ikh sovremennoe i budushchee sostoyanie [Glacial water resources of Issyk-Kul region (Kyrgyzstan) and their current and future state].” – Institut geografii Universiteta Yustusa-Libikha, Gissen. – (2004): - (In Rus)
- 4 Vilesov, E.N., Severskii, I.V. “Degradatsiya oledeneniya Dzhungarskogo (Zhetysu) Alatau vo vtoroi polovine KhKh v [Degradation of the Dzungarian (Zhetysu) Alatau glaciation in the second half of the twentieth century].” – Led i sneg. – (2013): – T. 53. – №. 2. – 12-20 s. - (In Rus)
- 5 Nikanorova, A.D. “Strategii razvitiya oroshaemogo zemledeliya v Tsentral'noi Azii v usloviyakh nestabil'noi transgranichnoi vodoobespechennosti na primere Ferganskoi doliny [Strategies for the development of irrigated agriculture in Central Asia in conditions of unstable transboundary water supply on the example of the Ferghana Valley].” – Innovatsii i investitsii. (2016): - №8. - (In Rus)
- 6 Ikramova, S. “Problemy degradatsii zemel' v tsentral'noi azii kak rezul'tat ikh neratsional'nogo sel'skokhozyaistvennogo ispol'zovaniya [Problems of land degradation in Central Asia as a result of their irrational agricultural use].” – Vestnik Priaspia. – (2018): – № 3(22). – 7-10 s. - (In Rus)
- 7 Saidamirov, B.Sh., Toropygin, A.V. “Vodnye problemy Tsentral'noi Azii: mekhanizmy resheniya na raznykh urovnyakh politicheskogo upravleniya [Water problems of Central Asia: mechanisms of solution at different levels of political management].” – Evraziiskaya integratsiya: ekonomika, pravo, politika. (2018): – №4 (26). - (In Rus)
- 8 Migranyan, A.A. “Osobennosti demografii v stranakh Tsentral'noi Azii. Chast' 1. Sotsial'no-demograficheskie pokazateli stran Tsentral'noi Azii [Features of demography in the countries of Central Asia. Part 1. Socio-demographic indicators of the Central Asian countries].” – Obozrevatel' – Observer. (2016): – №11 (322). - (In Rus)
- 9 Barnett, T.P., Adam, J.C., Lettenmaier, D.P. Potential impacts of a warming climate on water availability in snow-dominated regions //Nature. – 2005. – T. 438. – №. 7066. – S. 303-309.
- 10 Immerzeel, W.W., Van Beek, L.P.H., Bierkens, M.F.P. Climate change will affect the Asian water towers //science. – 2010. – T. 328. – №. 5984. – S. 1382-1385.
- 11 Kaser, G., Großhauser, M., Marzeion, B. Contribution potential of glaciers to water availability in different climate regimes //Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2010. – T. 107. – №. 47. – S. 20223-20227.
- 12 Klötzli, S. The water and soil crisis in Central Asia-a source for future conflicts? – Swiss Peace Foundation; Center for Security Studies and Conflict Research/Swiss Federal Institute of Technology ETH-Zentrum, 1994.
- 13 Bichsel, C. et al. Natural resource institutions in transformation: The tragedy and glory of the private. – 2010.

14 Sehring, J. The politics of water institutional reform in neopatrimonial states. – Springer Fachmedien, 2009.

15 Jacob, T. et al. Recent contributions of glaciers and ice caps to sea level rise //Nature. – 2012. – Т. 482. – №. 7386. – S. 514-518.

16 Aizen, V.B. et al. Climatic and hydrologic changes in the Tien Shan, central Asia //Journal of Climate. – 1997. – Т. 10. – №. 6. – S. 1393-1404.

17 Khalsa, S.J.S., Aizen, V.B. Variability in Central Asia seasonal snow cover during the MODIS period of record //Proceedings of 2008 IEEE International Geoscience & Remote Sensing Symposium. – 2008. – Т. 10. – S. 1-2.

18 Braun, L., Hagg, W. Present and future impact of snow cover and glaciers on runoff from mountain regions //IHP-HWRP-Berichte. – 2010. – S. 36-43.] [Sorg A. et al. Climate change impacts on glaciers and runoff in Tien Shan (Central Asia) //Nature Climate Change. – 2012. – Т. 2. – №. 10. – S. 725-731

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СУ РЕСУРСТАРЫ: АНТРОПОГЕНДІК ӘСЕР ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҢ ӨЗГЕРУ САЛДАРЫ (СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІ БАССЕЙНІ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Бұл жұмыста Сырдария өзені алабының мысалында суды бөлу мәселесі, су режиміндегі климаттың болашақ тенденцияларының рөлі айқындалып, су ресурстарын басқарудың ағымдағы проблемалары бағаланады, сондай-ақ бейімделу мәселелері мен су ресурстарын басқару нұсқалары талқыланады. Кеңес өкіметінің ыдырауы нәтижесінде Орталық Азиядағы геосаяси өзгерістер мәселелері, қалыптасқан саяси шекаралар аясында аймақтық су ресурстарын басқару жүйелерінің мәселелерін шиеленістіретін факторлар қозғалады. Су ресурстарының өзгеруіне соқтыратын климаттық-гидрологиялық және антропогендік факторлар қарастырылып, бейімдеу іс-шаралары көрсетіледі. Климаттық аспектілер жауын-шашын мөлшері мен маусымдылығының өзгеруімен, температураның тұрақты жоғарылауымен, гидрологиялық циклдегі кері байланыс механизмдерінің қатысуымен көрсетіледі. Халықаралық аспектілер іске асыру проблемаларымен шиеленіскен тиісті халықаралық келісімдердің шашыраңқы қолданылуын, сондай-ақ Қырғызстанда орналасқан бассейндегі ең ірі Токтогул су қоймасының тиімсіз және тиімсіз жұмыс істеуін көрсетеді. Бейімдеу шарасы ретінде климаттың өзгеруіне бейімделу шараларын қабылдаудың маңыздылығы мен қажеттілігін атап көрсете отырып, инфрақұрылымды жақсарту ұсынылады. Су ресурстарын өзгертуге бағытталған әлеуметтік-саяси шараларды әзірлеу моделі талданады, оның ішінде деректерді дәйекті жинау және тарату, сектораралық ынтымақтастық, ұлттық жауапкершілік пен бастаманы ынталандыру, сондай-ақ өңірлік стратегияны үйлестіру.

Кілт сөздер. су ресурстарын басқару, климат өзгерісі, гидрология, шекарааралық өзен бассейні.

WATER RESOURCES OF KAZAKHSTAN: CONSEQUENCES OF ANTHROPOGENIC INFLUENCE AND CLIMATE CHANGE (ON THE EXAMPLE OF THE SYRDARYA RIVER BASIN)

Abstract. This paper examines the problem of water distribution using the example of the Syrdarya River basin, updates the role of future climate trends on the water regime, assesses current water resource management problems, as well as discusses adaptation issues and

options for water resource management. The issues of geopolitical changes in Central Asia, as a result of the collapse of Soviet power, and factors aggravating the issues of regional water resources management systems against the background of established political borders are touched upon. Climatic, hydrological and anthropogenic factors influencing changes in water resources, as well as adaptation measures, are presented. A model is proposed for the development of socio-political measures to adapt to changes in water resources, including consistent collection and dissemination of data, cross-sectoral cooperation, promotion of national ownership and initiative, and coordination of regional strategy. Climatic aspects are represented by changes in the amount and seasonality of precipitation, in a constant increase in temperatures, involving feedback mechanisms in the hydrological cycle. International aspects reflect the fragmented application of relevant international agreements, aggravated by implementation problems, as well as the ineffective and inefficient operation of the largest reservoir in the basin, Toktogul, located in Kyrgyzstan. Improvement of infrastructure is proposed as an adaptation measure, emphasizing the importance and necessity of taking adaptation measures to climate change. The model for the development of socio-political measures aimed at changing water resources is analyzed, including consistent collection and dissemination of data, intersectoral cooperation, promotion of national responsibility and initiative, as well as coordination of regional strategy.

Key words. water resources management, climate change, hydrology, transboundary river basin.

МРНТИ 50.03.03, 27.37.17

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420305>

Грибков Алексей Николаевич^{*1},

доктор технических наук, ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный технический университет», Российская Федерация, 392000, г. Тамбов, ул. Советская, д. 106/5, помещение 2, GribkovAlexey@yandex.ru, ORCID ID: 0000-0002-7267-0113

Буранова Нурслу Галымовна²,

ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090009, г. Уральск, ул. Ихсанова 44/1, nurslu_1986@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0440-5948

АНАЛИЗ ЗАДАЧИ ОПТИМАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ОБЪЕКТОМ ВТОРОГО ПОРЯДКА ПРИ НАЛИЧИИ СЛУЧАЙНЫХ ВОЗМУЩЕНИЙ

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты анализа задачи оптимального управления объектом второго порядка при наличии случайных возмущений в виде «белого» гауссовского шума. Рассматривается задача оптимального управления для объекта, описываемого моделью двойного апериодического звена, при наличии несимметричных ограничений на управляющее воздействие, с закрепленными концами траектории изменения вектора фазовых координат, фиксированном временном интервале управления и функционале вида «минимум расхода топлива». Используется математический аппарат теории оптимального управления (принцип максимума Л.С. Понтрягина и метод синтезирующих переменных). Проведено исследование области существования решения задачи оптимального управления для заданных исходных данных при помощи аналитико-графического метода. Приведены аналитические зависимости для расчета параметров функции оптимального управления. Полученные результаты анализа задачи оптимального управления можно использовать при разработке алгоритмического обеспечения систем автоматического управления технологическими объектами и процессами, обеспечивающих синтез оптимальных управляющих воздействий в реальном масштабе времени.

Ключевые слова. Оптимальное управление, принцип максимума Л.С. Понтрягина, метод синтезирующих переменных, двойное апериодическое звено, случайные возмущения.

Разработка и практическое применение систем оптимального управления технологическими объектами и процессами играет важную роль в современной промышленности, поскольку выгоды от внедрения таких систем могут быть весьма значительными. Они включают улучшение качества выпускаемой продукции, уменьшение потребления энергетических ресурсов, минимизацию материальных затрат, повышение уровней безопасности и сокращение загрязнения окружающей среды [1]. При этом, процесс разработки системы управления, во многих случаях, представляет собой сложную научно-техническую задачу, так как для создания алгоритмического обеспечения системы требуется применение достаточно сложного математического аппарата.

Одним из важнейших и весьма трудоемких этапов разработки алгоритмического обеспечения системы управления является анализ задачи оптимального управления (ЗОУ) применительно к конкретному технологическому объекту. Анализ ЗОУ непосредственно связан с исследованием вопросов существования решения, ус-

тойчивости, определения возможных видов функций оптимального управления и др. [2]. Важной особенностью анализа ЗОУ является учет влияния случайных возмущений, действующих на объект управления.

В статье рассмотрены особенности анализа ЗОУ для объекта, динамика которого описывается моделью в виде дифференциального уравнения второго порядка (двойное аperiodическое звено) при наличии случайных возмущений в виде «белого» гауссовского шума. При анализе ЗОУ использовался принцип максимума Л.С. Понтрягина [3] и метод синтезирующих переменных [4].

Рассмотрим математическую постановку ЗОУ объектом, динамика которого описывается моделью вида «двойное аperiodическое звено»

$$\begin{cases} \dot{z}_1 = z_2(t), \\ \dot{z}_2 = a_1 z_1(t) + a_2 z_2(t) + b(u(t) + \psi(t)); \end{cases} \quad (1)$$

$$z_1(t_0) = z_{10} \rightarrow z_1(t_k) = z_{1k}, \quad (2)$$

$$z_2(t_0) = z_{20} \rightarrow z_2(t_k) = z_{2k};$$

$$\forall t \in [t_0, t_k]: u(t) \in [u_n, u_b]; \quad (3)$$

$$J_T = \int_{t_0}^{t_k} |u(t)| dt \rightarrow \min_u, \quad (4)$$

где: a_1, a_2, b – параметры модели; $z_1(t), z_2(t)$ – фазовые координаты; $u(t)$ – управляющее воздействие; $\psi(t)$ – «белый» гауссовский шум с нулевым математическим ожиданием и среднеквадратическим отклонением σ_ψ ; $z_{10}, z_{20}, z_{1k}, z_{2k}$ – начальные и конечные значения фазовых координат; u_n, u_b – нижнее и верхнее граничные значения управляющего воздействия, J_T – минимизируемый функционал.

Массив исходных данных, необходимый для численного решения задачи (1)-(4) имеет следующий вид

$$R = \{a_1, a_2, b, z_{10}, z_{1k}, z_{20}, z_{2k}, u_n, u_b, t_0, t_k, \sigma_\psi\}. \quad (5)$$

Для решения сформулированной задачи необходимо для заданного массива исходных данных (5) определить оптимальные значения управляющего воздействия $u(t)$, при которых для модели (1), с учетом условий (2) и ограничений (3), достигается минимум функционала (4).

ЗОУ (1)-(4) имеет следующие характерные особенности:

- траектория изменения вектора фазовых координат с закрепленными концами;
- наличие ограничений на управляющее воздействие;
- фиксированный временной интервал управления;
- функционал вида «минимум расхода топлива»;
- наличие возмущающих воздействий вида «белый» шум.

Следует отметить, что в сформулированной ЗОУ ограничения на управляющее воздействие, задаваемые формулой (3), могут быть симметричными и несимметричными ($|u_n| \neq u_b$). ЗОУ с симметричными ограничениями на управляющее воздействие, как правило, рассматривается при управлении движущимися объектами, а с несимметричными – при управлении стационарными объектами. В дальнейшем, при

выполнении анализа ЗОУ (1)-(4) будем рассматривать случай с несимметричными ограничениями ($u_n = 0$).

Условие существования решения ЗОУ для заданного массива исходных данных R , можно определить при помощи метода синтезирующих переменных, в соответствии с которым производится нормирование исходной задачи (1)-(4) и вводится вектор синтезирующих переменных Λ , размерность которого значительно меньше размерности массива R . Вектор Λ однозначно определяет вид и параметры функции оптимального управления, а его компоненты зависят от значений компонентов массива R [2].

В нормированной ЗОУ временной интервал, область допустимых значений $u(t)$ и $\psi(t)$ постоянны, т.е.

$$\begin{aligned} t \in [t_0, t_k] &\rightarrow T \in [0, 2], \\ u(t) \in [u_n = 0, u_b] &\rightarrow U(T) \in [0, 1], \\ \psi(t) \in [\psi_n = -3\sigma_\psi, \psi_b = 3\sigma_\psi] &\rightarrow \Psi(T) \in [-1, 1], \end{aligned} \quad (6)$$

следует заметить, что области допустимых значений временного интервала и управляющего воздействия берутся из условий задачи (1)-(4), а шума – в соответствии с правилом «трех сигм», поскольку «белый» гауссовский шум представляет собой случайную величину, распределенную по нормальному закону.

Запишем ЗОУ (1)-(4) в нормированном виде

$$\begin{aligned} \begin{cases} \dot{Z}_1 = Z_2(T), \\ \dot{Z}_2 = \bar{a}_1 Z_1(T) + \bar{a}_2 Z_2(T) + \bar{b}_u U(T) + \bar{b}_\psi \Psi(T) + \bar{b}_0, \end{cases} \\ Z_1(0) = z_{10} \rightarrow Z_1(2) = z_{1k}, \\ Z_2(0) = z_{20} \rightarrow Z_2(2) = z_{2k}, \\ \forall T \in [0, 2]: U(T) \in [0, 1], \Psi(T) \in [-1, 1], \\ J_T = \int_0^2 |U(T)| dT \rightarrow \min_U, \end{aligned} \quad (7)$$

где $Z_1(T), Z_2(T)$ – нормированные значения фазовых координат $z_1(t), z_2(t)$.

Параметры модели объекта для нормированной задачи (7) рассчитываются по следующим формулам

$$\begin{aligned} \bar{a}_1 = a_1 \frac{t_k - t_0}{2}, \quad \bar{a}_2 = a_2 \frac{t_k - t_0}{2}, \\ \bar{b}_u = b \frac{(t_k - t_0)(u_b - u_n)}{2}, \quad \bar{b}_\psi = b \frac{(t_k - t_0)(\psi_b - \psi_n)}{2}, \quad \bar{b}_0 = b \frac{(u_n - u_b)(t_k - t_0)}{4}. \end{aligned}$$

Запишем решение нормированной задачи (7) в матричном виде (формула Коши)

$$Z(T) = e^{\bar{A}T} Z(0) + \int_0^T e^{\bar{A}(T-S)} [\bar{B}_u U(S) + \bar{B}_\psi \Psi(S) + \bar{B}_0] dS, \quad (8)$$

$$Z(T) = \begin{pmatrix} Z_1(T) \\ Z_2(T) \end{pmatrix}, \quad \bar{A} = \begin{pmatrix} 0 & \bar{a}_0 \\ \bar{a}_1 & \bar{a}_2 \end{pmatrix}, \quad \bar{a}_0 = \frac{t_k - t_0}{2}, \quad \bar{B}_u = \begin{pmatrix} 0 \\ \bar{b}_u \end{pmatrix}, \quad \bar{B}_\psi = \begin{pmatrix} 0 \\ \bar{b}_\psi \end{pmatrix}, \quad \bar{B}_0 = \begin{pmatrix} 0 \\ \bar{b}_0 \end{pmatrix},$$

где $e^{\bar{A}T}$ – матричная экспонента (матрица фундаментальных решений), которая для задачи (7) при $a_2^2 + 4a_1 > 0$ имеет вид

$$e^{\bar{A}T} = \begin{pmatrix} \frac{\bar{\lambda}_1 e^{\bar{\lambda}_2 T} - \bar{\lambda}_2 e^{\bar{\lambda}_1 T}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} & \frac{\bar{a}_0 (e^{\bar{\lambda}_1 T} - e^{\bar{\lambda}_2 T})}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} \\ \frac{\bar{a}_1 (e^{\bar{\lambda}_1 T} - e^{\bar{\lambda}_2 T})}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} & \frac{\bar{\lambda}_1 e^{\bar{\lambda}_1 T} - \bar{\lambda}_2 e^{\bar{\lambda}_2 T}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} \end{pmatrix}, \quad \bar{\lambda}_1 = \frac{\bar{a}_2}{2} + \sqrt{\frac{\bar{a}_2^2}{4} + \bar{a}_0 \bar{a}_1}, \quad \bar{\lambda}_2 = \frac{\bar{a}_2}{2} - \sqrt{\frac{\bar{a}_2^2}{4} + \bar{a}_0 \bar{a}_1}.$$

Таким образом, формула (8) для конечного значения фазовых координат запишется следующим образом

$$\begin{pmatrix} z_{1k} \\ z_{2k} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \frac{\bar{\lambda}_1 e^{2\bar{\lambda}_2} - \bar{\lambda}_2 e^{2\bar{\lambda}_1}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} & \frac{\bar{a}_0 (e^{2\bar{\lambda}_1} - e^{2\bar{\lambda}_2})}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} \\ \frac{\bar{a}_1 (e^{2\bar{\lambda}_1} - e^{2\bar{\lambda}_2})}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} & \frac{\bar{\lambda}_1 e^{2\bar{\lambda}_1} - \bar{\lambda}_2 e^{2\bar{\lambda}_2}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} z_{10} \\ z_{20} \end{pmatrix} + \int_0^2 \begin{pmatrix} \frac{\bar{\lambda}_1 e^{\bar{\lambda}_2(2-s)} - \bar{\lambda}_2 e^{\bar{\lambda}_1(2-s)}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} & \frac{\bar{a}_0 (e^{\bar{\lambda}_1(2-s)} - e^{\bar{\lambda}_2(2-s)})}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} \\ \frac{\bar{a}_1 (e^{\bar{\lambda}_1(2-s)} - e^{\bar{\lambda}_2(2-s)})}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} & \frac{\bar{\lambda}_1 e^{\bar{\lambda}_1(2-s)} - \bar{\lambda}_2 e^{\bar{\lambda}_2(2-s)}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} \end{pmatrix} \left[\begin{pmatrix} 0 \\ \bar{b}_u \end{pmatrix} U(s) + \begin{pmatrix} 0 \\ \bar{b}_\psi \end{pmatrix} \Psi(s) + \begin{pmatrix} 0 \\ \bar{b}_0 \end{pmatrix} \right] ds.$$

На основе решения нормированной задачи вводится вектор синтезирующих переменных

$$\Lambda = (L_1, L_2)^T,$$

$$L_1 = \frac{(L'_2 - \bar{\lambda}_2 L'_1) e^{-2\bar{\lambda}_1}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} = \int_0^2 e^{-\bar{\lambda}_1 S} \left[U(S) + \frac{\bar{b}_\psi}{\bar{b}_u} \Psi(S) \right] dS, \quad (9)$$

$$L_2 = \frac{(L'_2 - \bar{\lambda}_1 L'_1) e^{-2\bar{\lambda}_2}}{\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2} = \int_0^2 e^{-\bar{\lambda}_2 S} \left[U(S) + \frac{\bar{b}_\psi}{\bar{b}_u} \Psi(S) \right] dS, \quad (10)$$

$$L'_1 = \frac{1}{\bar{a}_0 \bar{b}_u} \left[(\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2) z_{1k} - (\bar{\lambda}_1 e^{2\bar{\lambda}_2} - \bar{\lambda}_2 e^{2\bar{\lambda}_1}) z_{10} - \bar{a}_0 (e^{2\bar{\lambda}_1} - e^{2\bar{\lambda}_2}) z_{20} - \bar{a}_0 \bar{b}_0 \left(\frac{e^{2\bar{\lambda}_1} - 1}{\bar{\lambda}_1} - \frac{e^{2\bar{\lambda}_2} - 1}{\bar{\lambda}_2} \right) \right],$$

$$L'_2 = \frac{1}{\bar{b}_u} \left[(\bar{\lambda}_1 - \bar{\lambda}_2) z_{2k} - \bar{a}_1 (e^{2\bar{\lambda}_1} - e^{2\bar{\lambda}_2}) z_{10} - (\bar{\lambda}_1 e^{2\bar{\lambda}_1} - \bar{\lambda}_2 e^{2\bar{\lambda}_2}) z_{20} - \bar{b}_0 (e^{2\bar{\lambda}_1} - e^{2\bar{\lambda}_2}) \right].$$

Область значений вектора Λ , для которых задача (1)-(4) имеет решение при функции управления $u(t)$, называется областью существования решения ЗОУ [2]. Графическое представление области существования решения ЗОУ в пространстве синтезирующих переменных показано на рисунке 1.

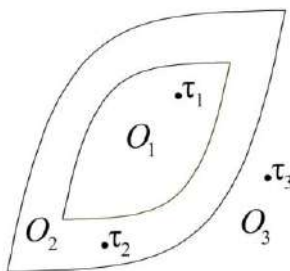

Рисунок 1 – Область существования решения ЗОУ
в пространстве синтезирующих переменных

На области существования решения ЗОУ можно выделить следующие области: O_1 – область гарантированного существования решения ЗОУ, O_2 – область, в которой возможность существования решения ЗОУ определяется случайным характером влияния возмущения, O_3 – область, в которой решение ЗОУ не существует.

Таким образом, можно получить условие существования решения ЗОУ в зависимости от значений массива исходных данных R . Оно определяется положением точки с координатами $[L_1, L_2]$ в области существования решения ЗОУ. Проверка существования решения осуществляется следующим образом:

1. Если $[L_1, L_2] \in O_1$ – решение ЗОУ существует (точка τ_1).
2. Если $[L_1, L_2] \in O_2$ – возможность существования решения ЗОУ определяется случайным характером влияния возмущения (точка τ_2).
3. Если $[L_1, L_2] \in O_3$ – решение ЗОУ не существует (точка τ_3).

При практическом исследовании области существования решения ЗОУ для конкретного объекта можно по результатам анализа сформулировать требования, касающиеся помехоустойчивости алгоритмов синтеза управляющих воздействий. Например, если возможность существования решения ЗОУ в значительной степени зависит от влияния случайных возмущений, то для повышения вероятности достижения цели управления необходимо применять специальные помехоустойчивые алгоритмы [6].

Рассмотрим задачу определения возможных видов функций оптимального программного управления и расчета их параметров для задачи (1)-(4). Основным методом определения видов функций оптимального управления является принцип максимума Л.С. Понтрягина.

Гамильтониан (функционал Понтрягина) применительно к задаче (1)-(4) имеет вид

$$H = -|u| + \varphi_1 z_1 + \varphi_2 (a_1 z_1 + a_2 z_2 + b(u + \psi)), \quad (11)$$

где φ_1, φ_2 – непрерывные функции (импульсы), определяющие вид функции оптимального управления.

Как видно из (11), вид функции оптимального управления определяется характером изменения зависимости $b\varphi_2$ и границами для управляющего воздействия, т.е.

$$u^*(t) = \begin{cases} u_b, & \text{если } b\varphi_2 > 1, \\ 0, & \text{если } b\varphi_2 < 1. \end{cases}$$

$$u^*(t) \in [0, u_b], \text{ если } b\varphi_2 = 1.$$

В качестве примера рассмотрим следующий вид функции управления: [5]

$$u^*(t) = \begin{cases} \gamma_1, & t \in [t_0, t_1), \\ \gamma_2, & t \in [t_1, t_2), \\ \gamma_3, & t \in [t_2, t_k], \end{cases}$$

где $\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3 \in [0, u_b]$ – заданные значения управляющего воздействия (не меняющиеся на временном интервале управления); t_1, t_2 – параметры функции оптимального управления (времена переключения).

Соотношения для расчета времен переключения можно определить, решив следующую систему, относительно нормированных значений T_1, T_2

$$\begin{cases} L_1 = \int_0^{T_1} e^{-\bar{\lambda}_1 S} \gamma_1 dS + \int_{T_1}^{T_2} e^{-\bar{\lambda}_1 S} \gamma_2 dS + \int_{T_2}^2 e^{-\bar{\lambda}_1 S} \gamma_3 dS, \\ L_2 = \int_0^{T_1} e^{-\bar{\lambda}_2 S} \gamma_1 dS + \int_{T_1}^{T_2} e^{-\bar{\lambda}_2 S} \gamma_2 dS + \int_{T_2}^2 e^{-\bar{\lambda}_2 S} \gamma_3 dS. \end{cases}$$

а затем можно перейти от T_1, T_2 к t_1, t_2 по формуле

$$t_i = \frac{t_k - t_0}{2} T_i + t_0, i = 1, 2.$$

В статье рассмотрены особенности анализа ЗОУ объектом, описываемым моделью второго порядка при наличии случайных возмущений в виде «белого» гауссовского шума. Рассмотренный подход можно использовать при разработке алгоритмического обеспечения систем автоматического управления технологическими объектами и процессами, обеспечивающих синтез оптимальных управляющих воздействий в реальном масштабе времени. В частности, данный подход применялся при проектировании систем управления динамическими режимами теплотехнологических аппаратов (барабанных и вальце-ленточных сушильных установок) [5, 7].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гудвин, Г.К. Проектирование систем управления [Текст] / Г.К. Гудвин, С.Ф. Гребе, М.Э. Сальгадо. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010. – 911 с.
- 2 Муромцев, Д.Ю. Методы и алгоритмы синтеза энергосберегающего управления технологическими объектами: монография [Текст] / Д.Ю. Муромцев. – Тамбов; М.: СПб., Баку; Вена: Нобелистика, 2005. – 202 с.
- 3 Понтрягин, Л.С. Математическая теория оптимальных процессов [Текст] / Л.С. Понтрягин [и др.]. – М.: Наука, 1969. – 384 с.
- 4 Муромцев, Ю.Л. Метод синтезирующих переменных при оптимальном управлении линейными объектами [Текст] / Ю.Л. Муромцев, Л.Н. Ляпин, Е.В. Сатина // Приборостроение: Изв. вузов. – 1993. - №11-12. – С.19-25.
- 5 Грибков, А.Н. Информационно-управляющие системы многомерными

технологическими объектами: теория и практика [Текст]: монография / А.Н. Грибков, Д.Ю. Муромцев. – Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2016. – 164 с.

6 Грибков, А.Н. Метод исследования области существования решения задачи оптимального управления при наличии случайных возмущений [Текст] / А.Н. Грибков [и др.] // Вестник Тамбовского государственного технического университета. – 2012. – Т.18. – №2. – С. 345–349.

7 Артемова, С.В. Методология проектирования интеллектуальной информационно-управляющей системы тепло-технологическими аппаратами [Текст]: монография / С.В. Артемова, А.А. Артемов, М.А. Каменская. – Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2017. – 196 с.

REFERENCES

1 Gudvin, G.K. "Proektirovanie sistem upravleniya [Design of control systems]." M.: BINOM. Laboratoriya znaniy, (2010): – 911 s. - (In Rus)

2 Muromcev, D.YU. "Metody i algoritmy sinteza energosberegayushchego upravleniya tekhnologicheskimi ob"ektami [Methods and algorithms for the synthesis of energy-saving management of technological facilities]." monografiya Tambov, M.; SPb.; Baku; Vena: Nobelistika, (2005): – 202 s. - (In Rus)

3 Pontryagin, L.S. "Matematicheskaya teoriya optimal'nyh processov [Mathematical theory of optimal processes]." M.: Nauka,(1969): – 384 s. - (In Rus)

4 Muromcev, YU.L. "Metod sinteziruyushchih peremennyyh pri optimal'nom upravlenii linejnymi ob"ektami [The method of synthesizing variables for optimal control of linear objects]." Priborostroenie: Izv. vuzov, (1993): – №11-12. 19-25 s. - (In Rus)

5 Gribkov, A.N. "Informacionno-upravlyayushchie sistemy mnogomernymi tekhnologicheskimi ob"ektami: teoriya i praktika [Information and control systems for multidimensional technological objects: theory and practice]." monografiya Tambov: Izd-vo FGBOU VO «TGTU», (2016): – 164 s. - (In Rus)

6 Gribkov, A.N. "Metod issledovaniya oblasti sushchestvovaniya resheniya zadachi optimal'nogo upravleniya pri nalichii sluchajnyh vozmushchenij [A method for investigating the field of existence of a solution to the optimal control problem in the presence of random disturbances]." Vestnik Tambovskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta, (2012): – Т.18. – №2. – 345-349 s. - (In Rus)

7 Artemova, S.V. Metodologiya proektirovaniya intellektual'noj informacionno-upravlyayushchej sistemy teplo-tekhnologicheskimi apparatami [Methodology of designing an intelligent information and control system for heat and technological devices]. monografiya Tambov: Izd-vo FGBOU VO «TGTU», (2017): – 196 s. - (In Rus)

КЕЗДЕЙСОҚ БҰЗЫЛУЛАР БОЛҒАН КЕЗДЕ ЕКІНШІ РЕТТІ ОБЪЕКТІНІ ОҢТАЙЛЫ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада "ақ" гаусс шуы түріндегі кездейсоқ бұзылулар болған кезде екінші ретті объектін оңтайлы басқару мәселесін талдаудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады. Фазалық координаталар векторының өзгеру траекториясының бекітілген ұштары, басқарудың белгіленген уақыт аралығы және "отын шығынының минимумы" түрінің функционалы бар басқару әсеріне асимметриялық шектеулер болған кезде қос апериодтық буын моделімен сипатталатын объект үшін оңтайлы басқару міндеті қарастырылады. Оңтайлы басқару теориясының математикалық аппараты қолданылады (Л.С. Понтрягиннің максимум принципі және синтездік айнымалылар әдісі). Аналитикалық-графикалық әдісті қолдана отырып,

берілген бастапқы мәліметтер үшін оңтайлы басқару мәселесін шешудің саласы зерттелді. Оңтайлы басқару функциясының параметрлерін есептеу үшін аналитикалық тәуелділіктер берілген. Оңтайлы басқару мәселесін талдаудың алынған нәтижелерін нақты уақыт шкаласында оңтайлы басқару әсерлерінің синтезін қамтамасыз ететін технологиялық объектілер мен процестерді автоматты басқару жүйелерін алгоритмдік қамтамасыз етуді әзірлеу кезінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер. Оңтайлы басқару, Л. С. Понтрягиннің максимум принципі, синтездік айнымалылар әдісі, қос апериодтық байланыс, кездейсоқ бұзылулар.

ANALYSIS OF THE PROBLEM OF OPTIMAL CONTROL OF A SECOND-ORDER OBJECT IN THE PRESENCE OF RANDOM DISTURBANCES

Abstract. The article discusses the theoretical and practical aspects of analyzing the problem of optimal control of a second-order object in the presence of random disturbances in the form of "white" Gaussian noise. The problem of optimal control for an object described by the model of a double aperiodic link is considered, in the presence of asymmetric restrictions on the control action, with fixed ends of the trajectory of the change in the vector of phase coordinates, a fixed time interval of control and a functional of the type "minimum fuel consumption". The mathematical apparatus of the theory of optimal control is used (the maximum principle of L.S. Pontryagin and the method of synthesizing variables). The study of the existence of a solution to the optimal control problem for given initial data using the analytical and graphical method is carried out. Analytical dependences for calculating the parameters of the optimal control function are given. The obtained results of the analysis of the optimal control problem can be used in the development of algorithmic support for automatic control systems for technological objects and processes that ensure the synthesis of optimal control actions in real time.

Key words. Optimal control, L.S. Pontryagin's maximum principle, method of synthesizing variables, double aperiodic link, random disturbances.

ФТАХА 86.01

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420306>

Кабдолов Талап Жумагелдиевич¹, ғылым магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, г. Уральск, ул. Ихсанова 44/1, ORCID ID: 0009-0007-3040-7708

Толеуова Раушангул Нурлановна^{*1} жаратылыстану магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, г. Уральск, ул. Ихсанова 44/1, raushan_gul_85@mail.ru ORCID ID: 0000-0002-5920-6463

Kabdolov Talap Zhumageldievich¹, Master of Science, Private Educational Institution "West Kazakhstan University of Innovation and Technology", Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, Ihsanova 44/1.

Toleuova Raushangul Nurlanovna^{*1} master of natural sciences, Private Educational Institution "West Kazakhstan University of Innovation and Technology", Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, Ihsanova 44/1, raushan_gul_85@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАУ-КЕН ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫС САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨНДІРІСТІК ЖАРАҚАТТАНУДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Аңдатпа. Мақалада ТМД елдері мен Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарындағы жарақаттанушылықты зерттеу мәселелері қаралады. Тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс секторының кәсіпорындары мен салаларында жарақаттану себептерінің туындауын және оларды шешу жолдарын зерттеу соңғы жылдары зерттеушілердің үлкен назарын өзіне аударады және осы мәселені зерделеу Қазақстанның батыс өңірлерінде өзекті болып табылады. Аталған мәселені зерттеу үшін Ақтөбе облысы Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехында жарақаттану жұмыстарына талдаулар жүргізілді. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс секторының кәсіпорындары мен салаларында, сондай-ақ Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарында еңбекті қорғау, жарақаттану қауіпсіздігі техникасы бойынша теория мен практиканың қазіргі заманғы ережелері болды. Жұмыста статистикалық әдіс, салыстырмалы талдау, нормативтік құжаттаманың контент-талдауы, модельдеу әдістері пайдаланылған. Сондай-ақ жарақаттану қауіп бар учаскелерді анықтау үшін статистикалық әдіс пайдаланылды және Кинней әдісі бойынша қауіптілік тәуекелін сандық түрде бағалау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері бойынша 1 жылдан 4 жылға дейінгі еңбек өтілі бар, білікті маман болып қалыптасатын және жұмыс жағдайына бейімделетін жұмысшылар ең көп жарақат алу қауіп бар болып табылатыны анықталды. Зерттеу нәтижелері бойынша жазатайым оқиғалардың жиі кездесетін себебі еңбек қауіпсіздігі, еңбекті қорғау ережелерін бұзу болып табылатыны анықталды. Жазатайым оқиғалардың мән-жайларын зерделеу және олардың себептерін анықтау жазатайым оқиғалар мен төтенше жағдайлардың қайталануына жол бермейтін профилактикалық іс-шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді. Кинней әдісі бойынша жүргізілген зерттеулер бойынша Дөң электр цехындағы қауіп-қатерді сандық бағалау қолайлы болып табылатыны анықталды. Алынған зерттеу нәтижелерін ТМД елдері мен Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарында пайдалануға болады.

Кілт сөздер. электр энергетикасы, қауіп, жазатайым оқиға, апат, жарақат, электр цехы, статистикалық әдіс, Кинней әдісі.

Кіріспе. ТМД елдерінде және оның ішінде Қазақстан өңірлерінде тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс салаларын дамытудың қарқынды өсуіне байланысты кәсіпорындардағы еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы мәселелеріне өте жауапты көзқарасты талап етеді. Тау-кен байыту, мұнай-газ және құрылыс секторындағы кәсіпорындарда жарақаттану себептерінің туындауын және оларды шешу жолдарын зерттеу соңғы жылдары ТМД елдері мен шет елдердің ғалымдарының үлкен назарын өзіне аударады және сондай-ақ осы мәселені зерттеу Қазақстанның электр желісі шаруашылығы объектілерінде өзекті мәселе болып табылады.

Соңғы жылдары ғалымдардың назарын металлургия, тау-кен байыту және мұнай-химия кәсіпорындарының жұмысына үлкен әсер ететін желілік компаниялар мен ірі электр энергиясын тұтынушылардың белгіленген қуаты 25 МВт және одан да көп электр станцияларындағы және электр желілік шаруашылық объектілеріндегі апаттылықты зерттеу көптеп тартуда [1-12]. Электр энергетикасындағы авариялар туралы әртүрлі статистикалық деректер тұтастай алғанда [7-12] және басқа авторлардың жұмыстарында қамтылады. Электр станцияларындағы және электр желілік шаруашылық объектілеріндегі апаттылық жөніндегі деректер ірі тұтынушылар Ресей және Қазақстан Республикасы энергия жүйесінің мысалында талданды. Электр энергетикасы объектілеріндегі апаттар саны жыл өткен сайын азаю үрдісіне ие екенін атап өткен жөн. Алайда генерациялайтын компаниялардың акционерлік қоғамдарының көпшілігіндегі авариялар саны жүздеген болып есептеледі. Электр энергетикасындағы авариялар туралы статистикалық деректер төменде көрсетілген жұмыстардан алынды [1 - 7].

Осылайша, бұл көрсеткіш қызметкерлердің қауіпсіздігін сапалы жоғары деңгейде қамтамасыз ету үшін инновациялық техникалық құралдарды қолданудың қажетті құнын көрсететін индикатор ретінде пайдаланылуы мүмкін. Жарақаттардың ең көп саны электр желілерінде болады. Олардың едәуір саны 20% және одан да көп зардап шеккен электр тогының және (немесе) электр доғасының әсері салдарынан болады. Он жыл бойы топтық, ауыр және өлім-жітім мен жазатайым оқиғалардың көбі электр-үш қондырғыларда ұйымдастыру деңгейі мен оларды пайдалану сипаттамаларының жеткіліксіздігінен болғанын атап өткен жөн [10-12].

Көрсетілген себептер жұмыс істеушілердің еңбекті қорғау нормалары мен ережелерінің талаптарын орындауына жауапты бірқатар электртрэоэнергетика субъектілерін басқарудың барлық деңгейлері басшыларының жұмысында елеулі кемшіліктердің бар екендігін көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Осы жұмыста 2018-2023 жылдар аралығында Ақтөбе облысы Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехында өндірістік жарақаттардан зардап шеккен тұлғалар зерттеу объектісі болып табылады. Барлық жағдайларда бақылау бірлігі күнтізбелік жыл ішінде жарақат алған Дөң тау-кен байыту комбинатының жұмысшылары болды. Нәтижелерді өңдеу туралы зерттеу, талдау «Қазақ-Орыс халықаралық университеті» білім беру мекемесінің базасында жүргізілді. Көрнекілік үшін зерттелген материалдың жалпы көлемі және Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехындағы өндірістік жарақаттанудың статистикалық деректерінің нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

1 кесте – 2018 жылдан 2023 жылға дейінгі кезеңде Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехындағы өндірістік жарақаттану көрсеткіштері

№ р/б	Керсеткіштер	Жылдар					
		2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Зерттелетін кезеңді электр цехында жұмыс істейтіндердің орташа тізімдік саны	137	138	140	141	142	143

2	Еңбек ету қабілетінен бір күнге және одан да көп айырылған өндірістегі жазатайым оқиғалардан зардап шеккендер саны, адам			1	1		1
3	Жазатайым оқиғалардың саны, барлығы	1		1	1		1
	соның ішінде:						
	жеңіл аяқталған			1	1		1
	өліммен аяқталған	1					

Дөң ТБК-да «Сәйкестендірілген қауіптер түрлері бойынша жалпы жіктеуіш» әзірленген және жұмыс істейді, оған сәйкес қауіптіліктің әрбір түріне сәйкестендірілген нөмір берілген. Осыларға сәйкес жазатайым оқиғалардың себептері болуы мүмкін қауіптің түрлері де енгізілген. Жіктеуіш 2-кестеде көрсетілген.

2 кесте – Сәйкестендірілген қауіптер түрлері бойынша жалпы жіктеуіш классификаторы

Қауіптілік шифры	Қауіптілік атауы
01	Көлік қозғалысы (автомобиль, т/ж)
02	Биіктігі
03	Заттардың, материалдардың, тау массасының құлауы, құлауы, және т.б.
04	Қозғалатын, жайылатын, айналатын заттар мен бөлшектер
05	Экстремалды температуралар
06	Электр тогы
07	Зиянды заттар (шаң, газ, химиялық заттар)
08	Иондаушы сәулелер
09	Физикалық жүктемелер
10	жүйке-психикалық жүктемелер
11	Жануарлармен және жәндіктермен байланыс
12	Суға бату
13	Әдейі кісі өлтіру
14	Табиғи апаттар
15	Құлау (тегіс емес және тайганақ беттер)
16	Жарылыс жұмыстарын жүргізу кезінде жарылғыш заттардың рұқсат етілмеген жарылыстары
17	Жарылыс қауіпі бар қоспалардың пайда болуы
18	Діріл және шу
19	Өрт сөндіру
20	Табиғи сипаттағы авариялар
21	Техногенді сипаттағы авариялар
22	Тау-кен саласына тән, аталғандардан басқа қауіптер

Өндірістік емес жарақаттардан болатын өлім-жітімді зерттеу үшін жарақаттардың нәтижелері туралы электрондық картаның бөлімі іріктеп толтырылды. Зерттелетін кезеңде өндірісте еңбек ету қабілетінен айырылған 3 оқиға, 4 жазатайым оқиға және 1 өлім оқиғасы тіркелді.

Зерттеу әдістері. Жұмыста зерттеудің мынадай әдістері қолданылған: статистикалық, салыстырмалы талдау, нормативтік құжаттаманың контент-талдауы, модельдеу.

Өндірістік емес жарақаттардан болатын өлім-жітімді зерттеу үшін жарақаттардың нәтижелері туралы электрондық картаның бөлімі іріктеп толтырылды. Ең қауіпті учаскелерді анықтау үшін біз статистикалық әдісті пайдаландық, сондай-ақ Кинней әдісі бойынша қауіптілік тәуекелін сандық бағалау анықталды. Дөң тау-кен байыту комбинатының электр цехындағы тәуекелдерді сандық бағалау үшін жұмыста сипатталған Кинней әдісі қолданылды [1-7].

Оған сәйкес біз і-ші жіктеуіш бойынша R тәуекел дәрежесінің көрсеткішімен белгіленген әлеуетті қауіпті жағдайды мына төмендегі формула бойынша есептедік:

$$R_i = P_i \cdot E_i \cdot G_i ,$$

мұнда, P_i - қауіпті оқиғаның болуы ықтималдығының көрсеткіші;

E_i - тәуекелге ұшырау жиілігінің көрсеткіші;

G_i - қауіпті оқиғаның салдары болған зақымданулардың салмақтылығының көрсеткіші.

Өртүрлі талданатын қауіпті жағдайлар үшін тәуекел дәрежесінің көрсеткіштерін бағалау R_i жоғарыда аталған параметрлердің әрқайсысына балл және төменде келтірілген 3- кестеде айқындалатын тиісті цифрлық мәндерді беру жолымен жүргізіледі.

1 және 3-кестелердің мәліметтері бойынша сәйкестендірілген қауіптің негізі бойынша жазатайым оқиғалардың (ЖОЖСі) санын анықтаймыз, және ол үшін 2018-2023 жылдар аралығында электр цехы қызметкерлерінің персоналы арасындағы 4 жазатайым оқиға бойынша статистикалық деректерге талдау жүргіземіз.

3-кестеде мынадай қауіпті оқиғаларды атап өтуге болатын деректер беріледі: - № 6 (электр тогының әсері) - 4 оқиға (1 өлім).

2019-2023 жылдар аралығындағы электр цехындағы жазатайым оқиғалар бойынша мәліметтерді сараптай келе, өндірісте жарақаттану үшін негізгі қауіп № 6 қауіпті оқиға - электр тогымен зақымдану болып табылады деп айтуға болады. Бұл қауіп-қатерге 4 жағдай жатады.

3 кесте – 2019-2023 жылдар аралығында электр цехында болған жарақат түрлері бойынша мәліметтер.

№ p/c	Уақыты	Мамандық	Зақымдану түрлері
1	11.10.19	Конвейер машинист	6
2	22.04.20	Кезекші және жабдықтарды жөндеу жөніндегі электр слесарі	6

3	19.07.21	Кезекші және жабдықтарды жөндеу жөніндегі электр слесарі	6
4	16.08.23	Кезекші және жабдықтарды жөндеу жөніндегі электр слесарі	6

Есептеуді № 6 қауіпті оқиға бойынша жүргіземіз. № 6 қауіптілік бойынша жазатайым оқиғалардың жалпы саны ЖОЖС = 4 құрайды.

Жыл сайын болатын жазатайым оқиғалардың (ЖОЖОС) орташа саны:

$$\text{ЖОЖОС} = \frac{\text{ЖОЖОС}}{4},$$

мұнда, Т - 6 жылды құрайтын есепті зерттелетін кезең.

$$\text{ЖОЖОС} = \frac{\text{ЖОЖОС}}{4} = \frac{4}{6} = 0,67$$

Оқиғаның (ОТКЖ) туындауының күтілетін жиілігін мына формула бойынша анықтаймыз: $\text{ОТКЖ} = \text{ЖОЖС } n$,

мұндағы, n - зерттелетін кезеңдегі электр цехындағы қызметкерлердің орташа саны.

$$\text{ОТКЖ} = \frac{\text{ЖОЖОС}}{n} = \frac{0,67}{140} = 0,005$$

3-кесте бойынша $\text{ОТКЖ} = 0,005$ теңі болған кезінде Р мәні $P = 3$ баллдық мәніске сәйкес келеді, яғни бұл (әрдайым емес, бірақ мүмкін) деген түсінікті береді.

Нәтижелер және оларды талқылау: Кинней әдісі бойынша қауіптілік тәуекелін сандық бағалау белгіленді. Осы әдіс бойынша біз жарақат алу қаупі бар мамандық кезекші электр слесарі екенін анықтадық. Жарақаттанудың талдауы бойынша біз 2017-2022 ж.ж. кезеңінде Дөң ТБК электр цехында туындау себептері бойынша жазатайым оқиғалардың бөлінуі көптеген жазатайым оқиғалардың еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау ережелерінің бұзылуынан болатынын көрсететінін анықтадық. Электр цехында, оның ішінде адам құрбандарымен апатты жағдайдың туындауы өте сирек кездесетін оқиға болып табылады және электр цехындағы тәуекел деңгейін қолайлы деп есептеуге болады.

Өндірістік жарақат пен травматизмнің әлеуетті тәуекелдерін төмендету жөніндегі қосымша шаралар ретінде электр энергетикасы субъектілеріне төмендегі шараларды қолдануды ұсынамыз: а)-қызметкерлердің жеке және дуальді және ұжымдық қорғану құралдарын қолдануы бөлігінде персоналға нұсқама беру сапасын, сондай-ақ жұмысты толықтыру үшін қауіпсіз әдістер мен дағдыларды оқытуда барысында жұмыс сапасын арттыру; б)-еңбекті қорғау жөніндегі құралдар мен басқа да өндірістік құжаттамалардың тиісті сапасын жеткілікті түрде қамтамасыз ету; в)-басқарудың барлық деңгейлерінің басшылары тарапынан жұмыстарды ұйымдастыру мен жүргізуге бақылауды күшейту және жұмысты орындау кезінде жұмысшыларды жіті және жүйелі түрде қадағалау; с)-жұмыс санын барынша азайта отырып, жұмыстардың саны мен түрлерін оңтайландыру. Бұл ретте мұндай жұмыстарды жүргізу, өте қажет болған жағдайда қызметкерлердің қауіпсіздігін және тағайындалған жауапты тұлғалар тарапынан үздіксіз бақылауды жүйелі түрде қамтамасыз ету қажет.

Қорытынды. Кәсіпорындағы жарақаттанудың алдын алуды ұйымдастыру деңгейімен электр қондырғыларында жұмыс істеу нормалары өте жүйелі байланыста емес. Жарақаттану жұмысшының жеке басына, оның психикалық және физикалық жағдайына, және жұмыс жүргізудің қауіпсіз шаралары топтарына бейімділігіне

байланысты. Қауіпқатерлердің алдын алу ғана емес, персонал құрамына мұқият қарау, жоспарлау сатысындағы жұмыстардың ерекшелігін үйрету, қызметкерге өзі үшін қиын жағдайларда көмектесетін инновациялық құрылғыларды енгізу және ол атқаратын іс-әрекеттердің дұрыстығын бақылау қажет. Алынған зерттеу нәтижелерін ТМД елдері мен Қазақстанның электр энергетикасы кәсіпорындарында пайдалануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Еремина, Т. В. Анализ электротравматизма на объектах электроэнергетики [Текст] /Т.В. Еремина, А.Ф. Калинин, А.Л. Гармаев // Вестник ВСГУТУ. – 2016. – № 3. 28- 31 с.
2. Бухтояров, В.Ф. Оценка соответствия предупредительных мероприятий причинам производственного электротравматизма [Текст] / В.Ф. Бух-тояров, Т.Н. Акулова, В.В. Орешков // Сборник научных работ преподавателей Челябинского ин-ститута путей сообщения / под ред. В.Л. Федяева: Филиал Урал. гос. ун-та путей сообщения. Челяб. ин-т путей сообщения. Челябинск, 2004. 120-128 с.
3. Precise haptic device co-location forhaptic augmented reality [Текст] / U. Eck, F. Pankratz, C. Sandor et al. // IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics. – 2015. – No. 7521 (12). – P. 1427–1441. 4. ARTab – using virtual and augmented reality methods for an improved situation awareness for telemaintenance / D. Aschenbrenner, N. Maltry, J. Kimmel et al. //IFACPapersOnUne. – 2016. – No. 49 (30). – 204–209 p.
5. Combining visual natural markers and 1MU for improved AR based indoor navigation [Текст] / M. Neges, C. Koch. M. Konig, M. Abramovici // Advanced Engi-neering Informatics. - 2017. – No. 31. – 18-31 p.
6. Natural interaction for online documenta-tion in industrial maintenance [Текст] / M. Fiorentino, A.E. Uva, G. Monno, R. Radkowski // International Journal of Computer Aided Engineering and Technology. – 2016. – No. 8 (1-2). 56-79 p.
7. A freeze-object interaction technique for handheld augmented reality systems [Текст] / Н. Arshad, S.A. Chowdhury, L.M. Chun et al. // Multimedia Tools and Applications. – 2016. – No. 75 (10). – P. 5819 – 5839. 8. Пирогова М.А. Дополненная реальность в системах индустриального интернета вещей: носимые устройства конечного пользователя / М.А.Пирогова, И.Е. Лешихина, В.А. Краюшкин // Информационные технологии в проектировании и производстве. – 2018. - № 2 (170). – 37-42 с.
9. Имангазин, М.К. Анализ травматизма в феросплавном производстве Республики Казахстан [Текст] // Монография. Издательство LAP Lambert Academic Publishin. Saarbruken. August, 2014, Deutschland/ Германия, 373 с.
10. Sokolova, Y., Akulova, M., Isakulov, B.R., Sokolova, A., Isakulov, A.B. The study of structure formation and mechanical strength properties of sulfur-containing woodcrete composites exposed to permanently acting loads. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 869 (3), 032005.
11. Isakulov, B.R., Akulova, M.V., Kulsharov, B.B., Sartova, A.M., Isakulov, A.B. Formation of strength and phases of sequence of destruction of arbolite composites at various long loads. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2020, 4(442), 28-34 с.
12. Isakulov, B.R., Jumabayev, M.D., Abdullaev, H.T., Akishev, U.K., Aymaganbetov, M.N. Properties of slag-alkali binders based on industrial waste. 2019. Periodico Tche Quimica, 16 (32), 375-387 p.

REFERENCES

1. Eremina, T. V. "Analiz elektrotravmatizma na ob"ektah elektroenergetiki [Analysis of electrical injuries at electric power facilities]." Vestnik VSGUTU. (2016): - № 3. 28- 31 s.- (In Rus)
2. Buhtoyarov, V.F. "Ocenka sootvetstviya predupreditel'nyh meropriyatij prichinam proizvodstvennogo elektrotravmatizma [Assessment of compliance of preventive measures with the causes of industrial electrical injuries]." Sbornik nauchnyh rabot prepodavatelej CHelyabinskogo in-stituta putej soobshcheniya / pod red. V.L. Fedyaeva: Filial Ural. gos. un-ta putej soobshcheniya. CHelyab. in-t putej soobshcheniya. CHelyabinsk, (2004): - 120-128 s. - (In Rus)
3. Precise haptic device co-location for haptic augmented reality U. Eck, F. Pankratz, C. Sandor et al. // IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics. – (2015): - No. 7521 (12). – P. 1427–1441. 4. ARTab – using virtual and augmented reality methods for an improved situation awareness for telemaintenance / D. Aschenbrenner, N. Maltry, J. Kimmel et al. // IFAC PapersOnLine. – (2016): - No. 49 (30). – 204-209 p.
5. Combining visual natural markers and 1MU for improved AR based indoor navigation M. Neges, C. Koch. M. Konig, M. Abramovici // Advanced Engineering Informatics. – (2017): - No. 31. - 18-31 p.
6. Natural interaction for online documentation in industrial maintenance M. Fiorentino, A.E. Uva, G. Monno, R. Radkowski // International Journal of Computer Aided Engineering and Technology. – (2016): - No. 8 (1-2). 56-79 p.
7. A freeze-object interaction technique for handheld augmented reality systems / H. Arshad, S.A. Chowdhury, L.M. Chun et al. // Multimedia Tools and Applications. – 2016. – No. 75 (10). – P. 5819 – 5839. 8. Pirogova M.A. Dopolnennaya real'nost' v sistemah industrial'nogo interneta veshchej: nosimye ustrojstva konechnogo pol'zovatelya / M.A.Pirogova, I.E. Leshihina, V.A Krayushkin // Informacionnye tekhnologii v proektirovanii i proizvodstve. – (2018): - № 2 (170). – 37-42 s.
9. Imangazin, M.K. "Analiz travmatizma v ferosplavnom proizvodstve Respubliki Kazakhstan [Analysis of injuries in the ferroalloy industry of the Republic of Kazakhstan]." Monografiya. Izdatel'stvo LAP Lambert Academic Publishin. Saarbrücken. August, (2014):- Deutschland/ Germaniya, 373 s. (In Kaz)
10. Sokolova, Y., Akulova, M., Isakulov, B.R., Sokolova, A., Isakulov, A.B. The study of structure formation and mechanical strength properties of sulfur-containing woodcrete composites exposed to permanently acting loads. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, (2020): - 869 (3), 032005.
11. Isakulov, B.R., Akulova, M.V., Kulsharov, B.B., Sartova, A.M., Isakulov, A.B. Formation of strength and phases of sequence of destruction of arbolite composites at various long loads. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, (2020): - 4(442), 28-34 c.
12. Isakulov, B.R., Jumabayev, M.D., Abdullaev, H.T., Akishev, U.K., Aymaganbetov, M.N. Properties of slag-alkali binders based on industrial waste. (2019): - Periodico Tche Quimica, 16 (32), 375-387 p.

АНАЛИЗ И ПРОГНОЗ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ТРАВМАТИЗМА В ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ И СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛЯХ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы исследования травматизма на предприятиях электроэнергетики стран СНГ и Казахстана. Изучение причин травматизма и путей их решения на предприятиях и производствах горнодобывающей,

нефтегазовой и строительной отраслей в последние годы привлекло большое внимание исследователей, и изучение этого вопроса актуально также в западных регионах Казахстана. Для изучения этого вопроса был проведен анализ травматизма в электроцехе Донского горно-обогатительного комбината Актюбинской области. Методологической основой исследования послужили современные положения теории и практики по охране труда, травматизму на предприятиях и производствах горнодобывающего, нефтегазового и строительного секторов, а также на предприятиях электроэнергетики Казахстана. В работе использованы статистический метод, сравнительный анализ, контент-анализ нормативной документации, моделирование. Также был использован статистический метод для определения наиболее травмоопасных зон, а количественная оценка риска опасности была определена с использованием метода Кинни. По результатам исследования было установлено, что наиболее травмоопасными являются работники со стажем от 1 до 4 лет, когда специалист становится и адаптируется к условиям труда. По результатам исследования также было определено, что наиболее частой причиной несчастных случаев является нарушение правил техники безопасности и охраны труда и неудовлетворительная организация производства работ. Изучение обстоятельств аварий и выявление их причин позволяет разработать профилактические меры, предотвращающие повторение аварий и чрезвычайных ситуаций. Согласно методу Кинни, было установлено, что количественная оценка риска возникновения опасности в мастерской "Дон электрик" является приемлемой. Полученные результаты исследования могут быть использованы на предприятиях электроэнергетики стран СНГ и Казахстана.

Ключевые слова. электроэнергетика, опасность, риск, авария, несчастный случай, травматизм, электроцех, статистический метод, метод Кинни.

STUDIES OF ANALYSIS AND METHODS OF PREDICTION OF INDUSTRIAL INJURIES IN MINING AND CONSTRUCTION INDUSTRIES OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article deals with the issues of injury research at the enterprises of the electric power industry of the CIS countries and Kazakhstan. The study of the causes of injuries and ways to solve them at enterprises and industries of the mining, oil and gas and construction sectors has attracted a lot of attention of researchers in recent years and the study of this issue is also relevant in the western regions of Kazakhstan. To study this issue, an analysis of injuries in the electric workshop of the Don Mining and Processing Plant of the Aktobe region was carried out. The methodological basis of the study was the modern provisions of the theory and practice on occupational safety and health, injuries at enterprises and industries of the mining, oil and gas and construction sectors, as well as at enterprises of the electric power industry of Kazakhstan. The statistical method, comparative analysis, content analysis of regulatory documentation, modeling are used in the work. Also, a statistical method was used to determine the most injury-prone areas, and a quantitative assessment of the risk of danger was determined using the Kinney method. According to the results of the study, it was established that the most traumatic are workers with experience from 1 to 4 years, when a specialist is becoming and adapting to working conditions. According to the results of the study, it was also determined that the most common cause of accidents is a violation of safety and labor protection rules and unsatisfactory organization of work production. The study of the circumstances of accidents and the identification of their causes makes it possible to develop preventive measures that prevent the recurrence of accidents and emergencies. According to the Kinney method, it was found that a quantitative assessment of the risk of danger in the Don electric Workshop is

acceptable. The obtained results of the study can be used at the enterprises of the electric power industry of the CIS countries and Kazakhstan.

Key words. electric power industry, danger, risk, accident, accident, injury, electrical shop, statistical method, Kinney method. resources

Ниязбекова Актоты Болатовна*¹,

кандидат химических наук, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, Ихсанова, 44, abnyazbekova@mail.ru ORCID ID:0000-0001-9388-9715

Байтлесова Лаура Ильясовна¹,

кандидат химических наук, ассоциированный профессор, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, Ихсанова 44, beu64@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-8918-0199

ИССЛЕДОВАНИЯ ИНГИБИРУЮЩЕЙ СПОСОБНОСТИ ОРТОФОСФАТНЫХ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СИСТЕМ В ВОДНО- НЕФТЯНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В настоящее время стала актуальной задача создание материалов и веществ с повышенной коррозионной устойчивостью для различных отраслей промышленности. В данной научной статье представлены результаты изучения эффективности многокомпонентных ингибиторов коррозии в присутствии анионных поверхностно-активных веществ применяемых в нефтехимической промышленности и установлены закономерности протекания процесса коррозии. Определены кинетические показатели многокомпонентных фосфатных ингибиторов: скорость процесса коррозии, глубинный показатель процесса, степень защиты, коррозионная стойкость металла в присутствии ингибирующих композиционных материалов. Исследованы физико-химическими методами составы коррозионных отложений свидетельствующие об образовании устойчивых защитных пленок. Установленные в ходе работы закономерности, расширяют и дополняют имеющиеся представления о защитном действии композиций на основе неорганических фосфатных соединений. Практическое значение исследования заключается в возможности создания эффективного ингибитора для предотвращения или замедления коррозии в агрессивной среде, и способствуют созданию конкурентных материалов на основе отечественного сырья. Полученные данные вносят определенный теоретический вклад в развитие науки о защите металлических конструкций.

Ключевые слова. Коррозия, ингибиторы, ортофосфаты, степень защиты.

Введение. Оборудование нефтяной промышленности эксплуатируется в чрезвычайно тяжелых условиях. Долговечность и надежность работы оборудования во многом зависят от технико-экономической характеристики применяемых конструкционных материалов. К ним предъявляются очень высокие требования: они должны обладать определенным комплексом прочностных и пластических свойств. Во многих случаях предъявляются высокие требования к коррозионной стойкости материала.

При добыче и транспортировке нефти большой ущерб наносится нефтепромысловому оборудованию и нефтепроводам из-за присутствия в её составе воды, сероводорода и углекислого газа, и как следствие, коррозии.

В настоящее время от коррозии используются различные методы для защиты оборудования, а именно это использование различных покрытий, ингибиторную и электрохимическую защиты. Большое число металлических изделий подвержены

коррозии из-за газовой коррозии и наличия в жидком топливе коррозионных компонентов [1].

Оборудование нефтяной промышленности эксплуатируется в чрезвычайно тяжелых условиях. Долговечность и надежность работы оборудования во многом зависят от технико-экономической характеристики применяемых конструкционных материалов. К ним предъявляются очень высокие требования: они должны обладать определенным комплексом прочностных и пластических свойств. Во многих случаях предъявляются высокие требования к коррозионной стойкости материала.

Успешная защита металлических изделий и конструкций от коррозионных повреждений могут быть выполнены путём своевременного выявления, определения их величины и выбора защитных мер. Выбор метода контроля определяет его эффект и финансовая составляющая. В большинстве случаев металлы защищены от коррозии за счёт замедления протекающего процесса. Поэтому актуальным становится разработка экологически чистых, малотоксичных ингибиторов, соответствующих санитарным нормам. Наибольший интерес на данный момент представляют неорганические соединения, в том числе содержащие фосфор, так как они разнообразны по своей структуре, доступны, просты в обращении и хранении, транспортируемы. [2, 3].

В текущую классификацию замедлителей коррозионного процесса входят окислители, ингибиторы комплексообразующего и полимерного типа. Эта классификация демонстрирует разнообразие ингибирующих эффектов и возможность использования достижений в различных областях химии для защиты металлов [4, 5].

Это наиболее важно для промышленности для повышения ресурсов использования химического оборудования за счёт своевременного мониторинга, диагностики и защиты. Целью исследования является изучение эффективности многокомпонентных ингибиторов коррозии в присутствии анионных поверхностно-активных веществ, применяемых в нефтехимической промышленности и установление закономерностей протекания процесса коррозии

В работе в качестве объектами исследования взяты прямоугольные пластины из стали марки Ст3 размером 30×20×3 мм и помещены в водно-нефтяную среду, подготовленную по ГОСТу 9.50687.

Эффективность ингибирующего действия отдельных веществ и смешанных композиций реагентов в изомолярных сериях при концентрации 0.01 моль/дм³ 1:1, 1:2, 1:3, 3:1 проводили по общеизвестным методикам. В качестве ингибирующих веществ взяты соли натрия и их композиции: ортофосфат, натрия дигидроортофосфат; натрия гидроортофосфат.

Используемая методика коррозионных испытаний общепринята. Прямоугольные пластины стали Ст3 зачищали мелкозернистой наждачной бумагой до блеска, обезжиривали ацетоном, сушили и взвешивали на аналитических весах с точностью ±0,2 мг. Объем исследуемого раствора составлял не менее 15 см³ на 1 см² площади поверхности образца. Скорость коррозии оценивали по потере массы образцов через 24, 48, 72, 96, 120, 240 часов.

Количественные показатели исследуемых процессов определяли по формулам, экспериментальные данные исследования достоверны и воспроизводимы [6, 7].

Материалы и методы исследования. Для проведения исследования использованы методы гравиметрии, потенциометрии, фотоколориметрии, (общей минерализации воды, фотоколориметрическое определение содержания меди (II), цинка (II), никеля (II), железа (II)) [8, 9, 10, 11].

Содержание фосфора в системе определяли в пересчете на оксид фосфора (V) методом фотометрии. Ni^{2+} определяется фотометрическим методом с

диметилглиоксимом [12]. Cu^{2+} определяется фотоэлектроколориметрически по изменению окраски аммиачного комплекса [13]. Zn^{2+} определяется фотометрическим методом с дитизоном [14].

Для проведения исследований по ингибирующей способности фосфатных соединений построены модельные многокомпонентные системы. В ходе исследования проводились потенциометрическое определение рН, фотоколориметрическое определение концентрации ионов модификаторов и ионов железа в растворе, концентрация фосфат ионов в пересчете на оксид фосфора (V) по вышеуказанным методикам.

Результаты и их обсуждение. Протекание реакции в модельных системах выражается изменением концентрации ионов модификаторов, ионов железа и фосфат анионов. Зависимость для системы, содержащий ион модификатор никеля, проявляющую высокую ингибирующую степень защиты представлена на рисунке 1.

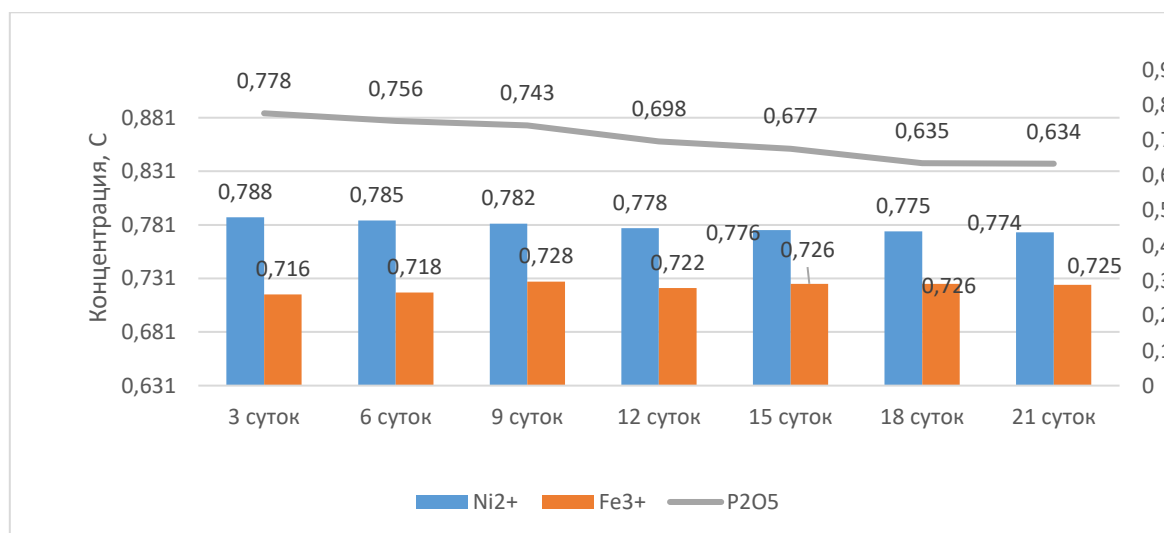

Рисунок 1 –Изменение концентрации иона модификатора никеля, железа, фосфата от времени для системы дигидрофосфата натрия

Из рисунка 1 видно, что на начальном этапе происходит постепенное переход железа из пластинки в раствор в виде ионов. В водно-нефтяной среде содержание железа постепенно увеличивается, но вместе с ним снижается концентрация ионов-модификаторов и фосфат ионов. После 18 суток наблюдается уменьшение содержания железа и замедление процесса коррозии. Эти изменения, по-видимому, связаны с тем, что компоненты системы вступают во взаимодействие и образуют определённое устойчивое соединение, которое выполняет защитную роль. Образованное соединение на пластинке в последующем анализировалось спектрометрическим методом и применением растрового электронного микроскопа.

Также представлены количественные характеристики коррозионного процесса в многокомпонентных фосфатных системах, которые представлены на рисунке 2.

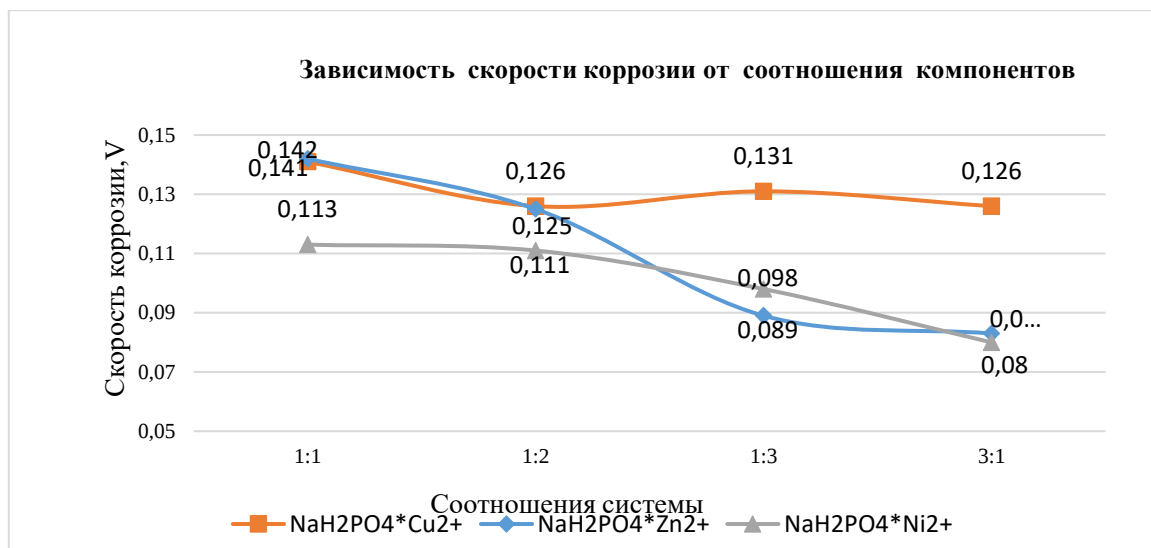

Рисунок 2 – Зависимость скорости коррозии от природы фосфата при различном соотношении

В системе дигидрофосфата натрия, содержащий в качестве модификатора ион никеля наблюдается наименьшая скорость коррозии при соотношении компонентов смеси 3:1. Эффективность защиты составляет 44,04 %. В исследуемой системе ингибирующее действие связано с образованием на поверхности металла труднорастворимой плёнки сложного состава, что подтверждается также расчётами термодинамических параметров процесса и отображены в таблице 1.

Таблица 1 – Основные термодинамические показатели многокомпонентных фосфатных систем

№	Ингибитор + соль металла + ПАВ	$-\Delta G_{298.15}^0$, кДж/моль	$-\Delta H$, 10^{-4} кДж/моль	ΔS , кДж/моль	$-\lg K$
1	Na ₃ PO ₄ *Ni ²⁺	48,06	4,8	161,26	8,44
2	Na ₂ HPO ₄ *Ni ²⁺	47,54	4,7	159,32	8,35
3	NaH ₂ PO ₄ *Ni ²⁺	68,61	6,8	229,91	12,05

Исходя из полученных данных видно, что наиболее высокое значение энергии Гиббса характерно для композиции NaH₂PO₄*Ni²⁺ при соотношении 3:1. Чем выше значения энергии Гиббса, тем выше ингибирующее действие системы.

Для изучения состава коррозионных отложений проводился анализ на ИК-спектрометре и растровом электронном микроскопе. Но так как эти анализы дорогостоящие, то были выбраны коррозионные отложения с наиболее высокими показателями степени защиты от коррозии.

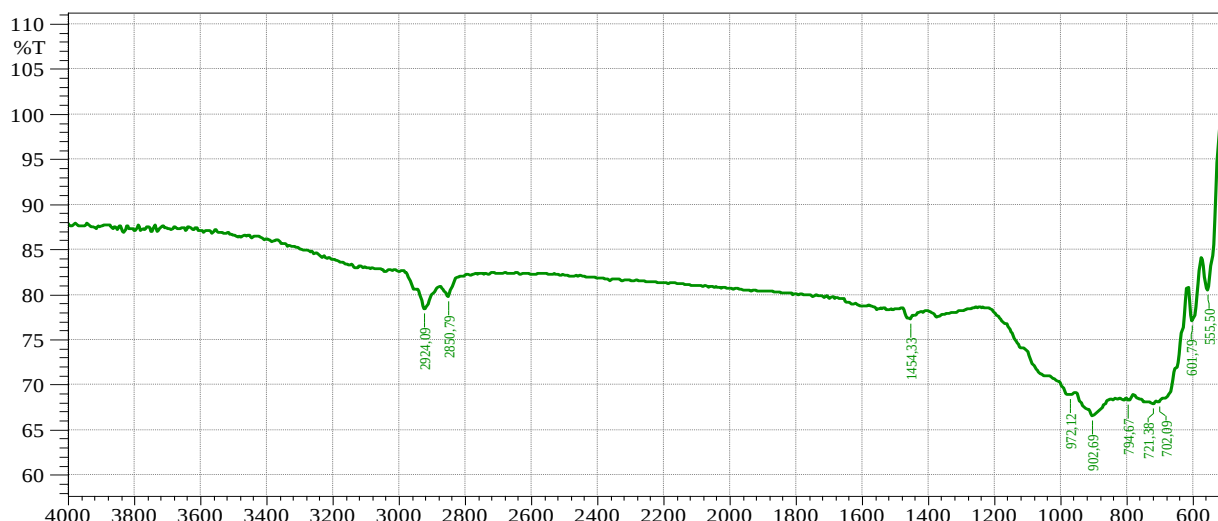

Рисунок 3 – Анализ коррозионного отложения дигидрофосфата натрия NaH_2PO_4

На рисунке 3 представлена спектрограмма коррозионного отложения системы дигидрофосфат натрия с никелем при соотношении 3:1. Из литературных источников известно, что для дигидрофосфата натрия характерны полосы $1324, 1278, 1270 \text{ см}^{-1}$ соответствуют ассиметричным $\nu(\text{P}=\text{O})$, а полоса 1270 см^{-1} - симметричны $\nu(\text{P}=\text{O})$, колебаниям. Полосы $955-940 \text{ см}^{-1}$ ассиметричным $\nu(\text{P}-\text{O}-\text{P})$, а полоса 1130 см^{-1} - симметричны $\nu(\text{P}-\text{O}-\text{P})$, колебаниям. В ИК-спектре коррозионного отложения пики не сходны с данными из литературных источников, что говорят о том, что в результате образовалось другое соединение, которое образует защитную пленку.

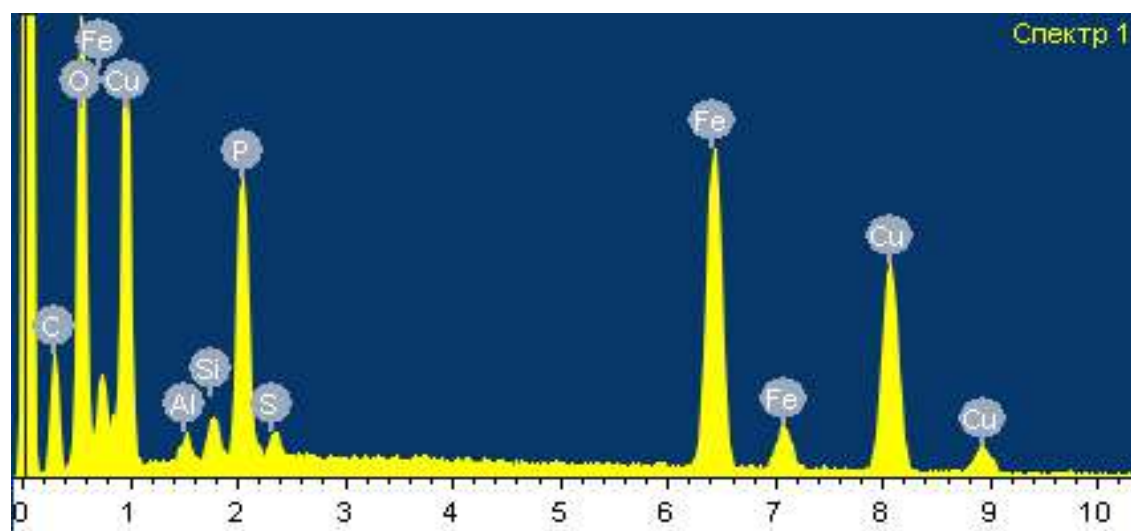

Рисунок 4 - Спектральная шкала элементов для коррозионного отложения композиции $\text{NaH}_2\text{PO}_4 \cdot \text{Ni}^{2+}$ в соотношении 3:1

В ходе исследования в многокомпонентной системе с дигидрофосфатом натрия использовался анализ коррозионных отложений на растровом электронном микроскопе. Данный анализ проводился на современном приборе – растровом низковакуумном электронном микроскопе JOOL JSM- 6490 LV. Анализ показал, что в коррозионных

отложений данной системы содержатся кислород – 22,96%, Fe- 21,96%, P-6,30%. В небольшом количестве содержатся Cu – 28,34%.

Выводы. На основании проведенных исследований можно сделать следующие выводы:

1. Выявлен ряд влияния модифицирующих ионов $Zn^{2+} < Cu^{2+} < Ni^{2+}$ с повышенной тенденцией к образованию стабильных фосфатных соединений с выраженными ингибирующими свойствами. Природа иона модификатора оказывает влияние на изменение pH среды в исследуемых системах, и способствует к образованию смешанных и протонированных комплексных труднорастворимых плёнок на поверхности металла, что подтверждается экспериментальными данными кинетических исследований процесса и расчётными термодинамическими показателями.

2. Наряду с выше выявленным рядом влияния природы ионов модификаторов, установлено :

- увеличение ингибирующего действия фосфат аниона по степени замещённости $Na_3PO_4 < Na_2HPO_4 < NaH_2PO_4$;

- повышение защитного действия в композиции по соотношению компонентов 1:1<1:2 <1:3<3:1;

- влияние ПАВ додецилсульфата натрия за счёт отрицательно заряжённых анионов $RCOO^-$ и формирование адсорбционного слоя на поверхности металлической пластины

3. Определены количественные показатели эффективности и термодинамические параметры многокомпонентных фосфатных ингибиторов: скорость коррозии, глубинный показатель, степень защиты, коррозионную стойкость, энергия Гиббса, константа устойчивости. Для систем оценивалась коррозионная стойкость по ГОСТу 5272-90 на основании значения глубинного показателя коррозии.

В ходе исследования проводились потенциометрические определения pH среды, химические и физико-химические методы (гравиметрия, потенциометрия, ИКС, РФА) исследования и методы сравнения для определения состава коррозионных отложений в исследуемых системах

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Макашева Г.Р. Научные основы прогнозирования условий синтеза, гидролитической устойчивости и модифицирования линейных фосфатов s- элементов: автореф. дисс. 02.00.01. – Алматы, 1998. – 226 с.

2 Моисеева Л.С., Кузнецов Ю.И. Ингибирование углекислотной коррозии нефтегазопромыслового оборудования // Защита металлов. 1996. Т.32 № 6. С.565-572.

3 Семенова И.В., Флорианович Г.М., Хорошилов А.В. Коррозия и защита от коррозии / Под ред. И.В. Семеновой – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007. – 336 с.

4 Кофанова Н.К Коррозия и защита металлов. Учебное пособие. – Алчевск, 2007. – 181 с.

5 Чумаченко, Ю.Т. Основы материаловедения - Феникс, 2007. — 478 с.

6 Семенова, И.В. Коррозия и защита от коррозии / И.В. Семенова, Г.М. Флорианович, А.В. Хорошилов. – М.: Физматлит, 2002. – 336 с.

7 Новый справочник химика и технолога: справочник в 7 т. / под общ. ред. чл.-корр. АН СССР Б.П. Никольского. – изд. перераб. и доп. – С. Петербург: Проффессионал, 2009.

8 Атлас ИК-спектров. Ортофосфаты /под.ред.Печковского В.В. – М.:Наука, 1981. – 248с.

9 Антрапцева Н.М., Рябцева Н.В., Щегров Л.Н. Синтез и химическая природа двойных дигидрофосфатов марганца-цинка дигидратов // Журн. неорг. хим. – 1993. - Т.38, №10. - С. 1595-1599.

10 Басоло Ф., Пирсон Р. Механизмы неорганических реакций. – М.: Мир, 1971. – 592 с.

11 Касенов Б.К. и др. Расчет стандартных теплот образования конденсированных фосфатов // Журн. прикл. хим. – 1990. - Т.3, №11. - С. 2615- 2620.

12 Угай Я.А. Общая и неорганическая химия. – М.: Высшая школа, 2000. – 527с.

13 Хьюи Дж. Строение вещества и реакционная способность. – М.: высшая школа, 1987. - С.371 - 375.

14 Антрапцева Н.М., Рябцева Н.В., Щегров Л.Н. Синтез и химическая природа двойных дигидрофосфатов марганца-цинка дигидратов. // Журн. неорг. хим. – 1993. - Т.38, №10. - С. 1595-1599.

REFERENCES

1 Makasheva G.R. “Nauchnye osnovy prognozirovaniya uslovij sinteza, gidroliticheskoy ustojchivosti i modifizirovaniya linejnyh fosfatov s- elementov: [Scientific bases for predicting the conditions of synthesis, hydrolytic stability and modification of linear phosphates of s- elements].” avtoref. diss. 02.00.01. – Almaty, (1998): - 226 s.- (In Rus)

2 Moiseeva L.S., Kuznecov YU.I. “Ingibirovanie uglekislotnoj korrozii neftegazopromyslovogo oborudovaniya [Inhibition of carbon dioxide corrosion of oil and gas field equipment].” Zashchita metallov. (1996): - Т.32 № 6. 565-572 s. - (In Rus)

3 Semenova I.V., Florianovich G.M., Horoshilov A.V. “Korroziya i zashchita ot korrozii [Corrosion and corrosion protection].” Pod red. I.V. Semenovoj – М.: FIZMATLIT, (2007): - 336 s. - (In Rus)

4 Kofanova N.K “Korroziya i zashchita metallov [Corrosion and protection of metals.].” Uchebnoe posobie. – Alchevsk, (2007): - 181 s. - (In Rus)

5 CHumachenko, YU.T. “Osnovy materialovedeniya [Fundamentals of Materials Science].” - Feniks, (2007): -478 s. - (In Rus)

6 Semenova, I.V. “Korroziya i zashchita ot korrozii [Corrosion and corrosion protection].” I.V. Semenova, G.M. Florianovich, A.V. Horoshilov. – М.: Fizmatlit, (2002): - (In Rus) 336 s. - (In Rus)

7 “Novyj spravocnik himika i tekhnologa [The new handbook of chemist and technologist].” spravocnik v 7 t. / pod obshch. red. chl.-korr. AN SSSR B.P. Nikol'skogo. – izd. pererab. i dop. – S. Peterburg: Professional, (2009): - (In Rus)

8 “Atlas IK-spektrov. Ortofosfaty [Atlas of IR spectra. Orthophosphates].” /pod.red.Pechkovskogo V.V. – М.:Nauka, (1981): – 248 s. – (In Rus)

9 Antrapceva N.M., Ryabceva N.V., SHCHegrov L.N. “Sintez i himicheskaya priroda dvoynyh digidrofosfatov marganca-cinka digidratov [Synthesis and chemical nature of manganese-zinc double dihydrogen phosphates of dihydrates].” ZHurn. neorg. him. – (1993): - Т.38, №10. - 1595-1599 s.- (In Rus)

10 Basolo F., Pirson R. “Mekhanizmy neorganicheskikh reakcij. [Mechanisms of inorganic reactions].” – М.: Mir, (1971): – 592 s.- (In Rus)

11 Kasenov B.K. i dr. “Raschet standartnyh teplot obrazovaniya kondensirovannyh fosfatov [Calculation of standard heats of condensed phosphate formation].” // ZHurn. prikl. him. – (1990): - Т.3, №11. - 2615- 2620 s. – (In Rus)

12 Ugaj YA.A. “Obshchaya i neorganicheskaya himiya. [General and inorganic chemistry.].” – М.: Vysshaya shkola, (2000): – 527s. – (In Rus)

13 H'yui Dzh. "Stroenie veshchestva i reaktionnaya sposobnost'. [The structure of the substance and reactivity.]" – М.: vysshaya shkola, (1987): - 371 – 375 s.- (In Rus)

14 Antrapceva N.M., Ryabceva N.V., SHCHegrov L.N. "Sintez i himicheskaya priroda dvoynih digidrofosfatov marganca-cinka digidratov [Synthesis and chemical nature of manganese-zinc double dihydrogen phosphates of dihydrates.]" ZHurn. neorg. him. – (1993): - T.38, №10. - 1595-1599 s.- (In Rus)

СУ-МҰНАЙ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТОФОСФАТТЫ КӨП КОМПОНЕНТТІ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ИНГИБИТОРЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. қазіргі уақытта металдар мен олардан жасалған бұйымдардың коррозияға төзімділігін арттыруға бағытталған іс-шараларды әзірлеу өте өзекті міндет болып табылады. Бұл әсіресе химия және мұнай-химия өнеркәсібіне қатысты, уақтылы диагностикалау және қорғау арқылы химиялық жабдықтардың пайдалану ресурстарын арттыру мақсатында. Бұл ғылыми мақалада мұнай-химия өнеркәсібінде қолданылатын анионды беттік белсенді заттардың қатысуымен көп компонентті коррозия ингибиторларының тиімділігін зерттеу нәтижелері келтірілген және коррозия процесінің заңдылықтары анықталған. Көп компонентті фосфат ингибиторларының сандық тиімділік көрсеткіштері мен термодинамикалық параметрлері анықталды: коррозия жылдамдығы, тереңдік көрсеткіші, қорғаныс дәрежесі, коррозияға төзімділік, Гиббс энергиясы, тұрақтылық константасы. Коррозиялық шөгінділердің құрамы физика-химиялық әдістермен зерттелді, бұл тұрақты қорғаныс пленкаларының пайда болуын көрсетеді. Жұмыс барысында белгіленген заңдылықтар Бейорганикалық фосфат қосылыстарына негізделген композициялардың қорғаныс әсері туралы идеяларды кеңейтеді және толықтырады. Алынған нәтижелер қазақстандық шикізат негізінде болатын тиімді, экологиялық қауіпсіз және экономикалық тұрғыдан тиімді коррозия ингибиторларын құруға айтарлықтай ықпал етеді. Алынған мәліметтер металдарды тиімді ингибиторлық қорғаудың ғылыми бағытына белгілі бір үлес қосады.

Кілт сөздер. Коррозия, ингибиторлар, ортофосфаттар, қорғаныс дәрежесі.

STUDIES OF THE INHIBITORY ABILITY OF ORTHOPHOSPHATE MULTICOMPONENT SYSTEMS IN AN AQUEOUS-PETROLEUM ENVIRONMENT

Abstract. Currently, the development of measures aimed at improving the corrosion resistance of metals and products made from them is a very urgent task. This is especially important for the chemical and petrochemical industries, in order to increase the operational resources of chemical equipment through timely diagnosis and protection. This scientific article presents the results of studying the effectiveness of multicomponent corrosion inhibitors in the presence of anionic surfactants used in the petrochemical industry and establishes the patterns of the corrosion process. Quantitative performance indicators and thermodynamic parameters of multicomponent phosphate inhibitors have been determined: corrosion rate, depth index, degree of protection, corrosion resistance, Gibbs energy, stability constant. The compositions of corrosive deposits indicating the formation of stable protective films have been investigated by physico-chemical methods. The patterns established in the course of the work expand and complement the existing ideas about the protective effect of compositions based on inorganic phosphate compounds. The practical significance of the research lies in the possibility of using an effective inhibitor to prevent or slow down corrosion in an aggressive environment and contribute to the creation of competitive materials based on domestic raw materials. The data

obtained make a certain theoretical contribution to the development of the science of protecting metal structures.

Key words. Corrosion, inhibitor, orthophosphates, degree of protection.

МРНТИ 20.17.15

DOI: <https://doi.org/10.62724/202420308>

Рахимжанов Максимилиан Ерболович¹,

магистр информационных технологий, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский
инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006,
г.Уральск, Ихсанова 44, tareycoylor@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-6631-8947

Телятов Александр Александрович¹,

студент 1 курса группы ВТиИС-12О. ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-
технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г.Уральск, Ихсанова 44

THE IMPACT OF MEDIA CONTENT ON THE INFORMATION COMMUNITY

Abstract. The article investigates the influence of media content on the information community, focusing on its significance and impact on the formation of public opinion. The authors examine various aspects of the influence of media content, including its ability to shape and modify the worldview, behavior and beliefs of individuals. Particular attention is paid to analyzing the impact of media platforms such as social media, online news and video hosting on shaping the information environment and public debate. The article also examines the positive and negative aspects of the impact of media content on the information community, and offers recommendations for optimizing the information space taking into account the influence of media resources. The study is important for understanding the role of media content in the modern information society and the development of strategies for managing the information environment.

Key words. Media content, informatics, evolution, media society, digitalisation.

Introduction

Review of the relevance of the topic and the significance of the influence of media content on the formation of the information space of society. Definition of media content and its importance in modern information society. Relevance of the topic in the context of rapid development of digital technologies.

Evolution of Media Content: From Tradition to the Digital Age

A historical overview of the development of media content, emphasising the transition from traditional formats to the digital age and the impact of this transition on the ways in which information is disseminated and consumed. It is also worth noting the diversity of media formats: analysing news sources, social media, video content and the role of each format in shaping the information space.

Trends in Media Content Use in Modern Society

Analysing current trends in the use of media content, such as the growing popularity of visual formats, the transition to streaming and the growing role of social media.

Impact of Media Content on Public Opinion and Behaviour

Exploring the role of media content in shaping public opinion and influencing behavioural patterns in the digital age. Special emphasis on the impact on political beliefs and socio-cultural stereotypes.

Issues and Challenges in the Digital Information Age

Address the challenges posed by media content, including misinformation, threats to privacy and digital inequality. Discuss the need for a balanced approach to regulation and media literacy. Consideration of the problems of information distortion, filtering fake news and misinformation becomes an integral part of analysing the impact of media content. Identifying the factors that affect the credibility of information allows for the development of strategies to combat negative influences.

The Role of Media Content in Education and Culture

The role of media content in education and culture is very important and diverse. In today's world, media content plays a key role in the formation and transmission of knowledge and influences cultural values and lifestyles. Here are some aspects of the role of media content in education and culture:

1. Education: Media content such as instructional videos, online courses, interactive applications, games, etc., helps students learn more effectively by making learning more interesting and accessible.
2. Culture: Media content such as films, TV shows, music, literature, etc., plays an important role in shaping cultural values, identity and worldview.
3. Communication: Media content facilitates the exchange of information and ideas and promotes dialogue and understanding between people from different cultures and countries.
4. Innovation: Media content facilitates the development of new technologies and ideas in education and culture, stimulating creative thinking and innovation.
5. Entertainment: Media content provides entertainment opportunities, promoting recreation and entertainment of people, which is also an important aspect of culture.

Thus, media content plays a key role in education and culture, influencing various aspects of people's lives and society.

Prospects of Development of Interaction with Media Content

Perspectives on engagement with media content include a number of trends and directions that shape the future use and impact of media resources on society. Some of these include:

1. Development of interactivity: With the advent of new technologies such as virtual and augmented reality, the opportunities to interact with media content are becoming deeper and more engaging, which may change the way we learn, entertain and inform.
2. Personalisation of content: Analytics and artificial intelligence technologies enable the creation of personalised content tailored to the individual interests and needs of users.
3. Multimedia content: The development of multimedia technologies makes it possible to create better and more interesting content, including video, audio, graphics and other formats.

4. Social interaction: Networking technologies and social platforms stimulate communication and interaction of users with content, creating new forms of collective creativity and exchange of ideas.

5. Development of educational and cultural platforms: Online education and cultural projects are becoming increasingly accessible and popular, contributing to the dissemination of knowledge and cultural diversity.

6. Data protection and cyber security: With the increasing amount of personal information collected by media resources, it becomes important to ensure the protection of users' data and privacy.

7. Specialisation and differentiation of content: The diversity of media platforms and content sources facilitates specialisation and differentiation of content, which can lead to deeper and better coverage of different topics and events.

These trends suggest that the future of engagement with media content will be shaped by innovations in technology, changes in consumer behaviour and the development of societal values and cultural preferences.

Findings:

Summarising the main ideas, highlighting the importance of considering the impact of media content on the information community, and suggestions for further research and action to ensure the balance and quality of the information space.

And I also want to continue that in the digital information age, the impact of media content on the information community inevitably continues to grow and evolve. This dynamic requires more careful analysis and action on the part of society to ensure sustainability and fairness in the digital reality.

One of the key aspects is the development and implementation of educational strategies to increase media literacy. Effectively teaching not only traditional skills such as critical thinking and analysis, but also developing the ability to distinguish between truth and misinformation in the midst of information noise.

It is also important to pay attention to the ethical use of media content. A balanced approach to regulation and self-regulation in the media industry will help minimise negative consequences and strengthen public trust in information sources.

The power of media content to shape cultural values and identity should not be overlooked. Society should be actively involved in creating and maintaining media products that reflect its diversity and values, thus contributing to a more inclusive and respectable environment.

Given the topicality of the topic and the dynamic development of the media environment, conscious and responsible influence on media content becomes an important factor in the formation of a sustainable information community. Only joint efforts of society, business and the state can ensure an adequate response to the challenges and turn the influence of media content into a positive factor in the development of society.

Conclusion

Bringing all the above-mentioned aspects together, it can be emphasised that the impact of media content on the information community remains a relevant and complex issue.

Balancing between freedom of information and responsible media consumption is a key element in ensuring the sustainability and health of modern society. This article examines the impact of media content on the information community in the digital age. It analyses the evolution of media content from traditional formats to digital platforms, and identifies current trends in the use of media resources.

Particular attention is paid to the impact of media content on shaping public opinion, changing behavioural patterns and creating cultural norms.

The article emphasises the key role of media content in shaping the information space and identifies problems related to misinformation, threats to privacy and digital inequality. The article analyses the need for balanced regulation and media literacy for effective public interaction with information.

Special emphasis is placed on the psychological aspects of media content perception and educational strategies are proposed to develop media literacy. The conclusion emphasises the importance of ethical use of media content and calls for the active participation of society in shaping the cultural and value aspects of the media environment.

The perspective considers possible changes in the perception of media content, the impact of technological innovations and the need for public participation in creating a positive media environment. Overall, the article highlights the importance of a conscious approach to the use of media content for the sustainability and development of the information community.

REFERENCES

1. Chadwick, A. (2013): - The Hybrid Media System: Politics and Power. Oxford University Press.
2. Couldry, N. (2012): - Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice. Polity.
3. Van Dijk, J. A. (2012): - The network society. Sage.
4. Webster, J. G., & Ksiazek, T. B. (2012): - The dynamics of audience fragmentation: Public attention in an age of digital media. Journal of Communication, 62(1), 39-56.
5. Livingstone, S. (2009): - Half a century of media effects research: From mass media to the internet. Communication Theory, 19(3), 286-307.

БАҚ МАЗМҰНЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМДАСТЫҚҚА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бап медиаконтенттің маңыздылығына және қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсеріне назар аудара отырып, оның ақпараттық қоғамдастыққа әсерін зерттейді. Авторлар медиалық контент ықпалының әртүрлі аспектілерін, оның жеке адамдардың дүниетанымын, мінез-құлқын және сенімін қалыптастыру және түрлендіру қабілетін қоса қарастырады. Әлеуметтік желілер, онлайн-жаңалықтар мен бейнохостингтер сияқты медиа платформалардың ақпараттық ортаны қалыптастыруға және қоғамдық пікірталасқа әсерін талдауға ерекше назар аударылады. Мақалада сондай-ақ ақпараттық қоғамдастыққа медиа контент әсерінің жағымды және жағымсыз жақтары қаралады, сондай-ақ медиа ресурстарының әсерін ескере отырып, ақпараттық кеңістікті оңтайландыру жөнінде ұсынымдар ұсынылады. Зерттеу қазіргі заманғы ақпараттық қоғамдағы медиа контенттің рөлін түсіну және ақпараттық ортаны басқару стратегияларын дамыту үшін маңызды.

Кілт сөздер. Медиаконтент, информатика, эволюция, медиасообщество, цифрландыру.

ВЛИЯНИЕ МЕДИАКОНТЕНТА НА ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕСТВО

Аннотация. Статья исследует влияние медиаконтента на информационное сообщество, обращая внимание на его значимость и воздействие на формирование общественного мнения. Авторы рассматривают различные аспекты влияния медийного контента, включая его способность формировать и модифицировать мировоззрение, поведение и убеждения индивидов. Особое внимание уделяется анализу влияния медийных платформ, таких как социальные сети, онлайн-новости и видеохостинги, на формирование информационной среды и общественной дискуссии. В статье также рассматриваются позитивные и негативные стороны воздействия медийного контента на информационное сообщество, а также предлагаются рекомендации по оптимизации информационного пространства с учетом влияния медийных ресурсов. Исследование важно для понимания роли медийного контента в современном информационном обществе и развития стратегий управления информационной средой.

Ключевые слова. Медиаконтент, информатика, эволюция, медиасообщество, цифровизация.